

BACHELOR OF ARTS IN SANSKRIT

SEMISTER - I

**GE - 1 - Moral Teachings and
Basics of Sanskrit**

CREDIT: 6

BLOCK: 1, 2, 3 & 4

AUTHOR

Dr. Beenapani Mishra

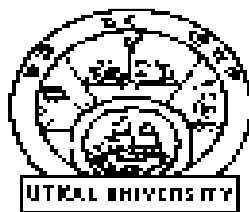

C.D.O.E

ଦୂର ଓ ଅନଲାଇନ୍ ଶିକ୍ଷା କେନ୍ଦ୍ର, ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱ ବିଦ୍ୟାଳୟ

CENTRE FOR DISTANCE AND ONLINE EDUCATION

UTKAL UNIVERSITY

C.D.O.E.

Education For All

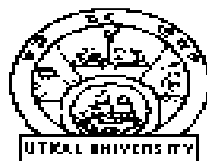
ABOUT THE UNIVERSITY

Founded in 1943, Utkal University is the 17th University of the country and the first of Orissa. It is the result of the efforts of Pandit Nilakantha Dash, Maharaja Krushna Chandra Gajapati, Pandit Godavarish Mishra and many others who envisioned a progressive education system for modern Odisha.

The University started functioning on 27 November 1943, at Ravenshaw College, Cuttack. It originated as an affiliating and examining body but shifted to its present campus spread over 400 acres of land at Vanivihar in Bhubaneswar, in 1962.

A number of Postgraduate Departments and other centres were established in the University campus. There are presently more than two hundred general affiliated colleges under the University. It has eleven autonomous colleges under its jurisdiction, twenty-eight constituent postgraduate departments, 2 constituent law colleges and a Directorate of Distance & Continuing Education. It boasts of a centre for Population Studies, a School of Women's Studies, an Academic Staff College, a pre-school and a high school. The University also offers a number of self-financing courses.

NAAC accredited in its 3rd cycle with A+ status in 2023. It is a member of the Indian Association of Universities and the Commonwealth Association of Universities.

C.D.O.E.
Education For All

**CENTRE FOR DISTANCE & ONLINE
EDUCATION UTKAL UNIVERSITY: VANI
VIHAR BHUBANESWAR:-751007**

From the Director's Desk

The Centre for Distance and Online Education, originally established as the University Evening College way back in 1962 has travelled a long way in the last 52 years. **‘EDUCATION FOR ALL’** is our motto. Increasingly the Open and Distance Learning institutions are aspiring to provide education for anyone, anytime and anywhere. CDOE, Utkal University has been constantly striving to rise up to the challenges of Open Distance Learning system. Nearly one lakh students have passed through the portals of this great temple of learning. We may not have numerous great tales of outstanding academic achievements but we have great tales of success in life, of recovering lost opportunities, tremendous satisfaction in life, turning points in career and those who feel that without us they would not be where they are today. There are also flashes when our students figure in best ten in their honours subjects. Our students must be free from despair and negative attitude. They must be enthusiastic, full of energy and confident of their future. To meet the needs of quality enhancement and to address the quality concerns of our stake holders over the years, we are switching over to self instructional material printed courseware. We are sure that students would go beyond the course ware provided by us. We are aware that most of you are working and have also family responsibility. Please remember that only a busy person has time for everything and a lazy person has none. We are sure, that you will be able to chalk out a well planned programme to study the courseware. By choosing to pursue a course in distance mode, you have made a commitment for self improvement and acquiring higher educational qualification. You should rise up to your commitment. Every student must go beyond the standard books and self instructional course material. You should read number of books and use ICT learning resources like the internet, television and radio programmes etc. As only limited number of classes will be held, a student should come to the personal contact programme well prepared. The PCP should be used for clarification of doubt and counseling. This can only happen if you read the course material before PCP. You can always mail your feedback on the course ware to us. It is very important that one should discuss the contents of the course materials with other fellow learners.

We wish you happy reading.

DIRECTOR

SEMESTER – 1

COURSE CODE – G.E.-I

**TITLE .: MORAL TEACHINGS AND BASICS OF SANSKRIT
BRIEF CONTENT**

Block No.	Block Name	Unit No.	Unit
1	Hitopadesa (Mitralabha)	1	<i>Prastavana</i>
		2	<i>Kathamukha -1</i>
		3	<i>Kathamukha-2</i>
		4	<i>Mitralabha(1) Brddhavyaghrapathiakakatha, (1)</i>
Block No.	Block Name	Unit No.	Unit
2	Hitopadesa (Mitralabha /savdarupa)	5	<i>Mrgajambukakatha(1)</i>
		6	<i>Mrgajambukakatha(2)</i>
		7	<i>Gr̥dhravidalakatha(1)</i>
		8	<i>Sabdarupa</i>
Block No.	Block Name	Unit No.	Unit
3	<i>Yaksaprasna Mahabharata</i>	9	<i>Yaksaprasna Mahabharata(41-45)</i>
		10	<i>Yaksaprasna Mahabharata(46-50)</i>
		11	<i>Yaksaprasna Mahabharata(51-55)</i>
		12	<i>Yaksaprasna Mahabharata(56-60)</i>
		13	<i>Yaksaprasna Mahabharata(61-65)</i>
		14	<i>Yaksaprasna Mahabharata(66-70)</i>
Block No.	Block Name	Unit No.	Unit
4	<i>Yaksaprasna Mahabharata & Dhaturupa</i>	15	<i>Yaksaprasna Mahabharata(71-80)</i>
		16	<i>Yaksaprasna Mahabharata(81-90)</i>
		17	<i>Yaksaprasna Mahabharata(91-100 33)</i>
		18	<i>Yaksaprasna Mahabharata(101-110)</i>
		19	<i>Yaksaprasna Mahabharata(111-133)</i>
		20	<i>Dhaturupa.</i>

CDOE, UTKAL UNIVERSITY, VANI VIHAR, BHUBANESWAR, ODISHA

Programme: BACHELOR OF ARTS (Sanskrit) Programme Code: 010119

Course Name: Moral teachings and basics of Sanskrit Course Code: G.E.-I

Semester: I Credit: 6

Block No. 1 to 4

Units No. 1 to 16

EXPERT COMMITTEE

Dr. Manoranjan Senapati (Chairman)
Assoc. Prof of Department of Sanskrit,
Utkal University, Bhubaneswar

Dr. Niranjana Sabar (Member)
Asst. prof .PG Dept. of Sanskrit,
Utkal University, Bhubaneswar

Dr. Dharmendra Das (Member)
Asst. prof .PG Dept. of Sanskrit,
Utkal University, Bhubaneswar

Course writers

Dr. Beenapani Mishra

PRINTED & PUBLISHED By Utkal University

Block No.1-

Hitopadesa (Mitralabha)

Unit No.1- *Prastavana*

Unit No.2 *Kathamukha*

Unit No.3 *Kathamukha*

Unit No.4 *Mitralabha(1)* Brddhavyaghrapathiakakatha, (1)

Block No.2- Hitopadesa (Mitralabha

Unit No.5- *Mrgajambukakatha(1)*

Unit No.6 *Mrgajambukakatha(2)*

Unit No.7 *Grdhravidalakatha(1)*

Unit No.8 *Sabdarupa*

Block No-3- Yaksaprasna Mahabharata

Unit No.9 - *Yaksaprasna Mahabharata*

Unit No.10 - *Yaksaprasna Mahabharata*

Unit No.11 - *Yaksaprasna Mahabharata*

Unit No.12 - *Yaksaprasna Mahabharata*

Unit No.13 - *Yaksaprasna Mahabharata*

Unit No.14 - *Yaksaprasna Mahabharata*

Block No-4- - Yaksaprasna Mahabharata

Unit No.15 - *Yaksaprasna Mahabharata*

Unit No.16 - *Yaksaprasna Mahabharata*

Unit No.17 - *Yaksaprasna Mahabharata*

Unit No.18 - *Yaksaprasna Mahabharata*

Unit No.19 - *Yaksaprasna Mahabharata*

Unit No.20 *Dhaturupa*

Block No.1-

Hitopadesa (Mitralabha)

Unit No.1- Prastavana

१.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्

- मनोरंजनः
- ज्ञानवृद्धिः
- मानसिकविकासः
- समाजजीवनस्य प्रतिफलन

१.२. कथासाहित्य पठनस्य उद्देश्यं

कथासाहित्य पठनस्य उद्देश्यं बहु विधाः भवन्ति। मुख्यतया इमे उद्देश्या वर्तन्ते:

- मनोरंजनः कथासाहित्ये विविधप्रकारस्य कथाः, चरित्राणि, घटनाः च भवन्ति, यानि पाठकानां मनोरंजनं कुर्वन्ति।
- ज्ञानवृद्धिः कथासाहित्यं पठित्वा पाठकाः नूतनं ज्ञानं, संस्कृतिं, परंपरां च अवगच्छन्ति। विविधदेशीयाः, कालीनाः च कथाः भिन्नभिन्नज्ञानं प्रददाति।
- समाजजीवनस्य प्रतिफलनः कथासाहित्ये समाजस्य विविधपक्षाः, समस्याः, समाधानानि च प्रकाशन्ते। एतेन समाजस्य यथार्थं दृष्ट्या ज्ञातुं शक्यते।
- मानसिकविकासः कथासाहित्यं पठित्वा पाठकानां कल्पनाशक्ति, विचारशक्ति च वर्धते। कथानां विविधविषयाः पाठकानां चिन्तनक्षमतां वर्धयन्ति।
- संवेदनाशीलताः कथासाहित्ये विविधपात्राणि, तेषां अनुभूतयः च वर्ण्यन्ते, यत् पठित्वा पाठकाः अन्येषां अनुभूतीनां प्रति संवेदनाशीलाः भवति।
- आत्मविकासः कथासाहित्यं पठित्वा पाठकाः स्वस्य आत्मसंस्कारं, आत्मविकासं च कर्तुं शक्नुवन्ति। प्रेरणादायिनी कथाः पाठकानां जीवनं प्रति सकारात्मकं दृष्टिकोणं ददाति।

एते सर्वे उद्देश्या कथासाहित्य पठनस्य महत्त्वं प्रकाशयन्ति

१.३. कथासाहित्यस्य परिचयः

शतशः वर्षाणि यावत् संस्कृतभाषायां लिखितानां कथासाहित्यस्य समृद्धं वर्तते, यस्य उद्देश्यं मनोरञ्जनं, शिक्षा च द्वयमपि अस्ति । कथासम्बद्धानां ग्रन्थानां आलोचनातः स्पष्टं भवति यत् संस्कृतसाहित्ये त्रिविधकथानां उदाहरणानि सन्ति येषां प्रयोगः सम्प्रति पाश्चात्यदेशेषु प्रचलति- (१) परिकथा, (२) दन्तकथा तथा (३) उपदेशात्मककथाः (शिक्षणकथाः) त्रयः प्रमुखाः वर्गाः स्थापयितुं शक्यन्ते । ऋग्वेदस्य मन्त्रसंहितायां बहूनां रोचककथानां विषये सूचना अस्ति, यस्याः वर्णनं शौनकेन "बृहद्देवता" इत्यत्र, शद्गुरुशिष्येण "कात्यायनसर्वानुक्रमणी" इत्यस्य वेदार्थदीपिकायां, यास्केन निरुक्ते, सायणेन स्वस्य वेदभाष्येषु, "नीती मञ्जरी" इत्यस्मिन् स्यादविवेदेन च (१५ शताब्द्यां रचितम् । इतः पुराणद्वारा एताः कथाः जनमनोरञ्जनाय, शिक्षायै च लौकिकसंस्कृतसाहित्ये अवतारिताः ।

एषः उत्तमः प्राचीनतमः संस्कृतकथासङ्ग्रहः अस्ति । पञ्चतन्त्रस्य आरम्भादेव उद्देश्यं रोचककथानां माध्यमेन नैतिकता-नीति-शिक्षणम् एव आसीत् । दक्षिणे महिलारूप्यनाम्ना नगरे विष्णुश्रमः अमरकीर्तिराजस्य मूर्खपुत्रेभ्यः नैतिकताव्यवहारशिक्षणार्थम् एतत् ग्रन्थरत्नं पाठितवान् । अस्य अनेकाः संस्करणाः विभिन्नेषु शताब्देषु भारतस्य विभिन्नेषु प्रान्तेषु च अभवन्, येषां विस्तरेण अध्ययनं जर्मनीदेशस्य प्रसिद्धेन संस्कृतविशेषज्ञेन डा. हर्टेल् इत्यनेन स्वस्य विकासस्य चत्वारि वर्गाणि वर्णितानि सन्ति । पञ्चतन्त्रस्य प्राचीनतमं रूपं "तन्त्राख्यायिकायां" संरक्षितम् अस्ति यस्य उत्पत्तिः काश्मीरः अस्ति । पञ्चतन्त्रस्य चत्वारि भिन्नानि संस्करणानि अद्य उपलभ्यन्ते

(१) पञ्चतन्त्रस्य अनुवादः, २.

(२) गुणाध्यस्य बृहत्कथायां निहितं रूपं, २.

(३) दक्षिणपञ्चतन्त्रेण, नेपालीपञ्चतन्त्रेण, हितोपदेशेन च निर्दिष्टाः संस्करणाः, १.

(४) प्रस्तुत संशोधित जैन संस्करण।

"तन्त्राख्यायिका" अथवा "तन्त्राख्यायन" इत्यत्र कथानां रूपरेखा अतीव सीमितम् अस्ति । नैतिकश्लोकसङ्ग्रहः अतीव संक्षिप्तः न्याय्यः च अस्ति । चतुर्थे शतके रचितस्य पहलवीनुवादस्य मूलरूपमिदम् । अद्यत्वे यत् पञ्चतन्त्रं उपलभ्यते तत् पूर्णभद्रनामकस्य जैनविद्वानस्य विकासस्य विकासस्य च परिणामः अस्ति । सः १२५५ विक्रमे (११९९ ई.) मूलग्रन्थस्य आमूलकसंशोधनं कृत्वा नीतिश्लोकान् समावेश्य पूर्णं कृतवान् । पञ्चतन्त्रापेक्षया प्राचीनः कथासङ्ग्रहः "बौद्धजातकेषु" उपलभ्यते येषु ५५० संख्या अस्ति तथा च भगवतः बुद्धस्य प्राचीनजन्मस्य कथाः सन्ति ये मूलतः पालीभाषायां सन्ति।

एतेषां कथानां विशिष्टं वैशिष्ट्यम् अस्ति यत् बृहत्कथायाः अन्तः लघुकथाः एकस्याः अन्तः अन्यस्य अन्तः बुनन्ति, यथा चीनदेशे पेटीयां लघुपेटिकाः बृहत्पेटिकायाः अन्तः, एकः अन्यस्य अन्तः पञ्चतन्त्रस्य पञ्चप्रकरणेषु केवलं पञ्च मुख्यकथाः सन्ति, येषु सन्दर्भानुसारं वैकल्पिककथाः प्रविष्टाः सन्ति ।

१.४. विषयः

हितोपदेशः भारतीयजनेन पर्यावरणेन च प्रभाविताः उपदेशात्मकाः कथाः सन्ति । अस्य निर्माणस्य श्रेयः पण्डितनारायणजी इत्यस्मै भवति, यः पञ्चतन्त्रादिनीतिग्रन्थानां साहाय्येन हितोपदेशनामकं ग्रन्थं रचितवान् । दृष्टान्तेषु पञ्चतन्त्रस्य प्रथमं स्थानम् अस्ति। उपलब्धानां विविधानुवादानाम् आधारेण अस्य रचना तृतीयशताब्द्याः परितः इति निर्धारिता अस्ति । पञ्चतन्त्रं हितोपदेशसृष्टेः आधारः । पंडित नारायण जी स्वयं स्वीकृत - .पञ्चतन्त्रान्तथादन्यास्मद ग्रन्थदकृश्य लिखते।

हितोपदेशस्य कथाः अतीव सरलाः, अवगम्याः च सन्ति । नानापशुपक्षिमाश्रिताः कथाः अस्य विशेषः । एतेषां पशूनां पक्षिणां च माध्यमेन लेखकेन आख्यानं निर्मितम् अस्ति। यत् केवलं केनचित् शैक्षिकेन वार्तालापेन समाप्तम्। पशवः नैतिकतायाः विषये कथयन्तः दर्शिताः सन्ति। सर्वाणि कथानि परस्परं सम्बद्धानि इव दृश्यन्ते। विधाता नारायण पंडित

हितोपदेशस्य रचयिता नारायण पण्डित के नारायण भा इति अपि प्रसिद्धः अस्ति । पुस्तकस्य अन्तिमश्लोकानाम् आधारेण तस्य लेखकस्य नाम “नारायण” इति प्रसिद्धम् अस्ति । नारायणेन प्रचारतु रचितः संग्रहहोसयं कथानम्

अस्य संरक्षकस्य नाम धवलचन्द्रजी । धवलचन्द्रजी बङ्गालस्य मण्डलिकराजः, नारायणपण्डितः धवलचन्द्रजीराजस्य राजकविः च आसीत् । नारायणस्य शिवप्रति विशेषश्रद्धा आह्वानेन समापनपद्येन च प्रकाशयते। सृष्टि काल कथाभ्यः प्राप्तसाक्ष्यविश्लेषणस्य आधारेण डॉ. फ्लीट् इत्यस्य मतं यत् अस्य रचनायाः कालः ११ शताब्द्याः परितः भवितुमर्हति । हितोपदेशस्य नेपाली पाण्डुलिपिः १३७३ ई.त. वाचस्पति गैरोलाजी अस्य रचनां १४ शताब्द्याः परितः इति मन्यते ।

हितोपदेशकथासु अर्बुदाचल (अबू), पाटलिपुत्र, उज्जयिनी, मालवा, हस्तिनापुर, कन्याकुब्ज (कन्नौज), वाराणसी, मगधदेश, कलिङ्गदेश इत्यादीनि स्थानानि उल्लिखितानि सन्ति, येषु लेखकः, रचनायाः उत्पत्तिः च एतैः प्रभाविताः सन्ति स्थानाः।

हितोपदेशकथाः एतेषु चतुर्धा विभक्ताः - १. मित्र लाभः, विसंगतिः, देवता, सन्धि

एतैः सह सम्बद्धाः काश्चन प्रसिद्धाः कथाः प्रदत्ताः सन्ति । रोचकत्वं विहाय भाषिकदृष्ट्या एतावत् सरलं, अवगम्यमानं च यत् भारते पाश्चात्यदेशेषु च संस्कृतभाषाशिक्षणार्थं प्रथमं पुस्तकम् अस्ति । अस्य निर्माता नारायणपण्डितः अस्ति यस्य संरक्षकः बङ्गालस्य राजा धवलचन्द्रः आसीत् । रचनाकालः १४ शताब्द्याः अस्ति ।

१.४.१. हितोपदेश प्रस्तावना

प्रस्तावना

सिद्धिः साध्ये सताम् अस्तु प्रसादात् तस्य धूर्जटेः।

जाह्नवी-फेन-लेखेव यन्-मूर्ध्नि शशिनः कला॥ हित् ०.१॥

श्रुतो हितोपदेशो यं पाटवं संस्कृतोक्तिषु।

वाचां सर्वत्र वैचित्र्यं नीति-विद्यां ददाति च॥ हित् ०.२॥

अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थं च चिंतयेत्।

गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत्॥हित_०.३॥

सर्व-द्रव्येषु विद्यैव द्रव्यम् आहुर् अनुत्तमम्।

अहार्यत्वाद् अनर्घत्वाद् अक्षयत्वाच् च सर्वदा॥हित_०.४॥

संयोजयति विद्यैव नीचगापि नरं सरित्।

समुद्रम् इव दुर्घर्षं नृपं भाग्यम् अतः परम्॥हित_०.५॥

विद्या ददाति विनयं विनयाद् याति पात्रताम्।

पात्रत्वात् धनम् आप्नोति धनाद् धर्मं ततः सुखम्॥हित_०.६॥

विद्या शस्त्रं च शास्त्रं च द्वे विद्ये प्रतिपत्तये।

आद्या हास्यय वृढत्वे द्वितीयाद्रियते सदा॥हित_०.७॥

यन् नवे भाजने लग्नः संस्कारो नांयथा भवेत्।

कथा-च्छलेन बालानां नीतिस् तद् इह कथ्यते॥हित_०.८॥

मित्र-लाभः सुहृद्-भेदो विग्रहः संधिर् एव च।

पञ्च-तंत्रात् तथांयस्माद् ग्रंथाद् आकृष्य लिख्यते॥हित_०.९॥

१.४.२. सारांशः

कथासाहित्यस्य सारंसा अध्यात्मिकं, सांस्कृतिकं, सामाजिकं च महत्त्वं प्रतिपादयन्ति। मुख्यतया कथासाहित्ये विभिन्नरूपेण समाहिताः विषयाः अद्भुताः कथाः, चरित्राणि, घटनाः च अङ्गीकृत्य सञ्चालिताः भवन्ति। इमे एव सारंसा वर्णनीयाः प्राचीनसंस्कृतिः, कथासाहित्यं प्राचीनसंस्कृतिं, धर्मपरंपरां, लोकाचारान् च प्रतिफलयति। ऐतिहासिककथाः, पुराणकथाः, धर्मग्रन्थकथाः च अस्माकं सांस्कृतिकविरासतां जीवयन्ति।

नैतिकमूल्याः, कथासाहित्ये नैतिकमूल्यानां, सदाचाराणां, सद्गुणानां च प्रतिपादनं भवति। बालकानां शिक्षायां कथासाहित्यं अत्यन्तं प्रभावशाली अस्ति। समाजस्य दर्पणः समाजे याः समस्याः, संघर्षाः,

परिवर्तनीयाः स्थितयः च भवन्ति, ताः कथासाहित्ये स्पष्टं प्रकाशन्ते। एते कथाः समाजस्य वास्तविकतां पाठकानां समक्षं स्थापयन्ति। मानवीयअनुभवः कथासाहित्ये मानवीयअनुभवाः, भावनाः, संवेदनाः च यथार्थरूपेण वर्णिताः भवन्ति। विविधपात्राणां कथाः मानवीयमनःस्थितिं, दुःखः, सुखः च प्रतिपादयन्ति। प्रेरणादायककथाः कथासाहित्ये प्रेरणादायककथाः अपि भवन्ति याः पाठकानां जीवनं प्रति सकारात्मकदृष्टिकोणं प्रदान्ति। महापुरुषाणां जीवनकथाः, संघर्षकथाः, सफलताकथाः च अस्मान् प्रेरयन्ति। मनोरंजनः अन्ततः, कथासाहित्यं मनोरंजनस्य साधनं भवति। विविधरूपेण, विविधविषयाणां कथाः पाठकानां मनोरञ्जनं कुर्वन्ति, तेषां मनःप्रसादनं च साधयन्ति। एते सर्वे सारंसा कथासाहित्यस्य महत्त्वं प्रतिपादयन्ति, यत् अस्माकं जीवनं समृद्धं, ज्ञानवर्धकं, संवेदनशीलं च करोति।

१.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- हितोपदेशे याः कथाः वर्तन्ते तासां प्रासंगिकता किं अस्ति? अद्यतन समाजे अपि तासां शिक्षाः केन प्रकारेण उपयोगी स्युः?
- हितोपदेशस्य संरचना कथम् अस्ति? अस्मिन् ग्रन्थे कति विभागाः सन्ति? तेषु विभागेषु का-का कथाः वर्तन्ते?
- हितोपदेशे के-के व्यवहार कौशलाः प्रतिपादिताः सन्ति? तानि कौशलानि व्यवसायिक एवं व्यक्तिगत जीवनयोः कथम् उपयुक्ताः स्युः?
- हितोपदेशे प्रतिपादिताः कथाः बालकानां शिक्षायाम् कथम् उपयोगी सन्ति? बालकाः कथम् अनेन प्रेरयितुं शक्नुवन्ति?
- हितोपदेशे विद्यमानाः संवादाः कथम् रचिताः सन्ति? तेषां संवादानां गूढार्थः किं अस्ति? केन प्रकारेण तानि संवादाः पाठकानां जीवनस्य विविधक्षेत्रेषु उपयोगी स्युः?
- हितोपदेशस्य ऐतिहासिक महत्त्वम् किं अस्ति? अस्य ग्रन्थस्य रचनाकालः, लेखकः च कः अस्ति? ग्रन्थस्य प्रसारः एवं प्रभावः केषु-केषु देशेषु दृष्टं भवति?

- हितोपदेशे प्राकृतिकं जीवनं च कथम् प्रतिफलितम् अस्ति? कथाः केन प्रकारेण प्राकृतिकं सन्देशं ददाति?

१.६. अध्ययन मार्गदर्शिका

- "Hitopadesa: Text, Grammar, and Interpretation" by M. R. Kale
- "The Panchatantra and the Hitopadesa" by Arthur W. Ryder
- "Hitopadesa of Narayana" edited by F. Max Müller
- "Hitopadesa: A New Translation and Commentary" by Francis Henry Skrine
- "Hitopadesa: The Book of Good Counsels" by Sir Edwin Arnold
- "Narayana's Hitopadesa: With Sanskrit Text and English Translation" by Lakshman Ramchandra Vaidya
- "Hitopadesa: A Critical Study" by V. S. Agrawala

Unit No.2 *Kathamukha*

२.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्

- मनोरंजनः
- ज्ञानवृद्धिः
- मानसिकविकासः
- समाजजीवनस्य प्रतिफलन

२.२. कथासाहित्य पठनस्य उद्देश्यं

कथासाहित्य पठनस्य उद्देश्यं बहु विधाः भवन्ति। मुख्यतया इमे उद्देश्या वर्तन्ते:

- मनोरंजनः कथासाहित्ये विविधप्रकारस्य कथाः, चरित्राणि, घटनाः च भवन्ति, यानि पाठकानां मनोरंजनं कुर्वन्ति।
- ज्ञानवृद्धिः कथासाहित्यं पठित्वा पाठकाः नूतनं ज्ञानं, संस्कृतिं, परंपरां च अवगच्छन्ति। विविधदेशीयाः, कालीनाः च कथाः भिन्नभिन्नज्ञानं प्रददाति।

- समाजजीवनस्य प्रतिफलनः कथासाहित्ये समाजस्य विविधपक्षाः, समस्याः, समाधानानि च प्रकाशन्ते। एतेन समाजस्य यथार्थं दृष्ट्या ज्ञातुं शक्यते।
- मानसिकविकासः: कथासाहित्यं पठित्वा पाठकानां कल्पनाशक्ति, विचारशक्ति च वर्धते। कथानां विविधविषयाः पाठकानां चिन्तनक्षमतां वर्धयन्ति।
- संवेदनाशीलता: कथासाहित्ये विविधपात्राणि, तेषां अनुभूतयः च वर्ण्यन्ते, यत् पठित्वा पाठकाः अन्येषां अनुभूतीनां प्रति संवेदनाशीलाः भवति।
- आत्मविकासः: कथासाहित्यं पठित्वा पाठकाः स्वस्य आत्मसंस्कारं, आत्मविकासं च कर्तुं शक्नुवन्ति। प्रेरणादायिनी कथाः पाठकानां जीवनं प्रति सकारात्मकं दृष्टिकोणं ददाति।

एते सर्वे उद्देश्या कथासाहित्य पठनस्य महत्त्वं प्रकाशयन्ति।

२.३. कथासाहित्यस्य परिचयः

शतशः वर्षाणि यावत् संस्कृतभाषायां लिखितानां कथासाहित्यस्य समृद्धं वर्तते, यस्य उद्देश्यं मनोरञ्जनं, शिक्षा च द्वयमपि अस्ति । कथासम्बद्धानां ग्रन्थानां आलोचनातः स्पष्टं भवति यत् संस्कृतसाहित्ये त्रिविधकथानां उदाहरणानि सन्ति येषां प्रयोगः सम्प्रति पाश्चात्यदेशेषु प्रचलति- (१) परिकथा, (२) दन्तकथा तथा (३) उपदेशात्मककथाः (शिक्षणकथाः) त्रयः प्रमुखाः वर्गाः स्थापयितुं शक्यन्ते । ऋग्वेदस्य मन्त्रसंहितायां बहूनां रोचककथानां विषये सूचना अस्ति, यस्याः वर्णनं शौनकेन "बृहद्देवता" इत्यत्र, शद्गुरुशिष्येन "कात्यायनसर्वानुक्रमणी" इत्यस्य वेदार्थदीपिकायां, यास्केन निरुक्ते, सायणेन स्वस्य वेदभाष्येषु, "नीती मञ्जरी" इत्यस्मिन् स्यादविवेदेन च (१५ शताब्द्यां रचितम् । इतः पुराणद्वारा एताः कथाः जनमनोरञ्जनाय, शिक्षायै च लौकिकसंस्कृतसाहित्ये अवतारिताः ।

एषः उत्तमः प्राचीनतमः संस्कृतकथासङ्ग्रहः अस्ति । पंचतन्त्रस्य आरम्भादेव उद्देश्यं रोचककथानां माध्यमेन नैतिकता-नीति-शिक्षणम् एव आसीत् । दक्षिणे महिलारूप्यनाम्ना नगरे विष्णुश्रमः

अमरकीर्तिराजस्य मूर्खपुत्रेभ्यः नैतिकताव्यवहारशिक्षणार्थम् एतत् ग्रन्थरत्नं पाठितवान् । अस्य अनेकाः संस्करणाः विभिन्नेषु शताब्देषु भारतस्य विभिन्नेषु प्रान्तेषु च अभवन्, येषां विस्तरेण अध्ययनं जर्मनीदेशस्य प्रसिद्धेन संस्कृतविशेषज्ञेन डा. हर्टेल् इत्यनेन स्वस्य विकासस्य चत्वारि वर्गाणि वर्णितानि सन्ति । पञ्चतन्त्रस्य प्राचीनतमं रूपं "तन्त्राख्यायिकायां" संरक्षितम् अस्ति यस्य उत्पत्तिः काश्मीरः अस्ति । पञ्चतन्त्रस्य चत्वारि भिन्नानि संस्करणानि अद्य उपलभ्यन्ते

(१) पञ्चतन्त्रस्य पहलवी (पुराना फारसी) अनुवादः, २.

(२) गुणाध्यस्य बृहत्कथायां निहितं रूपं, २.

(३) दक्षिणपञ्चतन्त्रेण, नेपालीपञ्चतन्त्रेण, हितोपदेशेन च निर्दिष्टाः संस्करणाः, १.

(४) प्रस्तुत संशोधित जैन संस्करण।

"तन्त्राख्यायिका" अथवा "तन्त्राख्यायन" इत्यत्र कथानां रूपरेखा अतीव सीमितम् अस्ति । नैतिकश्लोकसङ्ग्रहः अतीव संक्षिप्तः न्याय्यः च अस्ति । चतुर्थे शतके रचितस्य पहलवीनुवादस्य मूलरूपमिदम् । अद्यत्वे यत् पञ्चतन्त्रं उपलभ्यते तत् पूर्णभद्रनामकस्य जैनविद्वानस्य विकासस्य विकासस्य च परिणामः अस्ति । सः १२५५ विक्रमे (११९९ ई.) मूलग्रन्थस्य आमूलकसंशोधनं कृत्वा नीतिश्लोकान् समावेश्य पूर्णं कृतवान् । पञ्चतन्त्रापेक्षया प्राचीनः कथासङ्ग्रहः "बौद्धजातकेषु" उपलभ्यते येषु ५५० संख्या अस्ति तथा च भगवतः बुद्धस्य प्राचीनजन्मस्य कथाः सन्ति ये मूलतः पालीभाषायां सन्ति।

एतेषां कथानां विशिष्टं वैशिष्ट्यम् अस्ति यत् बृहत्कथायाः अन्तः लघुकथाः एकस्याः अन्तः अन्यस्य अन्तः बुनन्ति, यथा चीनदेशे पेटीयां लघुपेटिकाः बृहत्पेटिकायाः अन्तः, एकः अन्यस्य अन्तः पञ्चतन्त्रस्य पञ्चप्रकरणेषु केवलं पञ्च मुख्यकथाः सन्ति, येषु सन्दर्भानुसारं वैकल्पिककथाः प्रविष्टाः सन्ति ।

२.४. विषयः

हितोपदेशः भारतीयजनेन पर्यावरणेन च प्रभाविताः उपदेशात्मकाः कथाः सन्ति । अस्य निर्माणस्य श्रेयः पण्डितनारायणजी इत्यस्मै भवति, यः पञ्चतन्त्रादिनीतिग्रन्थानां साहाय्येन हितोपदेशनामकं ग्रन्थं रचितवान् । दृष्टान्तेषु पञ्चतन्त्रस्य प्रथमं स्थानम् अस्ति। उपलब्धानां विविधानुवादानाम् आधारेण अस्य रचना तृतीयशताब्द्याः परितः इति निर्धारिता अस्ति । पञ्चतन्त्रं हितोपदेशसृष्टेः आधारः । पण्डित नारायण जी स्वयं स्वीकृत - .

पञ्चतन्त्रान्तथादन्यास्मद् ग्रन्थदकृश्य लिखते। हितोपदेशस्य कथाः अतीव सरलाः, अवगम्याः च सन्ति । नानापशुपक्षिमाश्रिताः कथाः अस्य विशेषः । एतेषां पशूनां पक्षिणां च माध्यमेन लेखकेन आख्यानं निर्मितम् अस्ति। यत् केवलं केनचित् शैक्षिकेन वार्तालापेन समाप्तम्। पशवः नैतिकतायाः विषये कथयन्तः दर्शिताः सन्ति। सर्वाणि कथानि परस्परं सम्बद्धानि इव दृश्यन्ते। विधाता नारायण पण्डितहितोपदेशस्य रचयिता नारायण पण्डित के नारायण भा इति अपि प्रसिद्धः अस्ति । पुस्तकस्य अन्तिमश्लोकानाम् आधारेण तस्य लेखकस्य नाम “नारायण” इति प्रसिद्धम् अस्ति । नारायणेन प्रचारितुं रचितः संग्रहहोसयं कथानम् अस्य संरक्षकस्य नाम धवलचन्द्रजी । धवलचन्द्रजी बङ्गालस्य मण्डलिकराजः, नारायणपण्डितः धवलचन्द्रजीराजस्य राजकविः च आसीत् । नारायणस्य शिवप्रति विशेषश्रद्धा आह्वानेन समापनपद्येन च प्रकाशयते। सृष्टि काल कथाभ्यः प्राप्तसाक्ष्यविश्लेषणस्य आधारेण डॉ. फ्लीट् इत्यस्य मतं यत् अस्य रचनायाः कालः ११ शताब्द्याः परितः भवितुमर्हति । हितोपदेशस्य नेपाली पाण्डुलिपिः १३७३ ई.त. वाचस्पति गैरोलाजी अस्य रचनां १४ शताब्द्याः परितः इति मन्यते । हितोपदेशकथासु अर्बुदाचल (अबू), पाटलिपुत्र, उज्जयिनी, मालवा, हस्तिनापुर, कन्याकुब्ज (कन्नौज), वाराणसी, मगधदेश, कलिङ्गदेश इत्यादीनि स्थानानि उल्लिखितानि सन्ति, येषु लेखकः, रचनायाः उत्पत्तिः च एतैः प्रभाविताः सन्ति स्थानाः। हितोपदेशकथाः एतेषु चतुर्धा विभक्ताः - १. मित्र लाभः, विसंगतिः, देवता, सन्धि

एतैः सह सम्बद्धाः काश्चन प्रसिद्धाः कथाः प्रदत्ताः सन्ति । रोचकत्वं विहाय भाषिकदृष्ट्या एतावत् सरलं, अवगम्यमानं च यत् भारते पाश्चात्यदेशेषु च संस्कृतभाषाशिक्षणार्थं प्रथमं पुस्तकम् अस्ति । अस्य निर्माता नारायणपण्डितः अस्ति यस्य संरक्षकः बङ्गालस्य राजा धवलचन्द्रः आसीत् । रचनाकालः १४ शताब्द्याः अस्ति ।

२.४.१. हितोपदेस कथामुख

अथ कथा-मुखम्

अस्ति भागीरथी-तीरे पाटलिपुत्र-नामधेयं नगरम्। तत्र सर्व-स्वामि-गुणोपेतः सुदर्शनो नाम नरपतिर्

आसीत्। स भूपतिर् एकदा केनापि पाठ्यमानं श्लोक-द्वयं शुश्राव-

अनेक-संशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम्।

सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्य् अंध एव सः॥हित_०.१०॥

यौवनं धन-संपत्तिः प्रभुत्वम् अविवेकिता।

एकैकम् अप्य् अनर्थाय किम् उ यत्र चतुष्टयम्॥हित_०.११॥

इत्य् आकर्ण्यार्त्तमनः पुत्राणाम् अनधिगत-शास्त्राणां नित्यम् उन्मार्ग-गामिनां

शास्त्राननुष्ठानेनोद्विग्न-मनाः स राजा चिंतयामास।

को र्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः।

काणेन चक्षुषा किं वा चक्षुः पीडैव केवलम्॥हित_०.१२॥

अजात-मृत-मूर्खाणां वरम् आद्यौ न चांतिमः।

सकृद् दुःख-कराव् आद्याव् अंतिमस् तु पदे पदे॥हित_०.१३॥

किं च- वरं गर्भ-सावो वरम् अपि च नैवाभिगमनं वरं जातः प्रेतो वरम् अपि च कंयावजनिता।

वरं बंध्या भार्या वरम् अपि च गर्भेषु वसतिर् न वाविद्वान् रूप-द्रविण-गुण-युक्तो पि
तनयः॥हित्०.१४॥

स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम्।

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते॥हित्०.१५॥

अयं च- गुणि-गण-गणनारंभे न पतति कठिनी स-संभ्रमाद् यस्य।

तेनांबा यदि सुतिनी वद बंध्या कीदृशी भवति ?॥हित्०.१६॥

अपि च- दाने तपसि शौर्ये च यस्य न प्रथितं मनः।

विद्यायाम् अर्थ-लाभे च मातुर् उच्चार एव सः॥हित्०.१७॥

अपरं च- वरम् एको गुणी पुत्रो न च मूर्ख-शतैर् अपि।

एकश् चंद्रमस् तमो हंति न च तारा-गणैर् अपि॥हित्०.१८॥

पुण्य-तीर्थे कृतं येन तपः क्वाप्य् अतिदुष्करम्।

तस्य पुत्रो भवेद् वश्यः समृद्धो धार्मिकः सुधीः॥हित्०.१९॥

तथा चोक्तं- अर्थागमो नित्यम् अरोगिता च प्रिया च भार्या प्रिय-वादिनी च।

वश्यश् च पुत्रो र्थ-करी च विद्या षड् जीव-लोकस्य सुखानि राजन्॥हित्०.२०॥

२.४.२. सारांशः

कथासाहित्यस्य सारंसा अध्यात्मिकं, सांस्कृतिकं, सामाजिकं च महत्त्वं प्रतिपादयन्ति। मुख्यतया कथासाहित्ये विभिन्नरूपेण समाहिताः विषयाः अद्भुताः कथाः, चरित्राणि, घटनाः च अङ्गीकृत्य सञ्चालिताः भवन्ति। इमे एव सारंसा वर्णनीयाः प्राचीनसंस्कृतिः कथासाहित्यं प्राचीनसंस्कृतिं, धर्मपरंपरां, लोकाचारान् च प्रतिफलयति। ऐतिहासिककथाः, पुराणकथाः, धर्मग्रन्थकथाः च अस्माकं सांस्कृतिकविरासतां जीवयन्ति। नैतिकमूल्याः कथासाहित्ये नैतिकमूल्यानां, सदाचाराणां, सद्गुणानां च प्रतिपादनं भवति। बालकानां शिक्षायां कथासाहित्यं अत्यन्तं प्रभावशाली अस्ति। समाजस्य

दर्पणः समाजे याः समस्याः, संघर्षाः, परिवर्तनीयाः स्थितयः च भवन्ति, ताः कथासाहित्ये स्पष्टं प्रकाशन्ते। एते कथाः समाजस्य वास्तविकतां पाठकानां समक्षं स्थापयन्ति।

मानवीयअनुभवः कथासाहित्ये मानवीयअनुभवाः, भावनाः, संवेदनाः च यथार्थरूपेण वर्णिताः भवन्ति। विविधपात्राणां कथाः मानवीयमनःस्थितिं, दुःखः, सुखः च प्रतिपादयन्ति। प्रेरणादायककथाः कथासाहित्ये प्रेरणादायककथाः अपि भवन्ति याः पाठकानां जीवनं प्रति सकारात्मकदृष्टिकोणं प्रदान्ति। महापुरुषाणां जीवनकथाः, संघर्षकथाः, सफलताकथाः च अस्मान् प्रेरयन्ति। मनोरंजनः अन्ततः, कथासाहित्यं मनोरंजनस्य साधनं भवति। विविधरूपेण, विविधविषयाणां कथाः पाठकानां मनोरञ्जनं कुर्वन्ति, तेषां मनःप्रसादनं च साधयन्ति। एते सर्वे सारंसा कथासाहित्यस्य महत्त्वं प्रतिपादयन्ति, यत् अस्माकं जीवनं समृद्धं, ज्ञानवर्धकं, संवेदनशीलं च करोति।

२.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- हितोपदेशे याः कथाः वर्तन्ते तासां प्रासंगिकता किं अस्ति? अद्यतन समाजे अपि तासां शिक्षाः केन प्रकारेण उपयोगी स्युः?
- हितोपदेशस्य संरचना कथम् अस्ति? अस्मिन् ग्रन्थे कति विभागाः सन्ति? तेषु विभागेषु का-का कथाः वर्तन्ते?
- हितोपदेशे के-के व्यवहार कौशलाः प्रतिपादिताः सन्ति? तानि कौशलानि व्यवसायिक एवं व्यक्तिगत जीवनयोः कथम् उपयुक्ताः स्युः?
- हितोपदेशे प्रतिपादिताः कथाः बालकानां शिक्षायाम् कथम् उपयोगी सन्ति? बालकाः कथम् अनेन प्रेरयितुं शक्नुवन्ति?
- हितोपदेशे विद्यमानाः संवादाः कथम् रचिताः सन्ति? तेषां संवादानां गूढार्थः किं अस्ति? केन प्रकारेण तानि संवादाः पाठकानां जीवनस्य विविधक्षेत्रेषु उपयोगी स्युः?
- हितोपदेशस्य ऐतिहासिक महत्त्वम् किं अस्ति? अस्य ग्रन्थस्य रचनाकालः, लेखकः च कः अस्ति? ग्रन्थस्य प्रसारः एवं प्रभावः केषु-केषु देशेषु दृष्टं भवति?

- हितोपदेशे प्राकृतिकं जीवनं च कथम् प्रतिफलितम् अस्ति? कथा: केन प्रकारेण प्राकृतिकं सन्देशं ददाति?

२.६. अध्ययन मार्गदर्शिका

- "Hitopadesa: Text, Grammar, and Interpretation" by M. R. Kale
- "The Panchatantra and the Hitopadesa" by Arthur W. Ryder
- "Hitopadesa of Narayana" edited by F. Max Müller
- "Hitopadesa: A New Translation and Commentary" by Francis Henry Skrine
- "Hitopadesa: The Book of Good Counsels" by Sir Edwin Arnold
- "Narayana's Hitopadesa: With Sanskrit Text and English Translation" by Lakshman Ramchandra Vaidya
- "Hitopadesa: A Critical Study" by V. S. Agrawala

Unit No.3 *Kathamukha*

३.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्

- मनोरंजनः
- ज्ञानवृद्धिः
- मानसिकविकासः
- समाजजीवनस्य प्रतिफलन

३.२. कथासाहित्य पठनस्य उद्देश्यं

कथासाहित्य पठनस्य उद्देश्यं बहु विधाः भवन्ति। मुख्यतया इमे उद्देश्या वर्तन्ते:

- मनोरंजनः कथासाहित्ये विविधप्रकारस्य कथाः, चरित्राणि, घटनाः च भवन्ति, यानि पाठकानां मनोरंजनं कुर्वन्ति।

- ज्ञानवृद्धिः: कथासाहित्यं पठित्वा पाठकाः नूतनं ज्ञानं, संस्कृतिं, परंपरां च अवगच्छन्ति।
विविधदेशीयाः, कालीनाः च कथाः भिन्नभिन्नज्ञानं प्रददाति।
- समाजजीवनस्य प्रतिफलनः: कथासाहित्ये समाजस्य विविधपक्षाः, समस्याः, समाधानानि च प्रकाशन्ते। एतेन समाजस्य यथार्थं दृष्ट्या ज्ञातुं शक्यते।
- मानसिकविकासः: कथासाहित्यं पठित्वा पाठकानां कल्पनाशक्ति, विचारशक्ति च वर्धते।
कथानां विविधविषयाः पाठकानां चिन्तनक्षमतां वर्धयन्ति।
- संवेदनाशीलता: कथासाहित्ये विविधपात्राणि, तेषां अनुभूतयः च वर्ण्यन्ते, यत् पठित्वा
पाठकाः अन्येषां अनुभूतीनां प्रति संवेदनाशीलाः भवति।
- आत्मविकासः: कथासाहित्यं पठित्वा पाठकाः स्वस्य आत्मसंस्कारं, आत्मविकासं च कर्तुं
शक्नुवन्ति। प्रेरणादायिनी कथाः पाठकानां जीवनं प्रति सकारात्मकं दृष्टिकोणं ददाति।

एते सर्वे उद्देश्या कथासाहित्य पठनस्य महत्त्वं प्रकाशयन्ति।

3.3. कथासाहित्यस्य परिचयः

शतशः वर्षाणि यावत् संस्कृतभाषायां लिखितानां कथासाहित्यस्य समृद्धं वर्तते, यस्य उद्देश्यं मनोरञ्जनं, शिक्षा च द्वयमपि अस्ति । कथासम्बद्धानां ग्रन्थानां आलोचनातः स्पष्टं भवति यत् संस्कृतसाहित्ये त्रिविधकथानां उदाहरणानि सन्ति येषां प्रयोगः सम्प्रति पाश्चात्यदेशेषु प्रचलति- (१) परिकथा, (२) दन्तकथा तथा (३) उपदेशात्मककथाः (शिक्षणकथाः) त्रयः प्रमुखाः वर्गाः स्थापयितुं शक्यन्ते । ऋग्वेदस्य मन्त्रसंहितायां बहूनां रोचककथानां विषये सूचना अस्ति, यस्याः वर्णनं शौनकेन "बृहद्देवता" इत्यत्र, शद्गुरुशिष्येन "कात्यायनसर्वानुक्रमणी" इत्यस्य वेदार्थदीपिकायां, यास्केन निरुक्ते, सायणेन स्वस्य वेदभाष्येषु, "नीती मञ्जरी" इत्यस्मिन् स्यादविवेदेन च (१५ शताब्द्यां रचितम् । इतः पुराणद्वारा एताः कथाः जनमनोरञ्जनाय, शिक्षायै च लौकिकसंस्कृतसाहित्ये अवतारिताः ।

एषः उत्तमः प्राचीनतमः संस्कृतकथासङ्ग्रहः अस्ति । पञ्चतन्त्रस्य आरम्भादेव उद्देश्यं रोचककथानां माध्यमेन नैतिकता-नीति-शिक्षणम् एव आसीत् । दक्षिणे महिलारूप्यनाम्ना नगरे विष्णुश्रमः अमरकीर्तिराजस्य मूर्खपुत्रेभ्यः नैतिकताव्यवहारशिक्षणार्थम् एतत् ग्रन्थरत्नं पाठितवान् । अस्य अनेकाः संस्करणाः विभिन्नेषु शताब्देषु भारतस्य विभिन्नेषु प्रान्तेषु च अभवन्, येषां विस्तरेण अध्ययनं जर्मनीदेशस्य प्रसिद्धेन संस्कृतविशेषज्ञेन डा. हर्टेल् इत्यनेन स्वस्य विकासस्य चत्वारि वर्गाणि वर्णितानि सन्ति । पञ्चतन्त्रस्य प्राचीनतमं रूपं "तन्त्राख्यायिकायां" संरक्षितम् अस्ति यस्य उत्पत्तिः काश्मीरः अस्ति । पञ्चतन्त्रस्य चत्वारि भिन्नानि संस्करणानि अद्य उपलभ्यन्ते

(१) पञ्चतन्त्रस्य पहलवी (पुराना फारसी) अनुवादः, २.

(२) गुणाध्यस्य बृहत्कथायां निहितं रूपं, २.

(३) दक्षिणपञ्चतन्त्रेण, नेपालीपञ्चतन्त्रेण, हितोपदेशेन च निर्दिष्टाः संस्करणाः, १.

(४) प्रस्तुत संशोधित जैन संस्करण।

"तन्त्राख्यायिका" अथवा "तन्त्राख्यायन" इत्यत्र कथानां रूपरेखा अतीव सीमितम् अस्ति । नैतिकश्लोकसङ्ग्रहः अतीव संक्षिप्तः न्याय्यः च अस्ति । चतुर्थे शतके रचितस्य पहलवीनुवादस्य मूलरूपमिदम् । अद्यत्वे यत् पञ्चतन्त्रं उपलभ्यते तत् पूर्णभद्रनामकस्य जैनविद्वानस्य विकासस्य विकासस्य च परिणामः अस्ति । सः १२५५ विक्रमे (११९९ ई.) मूलग्रन्थस्य आमूलकसंशोधनं कृत्वा नीतिश्लोकान् समावेश्य पूर्णं कृतवान् । पञ्चतन्त्रापेक्षया प्राचीनः कथासङ्ग्रहः "बौद्धजातकेषु" उपलभ्यते येषु ५५० संख्या अस्ति तथा च भगवतः बुद्धस्य प्राचीनजन्मस्य कथाः सन्ति ये मूलतः पालीभाषायां सन्ति।

एतेषां कथानां विशिष्टं वैशिष्ट्यम् अस्ति यत् बृहत्कथायाः अन्तः लघुकथाः एकस्याः अन्तः अन्यस्य अन्तः बुनन्ति, यथा चीनदेशे पेटीयां लघुपेटिकाः बृहत्पेटिकायाः अन्तः, एकः अन्यस्य

अन्तः पञ्चतन्त्रस्य पञ्चप्रकरणेषु केवलं पञ्च मुख्यकथाः सन्ति, येषु सन्दर्भानुसारं वैकल्पिककथाः प्रविष्टाः सन्ति ।

३.४. विषयः

हितोपदेशः भारतीयजनेन पर्यावरणेन च प्रभाविताः उपदेशात्मकाः कथाः सन्ति । अस्य निर्माणस्य श्रेयः पण्डितनारायणजी इत्यस्मै भवति, यः पञ्चतन्त्रादिनीतिग्रन्थानां साहाय्येन हितोपदेशनामकं ग्रन्थं रचितवान् । दृष्टान्तेषु पञ्चतन्त्रस्य प्रथमं स्थानम् अस्ति । उपलब्धानां विविधानुवादानाम् आधारेण अस्य रचना तृतीयशताब्द्याः परितः इति निर्धारिता अस्ति । पञ्चतन्त्रं हितोपदेशसृष्टेः आधारः । पण्डित नारायण जी स्वयं स्वीकृत - .

पञ्चतन्त्रान्तथादन्यास्मद् ग्रन्थदकृश्य लिखते । हितोपदेशस्य कथाः अतीव सरलाः, अवगम्याः च सन्ति । नानापशुपक्षिमाश्रिताः कथाः अस्य विशेषः । एतेषां पशूनां पक्षिणां च माध्यमेन लेखकेन आख्यानं निर्मितम् अस्ति । यत् केवलं केनचित् शैक्षिकेन वार्तालापेन समाप्तम् । पशवः नैतिकतायाः विषये कथयन्तः दर्शिताः सन्ति । सर्वाणि कथानि परस्परं सम्बद्धानि इव दृश्यन्ते । विधाता नारायण पण्डित हितोपदेशस्य रचयिता नारायण पण्डित के नारायण भा इति अपि प्रसिद्धः अस्ति । पुस्तकस्य अन्तिमश्लोकानाम् आधारेण तस्य लेखकस्य नाम “नारायण” इति प्रसिद्धम् अस्ति । नारायणेन प्रचारतु रचितः संग्रहहोसयं कथानम् अस्य संरक्षकस्य नाम धवलचन्द्रजी । धवलचन्द्रजी बङ्गालस्य मण्डलिकराजः, नारायणपण्डितः धवलचन्द्रजीराजस्य राजकविः च आसीत् । नारायणस्य शिवप्रति विशेषश्रद्धा आह्वानेन समापनपद्येन च प्रकाशयते । सृष्टि काल कथाभ्यः प्राप्तसाक्ष्यविश्लेषणस्य आधारेण डॉ. फ्लीट् इत्यस्य मतं यत् अस्य रचनायाः कालः ११ शताब्द्याः परितः भवितुमर्हति । हितोपदेशस्य नेपाली पाण्डुलिपिः १३७३ ई.त. वाचस्पति गैरोलाजी अस्य रचनां १४ शताब्द्याः परितः इति मन्यते ।

हितोपदेशकथासु अर्बुदाचल (अबू), पाटलिपुत्र, उज्जयिनी, मालवा, हस्तिनापुर, कन्याकुब्ज (कन्नौज), वाराणसी, मगधदेश, कलिङ्गदेश इत्यादीनि स्थानानि उल्लिखितानि सन्ति, येषु लेखकः, रचनायाः उत्पत्तिः च एतैः प्रभाविताः सन्ति स्थानाः।

हितोपदेशकथाः एतेषु चतुर्धा विभक्ताः - १. मित्र लाभः, विसंगतिः, देवता, सन्धि एतैः सह सम्बद्धाः काश्चन प्रसिद्धाः कथाः प्रदत्ताः सन्ति । रोचकत्वं विहाय भाषिकदृष्ट्या एतावत् सरलं, अवगम्यमानं च यत् भारते पाश्चात्यदेशेषु च संस्कृतभाषाशिक्षणार्थं प्रथमं पुस्तकम् अस्ति । अस्य निर्माता नारायणपण्डितः अस्ति यस्य संरक्षकः बङ्गालस्य राजा धवलचन्द्रः आसीत् । रचनाकालः १४ शताब्द्याः अस्ति ।

३.४.१. हितोपदेश कथामुख

कथामुख

को धन्यो बहुभिः पुत्रैः कुशूलापूरणाढकैः।

वरम् एकः कुलालंबी यत्र विश्रूयते पिता॥हित् ०.२१॥

ऋण-कर्ता पिता शत्रुर् माता च व्यभिचारिणी।

भार्या रूपवती शत्रुः पुत्रः शत्रुर् अपंडितः॥हित् ०.२२॥

यस्य कस्य प्रसूतो पि गुणवान् पूज्यते नरः।

धनुर् वंश-विशुद्धो पि निर्गुणः किं करिष्यति॥हित् ०.२३॥

हा हा पुत्रक नाधीतं गतास्व एतासु रात्रिषु।

तेन त्वं विदुषां मध्ये पंके गौर् इव सीदसि॥हित् ०.२४॥

तत् कथम् इदानीम् एते मम पुत्रा गुणवंतः क्रियंताम् ? यतः-

आहार-निद्रा-भय-मैथुनानि सामान्यम् एतत् पशुभिर् नराणाम्।

ज्ञानं नराणाम् अधिको विशेषो ज्ञानेन हीनाः पशुभिः समानाः॥हित्०.२५॥

यतः- धर्मार्थ-काम-मोक्षाणां यस्यैकोऽपि न विद्यते।

अजागल-स्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थकम्॥हित्०.२६॥

यच् चोच्यते- आयुः कर्म च वित्तं च विद्या निधनम् एव च।

पञ्चैतानि हि सृज्यन्ते गर्भस्थस्यैव देहिनः॥हित्०.२७॥

किं च- अवश्यं भाविनो भावा भवन्ति महताम् अपि।

नग्नत्वं नीलकण्ठस्य महाहि-शयनं हरेः॥हित्०.२८॥

अयं च- यद् अभावि न तद् भावि भावि चेन् न तद् अयथा।

इति चिन्ता-विष-घ्नो यम् अगदः किं न पीयते॥हित्०.२९॥

एतत् कार्याक्षमाणां केषांचिद् आलस्य-वचनम्।

पुरुषकारौत्कार्ष्यम् आह- यथा ह्य् एकेन चक्रेण न रथस्य गतिर् भवेत्।

तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति॥हित्०.३०॥

तथा च- पूर्व-जन्म-कृतं कर्म तद् दैवम् इति कथ्यते।

तस्मात् पुरुषकारेण यत्नं कुर्याद् अतन्द्रितः॥हित्०.३१॥

न दैवम् अपि संचिन्त्य त्यजेद् उद्योगम् आत्मनः।

अनुद्योगेन तैलानि तिलेभ्यो नाप्तुम् अर्हति॥हित्०.३२॥

अयं च- उद्योगिनं पुरुष-सिंहम् उपैति लक्ष्मीर् दैवेन देयम् इति कापुरुषा वदन्ति।

दैवं निहत्य कुरु पौरुषम् आत्म-शक्त्या यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति कोऽत्र दोषः॥हित्०.३३॥

यथा मृत्-पिंडतः कर्ता कुरुते यद् यद् इच्छति।

एवम् आत्म-कृतं कर्म मानवः प्रतिपद्यते॥हित्०.३४॥

काकतालीयवत् प्राप्तं दृष्ट्वापि निधिम् अग्रतः।

न स्वयं दैवम् आदत्ते पुरुषार्थम् अपेक्षते॥हित्०.

उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः।

नहि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः॥हित्०.३६॥

तथा चोक्तं- माता शत्रुः पिता वैरी येन बालो न पाठितः।

न शोभते सभा-मध्ये हंस-मध्ये बको यथा॥हित्०.३७॥

रूप-यौवन-संपन्ना विशाल-कुल-संभवाः।

विद्या-हीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः॥हित्०.३८॥

अपरच् च- पुस्तकेषु च नाधीतं नाधीतं गुरु-संनिधौ।

न शोभते संभा-मध्ये जार-गर्भ इव स्त्रियाः॥हित्०.३९॥

एतच् चिंतयित्वा राजा पंडित-सभां कारितवान्। राजोवाच-भो भोः पंडिताः ! श्रूयतां मम वचनम्।

अस्ति कश्चिद् एवंभूतो विद्वान् यो मम पुत्राणां नित्यम् उन्मार्ग-गामिनाम् अनधिगत-शास्त्राणाम्

इदानीं नीति-शास्त्रोपदेशेन पुनर् जन्म कारयितुं समर्थः ? यतः-

काचः काञ्चन-संसर्गाद् धत्ते मारकतीर् द्युतीः।

तथा सत्-संनिधानेन मूर्खो याति प्रवीणताम्॥हित्०.४०॥

उक्तं च- हीयते हि मतिस् तात हीनैः सह समागमात्।

समैश् च समताम् एति विशिष्टैश् च विशिष्टताम्॥हित्०.४१॥

अत्रांतरे विष्णु-शर्म-नामा महा-पंडितः सकल-नीति-शास्त्र-तत्त्व-ज्ञो बृहस्पतिर् इवाब्रवीत्-देव

महाकुल-संभूता एते राजपुत्राः। तत् मया नीतिं ग्राहयितुं शक्यन्ते। यतः-

नाद्रव्ये निहिता काचित् क्रिया फलवती भवेत्।

न व्यापार-शतेनापि शुकवत् पाठ्यते बकः॥हित्०.४२॥

अन्यच् च- अस्मिंस् तु निर्गुणं गोत्रे नापत्यम् उपजायते।

आकरे पद्य-रागानां जन्म काच-मणेः कुतः॥हित्०.४३॥

अतो हं षण्-मासाभ्यन्तरे भवत्-पुत्रान् नीति-शास्त्राभिज्ञान् करिष्यामि। राजा स-विनयं पुनर् उवाच।

कीटो पि सुमनः-संगाद् आरोहति सतां शिरः।

अश्मापि याति देवत्वं महद्भिः सुप्रतिष्ठितः॥हित्०.४४॥

अंयच् च- यथोदय-गिरेर् द्रव्यं संनिकर्षेण दीप्यते।

तथा सत्-संनिधानेन हीन-वर्णो पि दीप्यते॥हित्०.४५॥

गुणा गुणजेषु गुणा भवंति ते निर्गुणं प्राप्य भवंति दोषाः।

आस्वादय-तोयाः प्रवहन्ति नद्यः समुद्रम् आसाद्य भवंत्य् उपेयाः॥हित्०.४६॥

तद् एतेषाम् अस्मत्-पुत्राणां नीति-शास्त्रोपदेशाय भवंतः प्रमाणम् इत्य् उक्त्वा तस्य विष्णु-शर्मणो
करे बहुमान-पुरःसरं पुत्रान् समर्पितवान्॥

३.४.२. सारांशः

कथासाहित्यस्य सारंसा अध्यात्मिकं, सांस्कृतिकं, सामाजिकं च महत्त्वं प्रतिपादयन्ति। मुख्यतया कथासाहित्ये विभिन्नरूपेण समाहिताः विषयाः अद्भुताः कथाः, चरित्राणि, घटनाः च अङ्गीकृत्य सञ्चालिताः भवन्ति। इमे एव सारंसा वर्णनीयाः प्राचीनसंस्कृतिः, कथासाहित्यं प्राचीनसंस्कृतिं, धर्मपरंपरां, लोकाचारान् च प्रतिफलयति। ऐतिहासिककथाः, पुराणकथाः, धर्मग्रन्थकथाः च अस्माकं सांस्कृतिकविरासतां जीवयन्ति। नैतिकमूल्याः कथासाहित्ये नैतिकमूल्यानां, सदाचाराणां, सद्गुणानां च प्रतिपादनं भवति। बालकानां शिक्षायां कथासाहित्यं अत्यन्तं प्रभावशाली अस्ति। समाजस्य दर्पणः समाजे याः समस्याः, संघर्षाः, परिवर्तनीयाः स्थितयः च भवन्ति, ताः कथासाहित्ये स्पष्टं प्रकाशन्ते। एते कथाः समाजस्य वास्तविकतां पाठकानां समक्षं स्थापयन्ति। मानवीयअनुभवः कथासाहित्ये मानवीयअनुभवाः, भावनाः, संवेदनाः च यथार्थरूपेण वर्णिताः भवन्ति। विविधपात्राणां कथाः मानवीयमनःस्थितिं, दुःखः, सुखः च प्रतिपादयन्ति। प्रेरणादायककथाः कथासाहित्ये प्रेरणादायककथाः अपि भवन्ति याः पाठकानां जीवनं प्रति सकारात्मकदृष्टिकोणं प्रदान्ति।

महापुरुषाणां जीवनकथाः, संघर्षकथाः, सफलताकथाः च अस्मान् प्रेरयन्ति। मनोरंजनः अन्ततः, कथासाहित्यं मनोरंजनस्य साधनं भवति। विविधरूपेण, विविधविषयाणां कथाः पाठकानां मनोरञ्जनं कुर्वन्ति, तेषां मनःप्रसादनं च साधयन्ति। एते सर्वे सारंसा कथासाहित्यस्य महत्त्वं प्रतिपादयन्ति, यत् अस्माकं जीवनं समृद्धं, ज्ञानवर्धकं, संवेदनशीलं च करोति।

३.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- हितोपदेशे याः कथाः वर्तन्ते तासां प्रासंगिकता किं अस्ति? अद्यतन समाजे अपि तासां शिक्षाः केन प्रकारेण उपयोगी स्युः?
- हितोपदेशस्य संरचना कथम् अस्ति? अस्मिन् ग्रन्थे कति विभागाः सन्ति? तेषु विभागेषु का-का कथाः वर्तन्ते?
- हितोपदेशे के-के व्यवहार कौशलाः प्रतिपादिताः सन्ति? तानि कौशलानि व्यवसायिक एवं व्यक्तिगत जीवनयोः कथम् उपयुक्ताः स्युः?
- हितोपदेशे प्रतिपादिताः कथाः बालकानां शिक्षायाम् कथम् उपयोगी सन्ति? बालकाः कथम् अनेन प्रेरयितुं शक्नुवन्ति?
- हितोपदेशे विद्यमानाः संवादाः कथम् रचिताः सन्ति? तेषां संवादानां गूढार्थः किं अस्ति? केन प्रकारेण तानि संवादाः पाठकानां जीवनस्य विविधक्षेत्रेषु उपयोगी स्युः?
- हितोपदेशस्य ऐतिहासिक महत्त्वम् किं अस्ति? अस्य ग्रन्थस्य रचनाकालः, लेखकः च कः अस्ति? ग्रन्थस्य प्रसारः एवं प्रभावः केषु-केषु देशेषु दृष्टं भवति?
- हितोपदेशे प्राकृतिकं जीवनं च कथम् प्रतिफलितम् अस्ति? कथाः केन प्रकारेण प्राकृतिकं सन्देशं ददाति?

३.६. अध्ययन मार्गदर्शिका

- "Hitopadesa: Text, Grammar, and Interpretation" by M. R. Kale
- "The Panchatantra and the Hitopadesa" by Arthur W. Ryder
- "Hitopadesa of Narayana" edited by F. Max Müller
- "Hitopadesa: A New Translation and Commentary" by Francis Henry Skrine

- "Hitopadesa: The Book of Good Counsels" by Sir Edwin Arnold
- "Narayana's Hitopadesa: With Sanskrit Text and English Translation" by Lakshman Ramchandra Vaidya
- "Hitopadesa: A Critical Study" by V. S. Agrawala

Unit No.4 *Mitralabha(1) Brddhavyaghrapathiakakatha, (1)*

४.१ शिक्षणस्य उद्देश्यम्

- मनोरंजनः
- ज्ञानवृद्धिः
- मानसिकविकासः
- समाजजीवनस्य प्रतिफलन

४.२. कथासाहित्य पठनस्य उद्देश्यं

कथासाहित्य पठनस्य उद्देश्यं बहु विधाः भवन्ति। मुख्यतया इमे उद्देश्या वर्तन्ते:

- मनोरंजनः कथासाहित्ये विविधप्रकारस्य कथाः, चरित्राणि, घटनाः च भवन्ति, यानि पाठकानां मनोरंजनं कुर्वन्ति।
- ज्ञानवृद्धिः कथासाहित्यं पठित्वा पाठकाः नूतनं ज्ञानं, संस्कृतिं, परंपरां च अवगच्छन्ति। विविधदेशीयाः, कालीनाः च कथाः भिन्नभिन्नज्ञानं प्रददाति।
- समाजजीवनस्य प्रतिफलनः कथासाहित्ये समाजस्य विविधपक्षाः, समस्याः, समाधानानि च प्रकाशन्ते। एतेन समाजस्य यथार्थं दृष्ट्या ज्ञातुं शक्यते।
- मानसिकविकासः कथासाहित्यं पठित्वा पाठकानां कल्पनाशक्ति, विचारशक्ति च वर्धते। कथानां विविधविषयाः पाठकानां चिन्तनक्षमतां वर्धयन्ति।
- संवेदनाशीलताः कथासाहित्ये विविधपात्राणि, तेषां अनुभूतयः च वर्ण्यन्ते, यत् पठित्वा पाठकाः अन्येषां अनुभूतीनां प्रति संवेदनाशीलाः भवति।

- आत्मविकासः: कथासाहित्यं पठित्वा पाठकाः स्वस्य आत्मसंस्कारं, आत्मविकासं च कर्तुं शक्नुवन्ति। प्रेरणादायिनी कथाः पाठकानां जीवनं प्रति सकारात्मकं दृष्टिकोणं ददाति।

एते सर्वे उद्देश्या कथासाहित्य पठनस्य महत्त्वं प्रकाशयन्ति।

४.३. कथासाहित्यस्य परिचयः

शतशः वर्षाणि यावत् संस्कृतभाषायां लिखितानां कथासाहित्यस्य समृद्धं वर्तते, यस्य उद्देश्यं मनोरञ्जनं, शिक्षा च द्वयमपि अस्ति । कथासम्बद्धानां ग्रन्थानां आलोचनातः स्पष्टं भवति यत् संस्कृतसाहित्ये त्रिविधकथानां उदाहरणानि सन्ति येषां प्रयोगः सम्प्रति पाश्चात्यदेशेषु प्रचलति- (१) परिकथा, (२) दन्तकथा तथा (३) उपदेशात्मककथाः (शिक्षणकथाः) त्रयः प्रमुखाः वर्गाः स्थापयितुं शक्यन्ते । ऋग्वेदस्य मन्त्रसंहितायां बहूनां रोचककथानां विषये सूचना अस्ति, यस्याः वर्णनं शौनकेन "बृहद्देवता" इत्यत्र, शद्गुरुशिष्येन "कात्यायनसर्वानुक्रमणी" इत्यस्य वेदार्थदीपिकायां, यास्केन निरुक्ते, सायणेन स्वस्य वेदभाष्येषु, "नीती मञ्जरी" इत्यस्मिन् स्यादविवेदेन च (१५ शताब्द्यां रचितम् । इतः पुराणद्वारा एताः कथाः जनमनोरञ्जनाय, शिक्षायै च लौकिकसंस्कृतसाहित्ये अवतारिताः ।

एषः उत्तमः प्राचीनतमः संस्कृतकथासङ्ग्रहः अस्ति । पञ्चतन्त्रस्य आरम्भादेव उद्देश्यं रोचककथानां माध्यमेन नैतिकता-नीति-शिक्षणम् एव आसीत् । दक्षिणे महिलारूप्यनाम्ना नगरे विष्णुश्रमः अमरकीर्तिराजस्य मूर्खपुत्रेभ्यः नैतिकताव्यवहारशिक्षणार्थम् एतत् ग्रन्थरत्नं पाठितवान् । अस्य अनेकाः संस्करणाः विभिन्नेषु शताब्देषु भारतस्य विभिन्नेषु प्रान्तेषु च अभवन्, येषां विस्तरेण अध्ययनं जर्मनीदेशस्य प्रसिद्धेन संस्कृतविशेषज्ञेन डा. हर्टेल् इत्यनेन स्वस्य विकासस्य चत्वारि वर्गाणि वर्णितानि सन्ति । पञ्चतन्त्रस्य प्राचीनतमं रूपं "तन्त्राख्यायिकायां" संरक्षितम् अस्ति यस्य उत्पत्तिः काश्मीरः अस्ति । पञ्चतन्त्रस्य चत्वारि भिन्नानि संस्करणानि अद्य उपलभ्यन्ते (१) पञ्चतन्त्रस्य पहलवी (पुराना फारसी) अनुवादः, २.

(२) गुणाध्यस्य बृहत्कथायां निहितं रूपं, २.

(३) दक्षिणपञ्चतन्त्रेण, नेपालीपञ्चतन्त्रेण, हितोपदेशेन च निर्दिष्टाः संस्करणाः, १.

(४) प्रस्तुत संशोधित जैन संस्करण।

"तन्त्राख्यायिका" अथवा "तन्त्राख्यायन" इत्यत्र कथानां रूपरेखा अतीव सीमितम् अस्ति । नैतिकश्लोकसङ्ग्रहः अतीव संक्षिप्तः न्याय्यः च अस्ति । चतुर्थे शतके रचितस्य पहलवीनुवादस्य मूलरूपमिदम् । अद्यत्वे यत् पञ्चतन्त्रं उपलभ्यते तत् पूर्णभद्रनामकस्य जैनविद्वानस्य विकासस्य विकासस्य च परिणामः अस्ति । सः १२५५ विक्रमे (११९९ ई.) मूलग्रन्थस्य आमूलकसंशोधनं कृत्वा नीतिश्लोकान् समावेश्य पूर्णं कृतवान् । पञ्चतन्त्रापेक्षया प्राचीनः कथासङ्ग्रहः "बौद्धजातकेषु" उपलभ्यते येषु ५५० संख्या अस्ति तथा च भगवतः बुद्धस्य प्राचीनजन्मस्य कथाः सन्ति ये मूलतः पालीभाषायां सन्ति।

एतेषां कथानां विशिष्टं वैशिष्ट्यम् अस्ति यत् बृहत्कथायाः अन्तः लघुकथाः एकस्याः अन्तः अन्यस्य अन्तः बुनन्ति, यथा चीनदेशे पेटीयां लघुपेटिकाः बृहत्पेटिकायाः अन्तः, एकः अन्यस्य अन्तः पञ्चतन्त्रस्य पञ्चप्रकरणेषु केवलं पञ्च मुख्यकथाः सन्ति, येषु सन्दर्भानुसारं वैकल्पिककथाः प्रविष्टाः सन्ति ।

४.४. विषयः

हितोपदेशः भारतीयजनेन पर्यावरणेन च प्रभाविताः उपदेशात्मकाः कथाः सन्ति । अस्य निर्माणस्य श्रेयः पण्डितनारायणजी इत्यस्मै भवति, यः पञ्चतन्त्रादिनीतिग्रन्थानां साहाय्येन हितोपदेशनामकं ग्रन्थं रचितवान् । दृष्टान्तेषु पञ्चतन्त्रस्य प्रथमं स्थानम् अस्ति। उपलब्धानां विविधानुवादानाम् आधारेण अस्य रचना तृतीयशताब्द्याः परितः इति निर्धारिता अस्ति । पञ्चतन्त्रं हितोपदेशसृष्टेः आधारः । पंडित नारायण जी स्वयं स्वीकृत - .

पञ्चतन्त्रान्तथादन्यास्मद ग्रन्थदकृश्य लिखते।

हितोपदेशस्य कथाः अतीव सरलाः, अवगम्याः च सन्ति । नानापशुपक्षिमाश्रिताः कथाः अस्य विशेषः । एतेषां पशूनां पक्षिणां च माध्यमेन लेखकेन आख्यानं निर्मितम् अस्ति। यत् केवलं केनचित् शैक्षिकेन वार्तालापेन समाप्तम्। पशवः नैतिकतायाः विषये कथयन्तः दर्शिताः सन्ति। सर्वाणि कथानि परस्परं सम्बद्धानि इव दृश्यन्ते। विधाता नारायण पण्डित

हितोपदेशस्य रचयिता नारायण पण्डित के नारायण भा इति अपि प्रसिद्धः अस्ति । पुस्तकस्य अन्तिमश्लोकानाम् आधारेण तस्य लेखकस्य नाम “नारायण” इति प्रसिद्धम् अस्ति ।

नारायणेन प्रचारतु रचितः संग्रहोऽयं कथानम्

अस्य संरक्षकस्य नाम धवलचन्द्रजी । धवलचन्द्रजी बङ्गालस्य मण्डलिकराजः, नारायणपण्डितः धवलचन्द्रजीराजस्य राजकविः च आसीत् । नारायणस्य शिवप्रति विशेषश्रद्धा आह्वानेन समापनपद्येन च प्रकाश्यते। सृष्टि काल

कथाभ्यः प्राप्तसाक्ष्यविश्लेषणस्य आधारेण डॉ. फ्लीट् इत्यस्य मतं यत् अस्य रचनायाः कालः ११ शताब्द्याः परितः भवितुमर्हति । हितोपदेशस्य नेपाली पाण्डुलिपिः १३७३ ई.त. वाचस्पति गैरोलाजी अस्य रचनां १४ शताब्द्याः परितः इति मन्यते ।

हितोपदेशकथासु अर्बुदाचल (अबू), पाटलिपुत्र, उज्जयिनी, मालवा, हस्तिनापुर, कन्याकुब्ज (कन्नौज), वाराणसी, मगधदेश, कलिङ्गदेश इत्यादीनि स्थानानि उल्लिखितानि सन्ति, येषु लेखकः, रचनायाः उत्पत्तिः च एतैः प्रभाविताः सन्ति स्थानाः।

हितोपदेशकथाः एतेषु चतुर्धा विभक्ताः - १. मित्र लाभः, विसंगतिः, देवता, सन्धि

एतैः सह सम्बद्धाः काश्चन प्रसिद्धाः कथाः प्रदत्ताः सन्ति । रोचकत्वं विहाय भाषिकदृष्ट्या एतावत् सरलं, अवगम्यमानं च यत् भारते पाश्चात्यदेशेषु च संस्कृतभाषाशिक्षणार्थं प्रथमं पुस्तकम् अस्ति । अस्य निर्माता नारायणपण्डितः अस्ति यस्य संरक्षकः बङ्गालस्य राजा धवलचन्द्रः आसीत् । रचनाकालः १४ शताब्द्याः अस्ति ।

४.४.१. हितोपदेस वृद्धव्याघ्र पथिक कथा

मित्र लाभः

१. सुवर्णमङ्गः वृद्धः व्याघ्रः च पथिकस्य कथा
(वृद्धव्याघ्रपथिकयोः कथा)

प्रथमः कथा-संग्रहः

इ. मित्र-लाभः अथ प्रासाद-पृष्ठे सुखोपविष्टानां राजपुत्राणां पुरस्तात् प्रस्ताव-क्रमेण पंडितो ब्रवीत्-
भो राज-पुत्राः शृणुत-

काव्य-शास्त्र-विनोदेन कालो गच्छति धीमताम्। व्यसनेन तु मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा॥हित_१.१॥

तद् भवतां विनोदाय काक-कूर्मादीनां विचित्रां कथां कथयिष्यामि। राज-पुत्रैर् उक्तम्-आर्य ! कथ्यतां।

विष्णु-शर्मोवाच-शृणुत यूयम्। संप्रति मित्र-लाभः प्रस्तूयते। यस्यायम् आद्यः श्लोकः-

असाधना वित्त-हीना बुद्धिमंतः सुहृन्-मताः। साधयन्त्य् आशु कार्याणि काक-कूर्म-

मृगाखुवत्॥हित_१.२॥

राजपुत्रा ऊचुः-कथम् एतत् ?

सो ब्रवीत्-अस्ति गोदावरी-तीरे विशालः शाल्मली-तरुः। तत्र नाना-दिग्-देशाद् आगत्य रात्रौ पक्षिणो
निवसन्ति। अथ कदाचिद् अवसन्नायां रात्रौ अस्ताचल-चूडावलंबिनि भगवति कुमुदिनी-नायके

चंद्रमसि। लघुपतन-नामा वायसः प्रबुद्धः कृतांतम् इव द्वितीयम् अटंतं पाश-हस्तं व्याघ्रम् अपश्यत्।

तम् आलोक्याचिंतयत्-अद्य प्रातर् एवानिष्ट-दर्शनं जातम्। न जाने किम् अनभिमतं दर्शयिष्यति।

इत्य् उक्त्वा तद् अनुसरण-क्रमेण व्याकुलश् चलति। यतः-

शोक-स्थान-सहस्राणि भय-स्थान-शतानि च। दिवसे दिवसे मूढम् आविशन्ति न पंडितम्॥हित_१.३॥

अयं च-विषयिणाम् इदम् अवश्यं कर्तव्यम्। उठायोठाय बोढव्यं किम् अद्य सुकृतं कृतम्। आयुषः

खंडम् आदाय रविर् अस्तं गमिष्यति॥हित_१.४॥

अथ तेन व्याधेन तंडुल-कणान् विकीर्य जालं विस्तीर्णम्। स च तत्र प्रच्छन्नो भूत्वा स्थितः।

अस्मिन् एव काले चित्रग्रीव-नामा कपोत-राजः स-परिवारो वियति विसर्पस् तंडुल-कणान्
अवलोकयामास। ततः कपोत-राजस् तंडुल-कण-लुब्धान् कपोतान् प्राह-कुतो व निर्जने वने तंडुल-
कणानां संभवः। तन् निरूप्यतां तावत्। भद्रम् इदं न पश्यामि प्रायेणानेन तंडुल-कण-
लोभेनास्माभिर् अपि तथा भवितव्यम्।

कंकणस्य तु लोभेन मग्नः पंके सुदुस्तरे। वृढ-व्याघ्रेण संप्राप्तः पथिकः संमृतः॥हित् १.५॥

कपोता ऊचुः-कथम् एतत् ?

सो ब्रवीत्-अहम् एकदा दक्षिणारण्ये चरन् अपश्यम् एको वृढो व्याघ्रः स्नातः कुश-हस्तः सरस्-तीरे
ब्रूते-भो भो पांथाः ! इदं सुवर्ण-कंकणं गृह्यताम्। ततो लोभाकृष्टेन केनचित् पांथेन आलोचितम्-
भाग्येन एतत् संभवति। किंतु अस्मिन् आत्म-संदेहे प्रवृत्तिर् न विधेया। यतः-

अनिष्टाद् इष्ट-लाभेऽपि न गतिर् जायते शुभा। यत्रास्ते विष-संसर्गो मृतं तद् अपि

मृत्यवे॥हित् १.६॥

किंतु सर्वत्रार्थार्जन-प्रवृत्तौ संदेह एव। तथा चोक्तम्-

न संशयम् अनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति। संशयं पुनर् आरुह्य यदि जीवति पश्यति॥हित् १.७॥

तन् निरूपयामि तावत्। प्रकाशं ब्रूते। कुत्र तव कंकणम् ? व्याघ्रो हस्तं प्रसार्य दर्शयति। पांथो वदत्-
कथं मारात्मके त्वयि विश्वासः ?

व्याघ्र उवाच-शृणु रे पांथ ! प्राग् एव यौवन-दशायाम् अहम् अतीव दुर्वृत्त आसम्। अनेक-गो-
मानुषाणां वधाद् मे पुत्रा मृता दाराश् च। वंश-हीनश् चाहम्। ततः केनचिद् धार्मिकेणाहम्
उपदिष्टः। दान-धर्मादिकं चरतु भवान् इति। तद्-उपदेशादि-दानीम् अहं स्नान-शीलो दाता वृढो
गलित-नख-दंतः न कथं विश्वास-भूमिः ? उक्तं च-

इज्याध्ययन-दानानि तपः सत्यं धृतिः क्षमा। अलोभ इति मार्गो यं धर्मस्याष्ट-विधः

स्मृतः॥हित् १.८॥

तत्र पूर्वश् चतुर्वर्गो दंभार्थम् अपि सेव्यते। उत्तरस् तु चतुर्वर्गो महात्मं एव तिष्ठति॥हित_१.९॥

मम चैतावान् लोभ-विरहः। येन स्व-हस्त-स्थम् अपि सुवर्ण-कंकणं यस्मै कस्मैचिद् दातुम् इच्छामि
तथापि व्याघ्रो मानुषं खादतीति लोकापवादो दुर्निवारः। यतः-

गतानुगतिको लोकः कुट्टनीम् उपदेशिनीम्। प्रमाणयति नो धर्मं यथा गोघ्नम् अपि
द्विजम्॥हित_१.१०॥

मया च धर्म-शास्त्राणि अधीतानि। शृणु-

मरु-स्थल्यां यथा वृष्टिः क्षुधार्ते भोजनं तथा। दरिद्रे दीयते दानं सफलं पांडु-नंदन॥हित_१.११॥

प्राणा यथात्मनो भीष्टा भूतानाम् अपि ते तथा। आत्मौपम्येन भूतानां दयां कुर्वति
साधवः॥हित_१.१२॥

अपरं च- प्रत्याख्याने च दाने च सुख-दुःखे प्रियाप्रिये। आत्मौपम्येन पुरुषः प्रमाणम्
अधिगच्छति॥हित_१.१३॥

अयं च- मातृवत् पर-दारेषु पर-द्रव्येषु लोष्ट्रवत्। आत्मवत् सर्व-भूतेषु यः पश्यति स
पंडितः॥हित_१.१४॥

त्वं च अतीव-दुर्गतः। तेन तत् तुभ्यं दातुं स-यत्नो हम्। तथा चोक्तम्-

दरिद्रान् भर कौंतेय मा प्रयच्छेश्वरे धनम्। व्याधितस्यौषधं पथ्यं नीरुजस्य किम्
औषधैः॥हित_१.१५॥

अयं च- दातव्यम् इति यद् दानं दीयतेनुपकारिणि। देशे काले च पात्रे च तद् दानं सात्त्विकं
विदुः॥हित_१.१६॥

तद् अत्र सरसि स्नात्वा सुवर्ण-कंकणम् इदं गृहाण। ततो यावद् असौ तद्-वचः-प्रतीतो लोभात् सरः
स्नातुं प्रविष्टः, तावन् महा-पंके निमग्नः पलायितुम् अक्षमः। तं पंके पतितं दृष्ट्वा व्याघ्रो वदत्-
अहह महा-पंके पतितो सि। अतस् त्वाम् अहम् उठापयामि। इत्य् उक्त्वा शनैः शनैर् उपगम्य तेन

व्याघ्रेण धृतः स पांथो चिंतयत्-

न धर्म-शास्त्रं पठतीति कारणं न चापि वेदाध्ययनं दुरात्मनः। स्वभाव एवात्र तथातिरिच्यते यथा
प्रकृत्या मधुरं गवां पयः॥हित_१.१७॥

किं च- अवशेन्द्रिय-चित्तानां हस्ति-स्नानम् इव क्रिया। दुर्भगाभरण-प्रायो ज्ञानं भारः क्रियां
विना॥हित_१.१८॥

तन् मया भद्रं न कृतम्। यद् अत्र मारात्मके विश्वासः कृतः। तथा चोक्तम्-
नदीनां शस्त्र-पाणीनां नखिनां शृंगिणां तथा। विश्वासो नैव कर्तव्यः स्त्रीषु राज-कुलेषु
च॥हित_१.१९॥

अपरं च- सर्वस्य हि परीक्ष्यंते स्वभावा नेतरे गुणाः। अतीत्य हि गुणान् सर्वान् स्वभावो मूर्ध्नि
वर्तते॥हित_१.२०॥

अयं च- स हि गगन-विहारी कल्मष-ध्वंस-कारी दश-शत-कर-धारी ज्योतिषां मध्य-चारी। विधुर्
अपि विधि-योगाद् ग्रस्यते राहुणासौ लिखितम् अपि ललाटे प्रोज्झितं कः समर्थः॥हित_१.२१॥
इति चिंतयन् एवासौ व्याघ्रेण धृत्वा व्यापादितः खादितश् च। अतो हं ब्रवीमि-कंकणस्य तु
लोभेनेत्य् आदि। अत एव सर्वथाविचारितं कर्म न कर्तव्यम् इति। यतः-

सुजीर्णम् अन्नं सुविचक्षणः सुतः सुशासिता स्त्री नृपतिः सुसेवितः। सुचिंत्य चोक्तं सुविचार्य यत्
कृतं सुदीर्घ-कालेपि न याति विक्रियाम्॥हित_१.२२॥

एतद् वचनं श्रुत्वा कश्चित् कपोतः स-दर्पम् आह-आः ! किम् एवम् उच्यते ?
वृढस्य वचनं ग्राह्यम् आपत्-काले ह्य् उपस्थिते। सर्वत्रैवं विचारे च भोजनेपि
प्रवर्तताम्॥हित_१.२३॥

यतः- शंकाभिः सर्वम् आक्रान्तम् अन्नं पानं च भूतले। प्रवृत्तिः कुत्र कर्तव्या जीवितव्यं कथं न
वा ?॥हित_१.२४॥

यथा चोक्तम्- ईर्ष्या घृणी त्व् असंतुष्टः क्रोधनो नित्य-शंकितः। पर-भाग्योपजीवी च षड् एते
नित्य-दुःखिताः॥हित्_१.२५॥

एतच् छुत्वा तंडुल्-कण-लोभेन नभो-मंडलाद् अवतीर्यस् अर्वे कपोतास् तत्रोपविष्टाः। यतः-
सुमहांत्य् अपि शास्त्राणि धारयंतो बहु-श्रुताः। छेत्ताः संअयानां च क्लिश्यंते लोभ-
मोहिताः॥हित्_१.२६॥

अंयच् च- लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभात् कामः प्रजायते। लोभान् मोहश् च नाशश् च लोभः
पापस्य कारणम्॥हित्_१.२७॥

अंयच् च- असंभवं हेम-मृगस्य जन्म तथापि रामो लुलुभे मृगाय। प्रायः समापन्न-विपत्ति-काले
धियो पि पुंसां मलिना भवंति॥हित्_१.२८॥

अनंतरं ते सर्वे जाल-निबद्धा बभूवुः, ततो यस्य वचनात् तत्रावलंबितास् तं सर्वे तिरस्कुर्वन्ति स्म।
यतः,

न गणस्याग्रतो गच्छेत् सिद्धे कार्ये समं फलम्। यदि कार्य-विपत्तिः स्यान् मुखरस् तत्र
हंयते॥हित्_१.२९॥

तस्य तिरस्कारं श्रुत्वा चित्रग्रीव उवाच-नायम् अस्य दोषः, यतः

आपदाम् आपतंतीनां हितो प्य् आयाति हेतुताम्। मातृ-जंघा हि वत्सस्य स्तंभी-भवति
बंधने॥हित्_१.३०॥

अंयच् च- स बंधुर् यो विपन्नानाम् आपद्-उद्धरण-क्षमः। न तु भीत-परित्राण-वस्तूपालंभ-
पंडितः॥हित्_१.३१॥

विपत्-काले विस्मय एव कापुरुष-लक्षणम्। तद् अत्र धैर्यम् अवलंब्य प्रतीकारश् चिंत्यताम्, यतः-

विपदि धैर्यम् अथाभ्युदये क्षमा सदसि वाक्य-पटुता युधि विक्रमः। यशसि चाभिरुचिर् व्यसनं श्रुतौ
प्रकृति-सिद्धम् इदं हि महात्मनाम्॥हित्_१.३२॥

संपदि यस्य न हर्षो विपदि विषादो रणे च भीरुत्वम्। तं भुवन-त्रय-तिलकं जनयति जननी सुतं
विरलम्॥हित्_१.३३॥

अयं च- षड्-दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिम् इच्छता। निद्रा तन्द्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घ-
सूत्रता॥हित्_१.३४॥

इदानीम् अपि एवं क्रियताम्-सर्वैर् एकचित्तीभूय जालम् आदाय उड्डीयताम्। यतः-
अल्पानाम् अपि वस्तूनां संहतिः कार्य-साधिका। तृणैर् गुणत्वम् आपन्नैर् बध्यन्ते मत्त-
दन्तिनः॥हित्_१.३५॥

संहतिः श्रेयसी पुंसां स्वकुलैर् अल्पकैर् अपि। तुषेणापि परित्यक्ता न प्ररोहन्ति तंडुलाः॥हित्_१.३६॥
इति विचित्य पक्षिणः सर्वे जालम् आदाय उत्पतिताः। अनंतरं च व्याधः सुदूराज् जालापहारकांस्
तान् अवलोक्य पश्चाद् धावितो चिंतयत्-

संहतास् तु हरन्त्य् एते मम जालं विहंगमाः। यदा तु निपतिष्यन्ति वशम् एष्यन्ति मे
तदा॥हित्_१.३७॥

ततस् तेषु चक्षुर् विषयम् अतिक्रान्तेषु पक्षिषु स व्याधो निवृत्तः। अथ लुब्धकं निवृत्तं दृष्ट्वा
कपोता ऊचुः-स्वामिन् ! किम् इदानीं कर्तुम् उचितम् ?

चित्रग्रीव उवाच- माता मित्रं पिता चेति स्वभावात् त्रितयं हितम्। कार्य-कारणतश् चांगे भवन्ति हित-
बुद्धयः॥हित्_१.३८॥

तन् मे मित्रं हिरण्यको नाम मूषिक-राजो गंडकी-तीरे चित्र-वने निवसति। सो स्माकं पाशांश्
छेत्स्यति इत्य् आलोच्य सर्वे हिरण्यक-विवर-समीपं गताः। हिरण्यकश् च सर्वदा अपाय-शंकया
शत-द्वारं विवरं कृत्वा निवसति। ततो हिरण्यकः कपोतावपात-भयाच् चकितः तूष्णीं स्थितः।

चित्रग्रीव उवाच-सखे हिरण्यक ! कथम् अस्मान् न संभाषसे ?

ततो हिरण्यकस् तद्-वचनं प्रत्यभिजाय स-संभ्रमं बहिर् निःसृत्य अब्रवीत्-आः ! पुण्यवान् अस्मि

प्रिय-सुहृन् मे चित्रग्रीवः समायातः।

यस्य मित्रेण संभाषो यस्य मित्रेण संस्थितिः। यस्य मित्रेण संलापस् ततो नास्तीह

पुण्यवान्॥हित्_१.३९॥

अथ पाश-बद्धांश् चैतान् दृष्ट्वा स-विस्मयः क्षणं स्थित्वा उवाच-सखे ! किम् एतत् ?

चित्रग्रीव उवाच-सखे ! अस्माकं प्राक्तन-जन्म-कर्मणः फलम् एतत्।

यस्माच् च येन च यथा च यदा च यच् च यावच् च यत्र च शुभाशुभम् आत्म-कर्म। तस्माच् च तेन च तथा च तदा च तच् च तावच् च तत्र च विधातृ-वशाद् उपैति॥हित्_१.४०॥

राग-शोक-परीताप-बंधन-व्यसनानि च। आत्मापराध-वृक्षाणां फलांय् एतानि देहिनाम्॥हित्_१.४१॥

एतच् छुत्वा हिरण्यकश् चित्रग्रीवस्य बंधनं छेत्तुं सत्वरम् उपसर्पति। तत्र चित्रग्रीव उवाच-मित्र ! मा

मैवं कुरु। प्रथमम् अस्मद्-आश्रितानाम् एतेषां तावत् पाशांश् छिंधि। मम पाशं पश्चाच् छेत्स्यसि।

हिरण्यको प्य् आह-अहम् अल्प-शक्तिः। दंताश् च मे कोमलाः। तद् एतेषां पाशांश् छेत्तुं कथं समर्थो भवामि ? तत् यावन् मे दंता न वृट्पयन्ति, तावत् तव पाशं छिनद्मि। तद्-अनंतरम् अप्य् एतेषां बंधनं यावत् शक्यं छेत्स्यामि।

चित्रग्रीव उवाच-अस्त्वं एवम्। तथापि यथा-शक्ति बंधनम् एतेषां खंडय।

हिरण्यकेनोक्तम्-आत्म-परित्यागेन यदाश्रितानां परिरक्षणं तन् न नीति-वेदिनां संमतम्। यतः-

आपद्-अर्थे धनं रक्षेद् दारान् रक्षेद् धनैर् अपि। आत्मानं सततं रक्षेद् दारैर् अपि धनैर्

अपि॥हित्_१.४२॥

अयं च-- धर्मार्थ-काम-मोक्षाणां प्राणाः संस्थित-हेतवः। तान् निघ्नता किं न हतं रक्षता किं न

रक्षितम्॥हित्_१.४३॥

चित्रग्रीव उवाच-सखे ! नीतिस् तावद् ईदृश्य एव, किंत्वं अहम् अस्मद्-आश्रितानां दुःखं सोढुं

सर्वथासमर्थस् तेनेदं ब्रवीमि। यतः-

धनानि जीवितं चैव परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेत्। संनिमित्ते वरं त्यागो विनाशे नियते सति॥हित_१.४४॥

अयम् अपरश् चासाधारणो हेतुः।

जाति-द्रव्य-बलानां च साम्यम् एषां मया सह। मत्-प्रभुत्व-फलं ब्रूहि कदा किं तद्
भविष्यति॥हित_१.४५॥

अयं च- विना वर्तनम् एवैते न त्यजन्ति ममांतिकम्। तन् मे प्राण-व्ययेनापि जीवयैतान्
ममाश्रितान्॥हित_१.४६॥

किं च- मांस-मूत्र-पुरीषास्थि-पूरितेत्र कलेवरे। विनश्वरे विहायास्थां यशः पालय मित्र मे॥हित_१.४७॥
अपरं च पश्य- यदि नित्यम् अनित्येन निर्मलं मल-वाहिना। यशः कायेन लभ्येत तन् न लब्धं
भवेन् नु किम्॥हित_१.४८॥

यतः- शरीरस्य गुणानां च दूरम् अत्यंतम् अंतरम्। शरीरं क्षण-विध्वंसि कल्पांत-स्थायिनो
गुणाः॥हित_१.४९॥

इत्य् आकर्ण्य हिरण्यकः प्रहृष्ट-मनाः पुलकितः सन् अब्रवीत्-साधु मित्र ! साधु। अनेनाश्रित-
वात्सल्येन त्रैलोक्यस्यापि प्रभुत्वं त्वयि युज्यते। एवम् उक्त्वा तेन सर्वेषां कपोतानां बंधनानि
छिन्नानि। ततो हिरण्यकः सर्वान् सादरं संपूज्य आह-सखे चित्रग्रीव ! सर्वथात्र जाल-बंधन-विधौ सति
दोषम् आशंक्य आत्मनि अवज्ञा न कर्तव्या। यतः-

यो धिकाद् योजन-शतान् पश्यतीहामिषं खगः। स एव प्राप्त-कालस् तु पाश-बंधं न
पश्यति॥हित_१.५०॥

अपरं च- शशि-दिवाकरयोर् ग्रह-पीडनं गज-भुजंगमयोर् अपि बंधनम्। मतिमतां च विलोक्य
दरिद्रतां विधिर् अहो बलवान् इति मे मतिः॥हित_१.५१॥

अयं च- व्योमैकांत-विहारिणोऽपि विहगाः संप्राप्नुवन्त्य् आपदं बध्यन्ते निपुणैर् अगाध-सलिलान्
मत्स्याः समुद्राद् अपि। दुर्नीतं किम् इहास्ति किं सुचरितं कः स्थान-लाभे गुणः कालो हि व्यसन-

प्रसारित-करो गृह्णाति दूराद् अपि॥हित्१.५२॥

इति प्रबोध्य आतिथ्यं कृत्वा आलिंग्य च तेन संप्रेषितश् चित्रग्रीवोऽपि सपरिवारो यथेष्ट-देशान्
ययौ, हिरण्यकोऽपि स्व-विवरं प्रविष्टः।

यानि कानि च मित्राणि कर्तव्यानि शतानि च। पश्य मूषिक-मित्रेण कपोता मुक्त-
बंधनाः॥हित्१.५३॥

अथ लघु-पतनक-नामा काकः सर्व-वृत्तांत-दर्शी साश्चर्यम् इदम् आह-अहो हिरण्यक ! श्लाघ्योऽसि,
अतो हम् अपि त्वया सह मैत्रीं कर्तुम् इच्छामि। अतस् त्वं मां मैत्र्येणानुगृहीतुम् अर्हसि। एतच्
छुत्वा हिरण्यकोऽपि विवराभ्यंतराद् आह-कस् त्वम् ?

स ब्रूते-लघुपतनक-नामा वायसो हम्। हिरण्यको विहस्याह-का त्वया सह मैत्री ? यतः-

यद् येन युज्यते लोके बुधस् तत् तेन योजयेत्। अहम् अन्नं भवान् भोक्ता कथं प्रीतिर्
भविष्यति॥हित्१.५४॥

अपरं च- भक्ष्य-भक्षयोः प्रीतिर् विपत्तेः कारणं मतम्। शृगालात् पाशबद्धो सौ मृगः काकेन
रक्षितः॥हित्१.५५॥

वायसो ब्रवीत्--कथम् एतत् ?

हिरण्यकः कथयति-

एकदा दक्षिणदिशि एकः वृद्धः व्याघ्रः स्नानं कृत्वा कुशहस्तेन वदति स्म - हे पथि यात्रिकाः ! मम
हस्ते स्थापितं इमां सुवर्णकङ्कणं (कडा) गृहाण एतत् श्रुत्वा लोभप्रभावेण पथिकः (मनसि) -
एतादृशं वस्तु (सुवर्णकङ्कणम्) भाग्येन उपलभ्यते। परन्तु तत्प्राप्त्यर्थं व्याघ्रस्य समीपं गन्तुं न
प्रशस्तं, यतः तस्य जीवने संशयः अस्ति ।व्याघ्रादि-अशुभस्थानात् सुवर्ण-लोह-आदि इष्टं प्राप्तेः
सम्भावना अपि नास्ति, यतः विष-संपर्कयुक्तस्य अमृतस्य अपि मृत्युकारणम् न तु तस्य
अमरत्वम् ।

धनजननकार्येषु तु सर्वेषु संशयसंभवः ।

संदिग्धकार्ये पदानि न कृत्वा कल्याणं द्रष्टुं असमर्थः एव तिष्ठति । आम्, तर्हि यदि संदिग्धकार्यं कृत्वा जीवति तर्हि कल्याणं पश्यति।

अस्य कारणात् प्रथमतया अहम् अस्य वाक्यस्य तथ्यं सत्यं तथ्यं च असत्यं वा इति परीक्षयामि करिष्यति। सः उच्चैः स्वरेण वदति – भवतः कङ्कणं कुत्र अस्ति ? व्याघ्रः प्रसारितहस्तेन पश्यति।

पथिकः अपृच्छत्, “कथं मम विश्वासः त्वयि हन्ता?”

अहं तावत् लोभी नास्मि यत् हस्ते स्थितं सुवर्णकङ्कणं कस्मैचित् अपरिचिताय गच्छन्तं दातुम् इच्छामि। परन्तु व्याघ्रः मनुष्यभक्षकः इति एषा लोकप्रत्ययः दूरीकर्तुं न शक्यते ।

अन्धपरम्परा अनुसृताः जनाः गोवधं ब्राह्मणं धर्मप्रमाणं न गृह्णन्ति, तथैव उपदेशं कुर्वन् कुथिनीं प्रमाणं न गृह्णाति। तस्य अर्थः अस्ति यत् जगत् कुथिनीवाक्यं धर्मविषये प्रमाणं न मन्यते।

हे युधिष्ठिर ! यथा मरुस्थले वर्षा सफला भवति, यथा क्षुधार्तस्य अन्नदानं सफलं भवति, तथैव दीनानां दानं सफलं भवति ।

प्राण यथात्मनोभिष्ट भूतनाम्पि ते तथा।

आत्मपात्मा भूतनानयनार्या साधवः।

यथा तव प्राणः प्रियः, तथैव अन्ये जीवाः अपि स्वप्राणान् प्रेम करिष्यन्ति । अस्य कारणात् सज्जनाः जीवने एव दयां कुर्वन्ति।

आर्यपुरुषः निषेधस्य दानस्य च, सुखस्य वा दुःखस्य वा, प्रेम-अरुचियोः मध्ये स्वस्य तुलनाम् अनुभवति अर्थात् यदि कोऽपि मह्यं किमपि ददाति तर्हि अहं सुखी अनुभवामि, यदि कश्चित् मां अनादरं करोति तर्हि अहं दुःखी अनुभवामि। तथा यदि अहं कस्मैचित् किमपि ददामि तर्हि अहं सुखी भविष्यामि, यदि अहं नकारयामि तर्हि अहं दुःखी भविष्यामि।

मातृवत्पदरेषु, परद्रव्येषु लोष्टवत्।

आत्मवत् सर्वभूतेषु ये पश्यति स पण्डितः।

यः पुरुषः परस्त्रीः मातृत्वेन, परधनं मृत्तिकापिण्डं, प्रत्येकं जीवं स्वकीयं च पश्यति, सः पण्डितः
अर्थात् सत्य-असत्ययोः भेदं कर्तुं बुद्धिः अस्ति।

यः चन्द्रः आकाशे परिभ्रमति, अन्धकारं विसर्जयति, सहस्राणि रश्मीन् वहति, नक्षत्रेषु च गच्छति, सः
चन्द्रः अपि दैवात् राहुना पीडितः भवति, अतः यत् किमपि प्रजापतिना दैवे (ललाटे) लिखितम्
अस्ति, तत् को मेटयितुं शक्नोति?

इति चिन्तयन् आसीत् यदा सः व्याघ्रेण हतः भक्षितः च आसीत् । अत एव कङ्कणादिलोभात्
कदाचिदपि अविचार्य किमपि कार्यं न कर्तव्यमिति कथ्यते ।

४.४.२. सारांशः

कथासाहित्यस्य सारंसा अध्यात्मिकं, सांस्कृतिकं, सामाजिकं च महत्त्वं प्रतिपादयन्ति। मुख्यतया
कथासाहित्ये विभिन्नरूपेण समाहिताः विषयाः अद्भुताः कथाः, चरित्राणि, घटनाः च अङ्गीकृत्य
सञ्चालिताः भवन्ति। इमे एव सारंसा वर्णनीयाः प्राचीनसंस्कृतिः, कथासाहित्यं प्राचीनसंस्कृतिं,
धर्मपरंपरां, लोकाचारान् च प्रतिफलयति। ऐतिहासिककथाः, पुराणकथाः, धर्मग्रन्थकथाः च अस्माकं
सांस्कृतिकविरासतां जीवयन्ति। नैतिकमूल्याः कथासाहित्ये नैतिकमूल्यानां, सदाचाराणां, सद्गुणानां
च प्रतिपादनं भवति। बालकानां शिक्षायां कथासाहित्यं अत्यन्तं प्रभावशाली अस्ति। समाजस्य दर्पणः
समाजे याः समस्याः, संघर्षाः, परिवर्तनीयाः स्थितयः च भवन्ति, ताः कथासाहित्ये स्पष्टं प्रकाशन्ते।
एते कथाः समाजस्य वास्तविकतां पाठकानां समक्षं स्थापयन्ति। मानवीयअनुभवः कथासाहित्ये
मानवीयअनुभवाः, भावनाः, संवेदनाः च यथार्थरूपेण वर्णिताः भवन्ति। विविधपात्राणां कथाः
मानवीयमनःस्थितिं, दुःखः, सुखः च प्रतिपादयन्ति। प्रेरणादायककथाः कथासाहित्ये प्रेरणादायककथाः
अपि भवन्ति याः पाठकानां जीवनं प्रति सकारात्मकदृष्टिकोणं प्रदान्ति। महापुरुषाणां जीवनकथाः,
संघर्षकथाः, सफलताकथाः च अस्मान् प्रेरयन्ति। मनोरंजनः अन्ततः, कथासाहित्यं मनोरंजनस्य
साधनं भवति। विविधरूपेण, विविधविषयाणां कथाः पाठकानां मनोरञ्जनं कुर्वन्ति, तेषां मनःप्रसादनं

च साधयन्ति। एते सर्वे सारंसा कथासाहित्यस्य महत्त्वं प्रतिपादयन्ति, यत् अस्माकं जीवनं समृद्धं, ज्ञानवर्धकं, संवेदनशीलं च करोति।

४.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- हितोपदेशे याः कथाः वर्तन्ते तासां प्रासंगिकता किं अस्ति? अद्यतन समाजे अपि तासां शिक्षाः केन प्रकारेण उपयोगी स्युः?
- हितोपदेशस्य संरचना कथम् अस्ति? अस्मिन् ग्रन्थे कति विभागाः सन्ति? तेषु विभागेषु का-का कथाः वर्तन्ते?
- हितोपदेशे के-के व्यवहार कौशलाः प्रतिपादिताः सन्ति? तानि कौशलानि व्यवसायिक एवं व्यक्तिगत जीवनयोः कथम् उपयुक्ताः स्युः?
- हितोपदेशे प्रतिपादिताः कथाः बालकानां शिक्षायाम् कथम् उपयोगी सन्ति? बालकाः कथम् अनेन प्रेरयितुं शक्नुवन्ति?
- हितोपदेशे विद्यमानाः संवादाः कथम् रचिताः सन्ति? तेषां संवादानां गूढार्थः किं अस्ति? केन प्रकारेण तानि संवादाः पाठकानां जीवनस्य विविधक्षेत्रेषु उपयोगी स्युः?
- हितोपदेशस्य ऐतिहासिक महत्त्वम् किं अस्ति? अस्य ग्रन्थस्य रचनाकालः, लेखकः च कः अस्ति? ग्रन्थस्य प्रसारः एवं प्रभावः केषु-केषु देशेषु दृष्टं भवति?
- हितोपदेशे प्राकृतिकं जीवनं च कथम् प्रतिफलितम् अस्ति? कथाः केन प्रकारेण प्राकृतिकं सन्देशं ददाति?

४.६. अध्ययन मार्गदर्शिका

- "Hitopadesa: Text, Grammar, and Interpretation" by M. R. Kale
- "The Panchatantra and the Hitopadesa" by Arthur W. Ryder
- "Hitopadesa of Narayana" edited by F. Max Müller
- "Hitopadesa: A New Translation and Commentary" by Francis Henry Skrine
- "Hitopadesa: The Book of Good Counsels" by Sir Edwin Arnold
- "Narayana's Hitopadesa: With Sanskrit Text and English Translation" by Lakshman Ramchandra Vaidya

Block No.2- Hitopadesa (Mitralabha)
Unit No.5- Mrgajambukakatha(1)

५.१ शिक्षणस्य उद्देश्यम्

- मनोरंजनः
- ज्ञानवृद्धिः
- मानसिकविकासः
- समाजजीवनस्य प्रतिफलन

५.२. कथासाहित्य पठनस्य उद्देश्यं

कथासाहित्य पठनस्य उद्देश्यं बहु विधाः भवन्ति। मुख्यतया इमे उद्देश्या वर्तन्ते:

- मनोरंजनः कथासाहित्ये विविधप्रकारस्य कथाः, चरित्राणि, घटनाः च भवन्ति, यानि पाठकानां मनोरंजनं कुर्वन्ति।
- ज्ञानवृद्धिः कथासाहित्यं पठित्वा पाठकाः नूतनं ज्ञानं, संस्कृतिं, परंपरां च अवगच्छन्ति। विविधदेशीयाः, कालीनाः च कथाः भिन्नभिन्नज्ञानं प्रददाति।
- समाजजीवनस्य प्रतिफलनः कथासाहित्ये समाजस्य विविधपक्षाः, समस्याः, समाधानानि च प्रकाशन्ते। एतेन समाजस्य यथार्थं दृष्ट्या ज्ञातुं शक्यते।
- मानसिकविकासः कथासाहित्यं पठित्वा पाठकानां कल्पनाशक्ति, विचारशक्ति च वर्धते। कथानां विविधविषयाः पाठकानां चिन्तनक्षमतां वर्धयन्ति।
- संवेदनाशीलताः कथासाहित्ये विविधपात्राणि, तेषां अनुभूतयः च वर्ण्यन्ते, यत् पठित्वा पाठकाः अन्येषां अनुभूतीनां प्रति संवेदनाशीलाः भवन्ति।

- आत्मविकासः कथासाहित्यं पठित्वा पाठकाः स्वस्य आत्मसंस्कारं, आत्मविकासं च कर्तुं शक्नुवन्ति। प्रेरणादायिनी कथाः पाठकानां जीवनं प्रति सकारात्मकं दृष्टिकोणं ददाति।

एते सर्वे उद्देश्या कथासाहित्य पठनस्य महत्त्वं प्रकाशयन्ति।

५.३. कथासाहित्यस्य परिचयः

शतशः वर्षाणि यावत् संस्कृतभाषायां लिखितानां कथासाहित्यस्य समृद्धं वर्तते, यस्य उद्देश्यं मनोरञ्जनं, शिक्षा च द्वयमपि अस्ति । कथासम्बद्धानां ग्रन्थानां आलोचनातः स्पष्टं भवति यत् संस्कृतसाहित्ये त्रिविधकथानां उदाहरणानि सन्ति येषां प्रयोगः सम्प्रति पाश्चात्यदेशेषु प्रचलति- (१) परिकथा, (२) दन्तकथा तथा (३) उपदेशात्मककथाः (शिक्षणकथाः) त्रयः प्रमुखाः वर्गाः स्थापयितुं शक्यन्ते । ऋग्वेदस्य मन्त्रसंहितायां बहूनां रोचककथानां विषये सूचना अस्ति, यस्याः वर्णनं शौनकेन "बृहद्देवता" इत्यत्र, शद्गुरुशिष्येण "कात्यायनसर्वानुक्रमणी" इत्यस्य वेदार्थदीपिकायां, यास्केन निरुक्ते, सायणेन स्वस्य वेदभाष्येषु, "नीती मञ्जरी" इत्यस्मिन् स्यादविवेदेन च (१५ शताब्द्यां रचितम् । इतः पुराणद्वारा एताः कथाः जनमनोरञ्जनाय, शिक्षायै च लौकिकसंस्कृतसाहित्ये अवतारिताः ।

एषः उत्तमः प्राचीनतमः संस्कृतकथासङ्ग्रहः अस्ति । पञ्चतन्त्रस्य आरम्भादेव उद्देश्यं रोचककथानां माध्यमेन नैतिकता-नीति-शिक्षणम् एव आसीत् । दक्षिणे महिलारूप्यनाम्ना नगरे विष्णुश्रमः अमरकीर्तिराजस्य मूर्खपुत्रेभ्यः नैतिकताव्यवहारशिक्षणार्थम् एतत् ग्रन्थरत्नं पाठितवान् । अस्य अनेकाः संस्करणाः विभिन्नेषु शताब्देषु भारतस्य विभिन्नेषु प्रान्तेषु च अभवन्, येषां विस्तरेण अध्ययनं जर्मनीदेशस्य प्रसिद्धेन संस्कृतविशेषज्ञेन डा. हर्टेल् इत्यनेन स्वस्य विकासस्य चत्वारि वर्गाणि वर्णितानि सन्ति । पञ्चतन्त्रस्य प्राचीनतमं रूपं "तन्त्राख्यायिकायां" संरक्षितम् अस्ति यस्य उत्पत्तिः काश्मीरः अस्ति । पञ्चतन्त्रस्य चत्वारि भिन्नानि संस्करणानि अद्य उपलभ्यन्ते (१) पञ्चतन्त्रस्य पहलवी (पुराना फारसी) अनुवादः, २.

(२) गुणाध्यस्य बृहत्कथायां निहितं रूपं, २.

(3) दक्षिणपञ्चतन्त्रेण, नेपालीपञ्चतन्त्रेण, हितोपदेशेन च निर्दिष्टाः संस्करणाः, १.

(4) प्रस्तुत संशोधित जैन संस्करण।

"तन्त्राख्यायिका" अथवा "तन्त्राख्यायन" इत्यत्र कथानां रूपरेखा अतीव सीमितम् अस्ति । नैतिकश्लोकसङ्ग्रहः अतीव संक्षिप्तः न्याय्यः च अस्ति । चतुर्थे शतके रचितस्य पहलवीनुवादस्य मूलरूपमिदम् । अद्यत्वे यत् पञ्चतन्त्रं उपलभ्यते तत् पूर्णभद्रनामकस्य जैनविद्वानस्य विकासस्य विकासस्य च परिणामः अस्ति । सः १२५५ विक्रमे (११९९ ई.) मूलग्रन्थस्य आमूलकसंशोधनं कृत्वा नीतिश्लोकान् समावेश्य पूर्णं कृतवान् । पञ्चतन्त्रापेक्षया प्राचीनः कथासङ्ग्रहः "बौद्धजातकेषु" उपलभ्यते येषु ५५० संख्या अस्ति तथा च भगवतः बुद्धस्य प्राचीनजन्मस्य कथाः सन्ति ये मूलतः पालीभाषायां सन्ति।

एतेषां कथानां विशिष्टं वैशिष्ट्यम् अस्ति यत् बृहत्कथायाः अन्तः लघुकथाः एकस्याः अन्तः अन्यस्य अन्तः बुनन्ति, यथा चीनदेशे पेटीयां लघुपेटिकाः बृहत्पेटिकायाः अन्तः, एकः अन्यस्य अन्तः पञ्चतन्त्रस्य पञ्चप्रकरणेषु केवलं पञ्च मुख्यकथाः सन्ति, येषु सन्दर्भानुसारं वैकल्पिककथाः प्रविष्टाः सन्ति ।

५.४. विषयः

हितोपदेशः भारतीयजनेन पर्यावरणेन च प्रभाविताः उपदेशात्मकाः कथाः सन्ति । अस्य निर्माणस्य श्रेयः पण्डितनारायणजी इत्यस्मै भवति, यः पञ्चतन्त्रादिनीतिग्रन्थानां साहाय्येन हितोपदेशनामकं ग्रन्थं रचितवान् । दृष्टान्तेषु पञ्चतन्त्रस्य प्रथमं स्थानम् अस्ति। उपलब्धानां विविधानुवादानाम् आधारेण अस्य रचना तृतीयशताब्द्याः परितः इति निर्धारिता अस्ति । पञ्चतन्त्रं हितोपदेशसृष्टेः आधारः । पंडित नारायण जी स्वयं स्वीकृत - .

पञ्चतन्त्रान्तथादन्यास्मद् ग्रन्थदकृश्य लिखते। हितोपदेशस्य कथाः अतीव सरलाः, अवगम्याः च सन्ति । नानापशुपक्षिमाश्रिताः कथाः अस्य विशेषः । एतेषां पशूनां पक्षिणां च माध्यमेन लेखकेन आख्यानं निर्मितम् अस्ति। यत् केवलं केनचित् शैक्षिकेन वार्तालापेन समाप्तम्। पशवः

नैतिकतायाः विषये कथयन्तः दर्शिताः सन्ति। सर्वाणि कथानि परस्परं सम्बद्धानि इव दृश्यन्ते। विधाता नारायण पण्डित हितोपदेशस्य रचयिता नारायण पण्डित के नारायण भा इति अपि प्रसिद्धः अस्ति । पुस्तकस्य अन्तिमश्लोकानाम् आधारेण तस्य लेखकस्य नाम “नारायण” इति प्रसिद्धम् अस्ति । नारायणेन प्रचारतु रचितः संग्रहहोसयं कथानम् अस्य संरक्षकस्य नाम धवलचन्द्रजी । धवलचन्द्रजी बङ्गालस्य मण्डलिकराजः, नारायणपण्डितः धवलचन्द्रजीराजस्य राजकविः च आसीत् । नारायणस्य शिवप्रति विशेषश्रद्धा आह्वानेन समापनपद्येन च प्रकाशयते। सृष्टि काल कथाभ्यः प्राप्तसाक्ष्यविश्लेषणस्य आधारेण डॉ. फ्लीट् इत्यस्य मतं यत् अस्य रचनायाः कालः ११ शताब्द्याः परितः भवितुमर्हति । हितोपदेशस्य नेपाली पाण्डुलिपिः १३७३ ई.त. वाचस्पति गैरोलाजी अस्य रचनां १४ शताब्द्याः परितः इति मन्यते ।

हितोपदेशकथासु अर्बुदाचल (अबू), पाटलिपुत्र, उज्जयिनी, मालवा, हस्तिनापुर, कन्याकुब्ज (कन्नौज), वाराणसी, मगधदेश, कलिङ्गदेश इत्यादीनि स्थानानि उल्लिखितानि सन्ति, येषु लेखकः, रचनायाः उत्पत्तिः च एतैः प्रभाविताः सन्ति स्थानाः।

हितोपदेशकथाः एतेषु चतुर्धा विभक्ताः - १. मित्र लाभः, विसंगतिः, देवता, सन्धि

एतैः सह सम्बद्धाः काश्चन प्रसिद्धाः कथाः प्रदत्ताः सन्ति । रोचकत्वं विहाय भाषिकदृष्ट्या एतावत् सरलं, अवगम्यमानं च यत् भारते पाश्चात्यदेशेषु च संस्कृतभाषाशिक्षणार्थं प्रथमं पुस्तकम् अस्ति । अस्य निर्माता नारायणपण्डितः अस्ति यस्य संरक्षकः बङ्गालस्य राजा धवलचन्द्रः आसीत् । रचनाकालः १४ शताब्द्याः अस्ति ।

५.४.१. हितोपदेश मृगजम्बुक कथा

मित्र लाभः

मृगस्य काकस्य च धूर्तस्य शृगालस्य च कथा

मगधदेशे चम्पकवती नाम महावनम् आसीत्, यस्मिन् बहुदिनानि मृगाः काकाः च महता स्नेहेन निवसन्ति स्म । एकः शृगालः तं मृगं बलवान् इष्टतया इतस्ततः गच्छन्तं दृष्टवान्, एतत् दृष्ट्वा

शृगालः चिन्तयितुं आरब्धवान् - हे, कथं अहम् इदं सुन्दरं (मधुरं) मांसं खादिष्यामि? यत्किमपि तत् प्रथमं तस्य विश्वासं करोमि। इति चिन्तयित्वा सः तस्य समीपं गत्वा अवदत् - हे मित्र, भवान् कुशलः अस्ति वा ? मृगः आह-कस्त्वं त्वम् ? सः अवदत्- "अहं लघुबुद्धिः शृगालः। अहं तव भृत्यत्वेन सर्वथा तिष्ठामि। एवं भवतु, सूर्यास्तस्य अनन्तरं तौ मृगगृहं गतवन्तौ, तत्र सुबुद्धिः नाम काकः निवसति स्म , मृगस्य परममित्रं, मित्रं च कः मृगः अस्ति ? .

अन्य कुलकुलरस्य वासोयो दे न कश्चिचि।

मार्जारस्य हि दोषेन् हतो ग्रिध्रो जरद्रवः ।

इदमपि उक्तं यत् - यस्य गोत्रं स्वरूपं च न ज्ञायते तस्य कदापि गृहे न स्थापनीयम्, यतः बिडालस्य अपराधे वृद्धः गृध्रः हतः।

इति श्रुत्वा शृगालः क्रुद्धः अवदत् - मृगसमागमदिने अपि भवतः कुलः प्रकृतिः च न ज्ञाताः आसन्। अथ कथं त्वया सह निकटमित्रं जातम् ?

यात्रा विद्वज्जनो नस्ती श्रालाघ्यस्त्रलण्धीरपि।

निरस्तपादपे देशे एरन्दोस्पी द्रुमयते।

यत्र विद्वान् नास्ति तत्र स्वल्पशिक्षिताः अपि प्रशंसन्ति। यथा, यस्मिन् देशे वृक्षाः न सन्ति, तस्मिन् देशे केवलं अरण्यवृक्षः एव वृक्षः इति मन्यते ।

द्वितीयं च अस्माकं स्वकीयं वा अन्यस्य वा, अल्पबुद्धिजनानाम् गणना एव। उदारजनानाम् कृते समग्रं पृथिवी तेषां परिवारः एव ।

यथा मृगोऽयं मम भ्राता तथा त्वं तथा । मृग उवाच - किम् एतत् उत्तर-उत्तरम् ? श्रद्धाविषये सर्वे एकस्मिन् स्थाने कथयित्वा सुखेन जीवन्तु।

यतः न कश्चित् कस्यचित् मित्रं, न कश्चित् कस्यचित् शत्रुः। व्यवहारेण मित्रं शत्रुश्च भवति ।

काकः अवदत्-- ठीकम्। ततः प्रातःकाले सर्वे स्वस्वदेशं गतवन्तः।

एकदा एकान्तेन शृगालः अवदत् - मित्रं मृग, अस्मिन् वने अन्यत्र धान्यपूर्णं क्षेत्रम् अस्ति, अतः अहं गत्वा भवन्तं दर्शयामि। एवं कृत्वा मृगः तत्र गत्वा नित्यं धान्यभक्षणम् । एकदा कृषकः तं दृष्ट्वा लम्बितवान् । तदनन्तरं यदा पुनः मृगः तत्र चरितुं आगतः तदा सः जाले फसन् चिन्तयितुं आरब्धवान् - मम मित्रं विहाय अस्य कालस्य फाँसी इव लुब्धकस्य पाशात् को मां तारयितुं शक्नोति? एतस्मिन् समये गीदलः तत्र आगत्य चिन्तयितुं आरब्धवान् - मम इच्छा मम कपटयुक्त्या पूर्णा अभवत् तथा च मम इच्छानुसारं एतत् उदग्रं मांसं रक्तं च अस्थीनि अवश्यमेव प्राप्स्यति तथा च ते मम इच्छानुसारं भोजनार्थं भविष्यन्ति। मृगः तं दृष्ट्वा प्रसन्नः सन् अवदत् - आम् मित्र, मम बन्धनं छित्त्वा शीघ्रं मां तारयतु।

आपत्सु मित्रं जानियाद् धे शुरमिणचि शुम् ।

भार्यो क्षैशुविडिते अदिक च बन्धनवान् ।

विपत्तौ मित्रं युद्धे शूरं ऋणे सुन्दरी दारिद्र्यदुःखे च नारी।

भ्रातरः (अथवा बन्धुजनाः) परीक्षिताः भवन्ति।

द्वितीयं च विवाहोत्सवेषु, कण्ठेषु, दुर्भिक्षेषु, राज्यस्य पतने, राजभवने, श्मशाने च यः भवता सह तिष्ठति, सः एव बन्धनम्।

गीदलः पुनः पुनः जालं पश्यन् चिन्तयति स्म - एषः अतीव कठिनः जालः अस्ति तथा च अवदत् - ""मित्र, एतानि जालानि तारेण निर्मिताः सन्ति, अतः अद्य रविवासरे कथं दन्तैः स्पृशिष्यामि, यदि भवान् मां मनसि तदा प्रातःकाले यत् किमपि वदसि, अहं करिष्यामि। इत्युक्त्वा तस्याः समीपे निगूह्य उपविष्टः । पश्चात् सायंकाले यदा काकः मृगः न आगतः इति दृष्ट्वा तत्र तत्र अन्वेषितवान्, तं एवं (बन्धने) दृष्ट्वा सः अवदत् - "मित्र, किम् एतत्?" " अननुपालने विपाकः विद्यते ।"

सुहृदन हितकमानन ये श्रुनोति न भाषितम्।

विपत्संहिता तस्य स नरः शत्रुनन्दन।

यथोक्तं यो न शृणोति सुहृद्वचनं स विपदे शत्रून् प्रीतिं कर्तुं गच्छति।

काकः अवदत् - "कुतः सः गुण्डः अस्ति?" मृग उवाच - "कुत्र मम मांसलब्धः अत्र उपविष्टः स्यात्?" काकः अवदत्--मया भवद्भ्यः पूर्वमेव उक्तम् आसीत्।

मेरा कुछ अपराध नहीं है, अर्थात् मैंने इसका कुछ नहीं बिगाड़ा है, अतएव यह भी मेरे संग विश्वासघात न करेगा, यह बात कुछ विश्वास का कारण नहीं है, क्योंकि गुण और दोष को बिना सोचे शत्रुता करने वाले नीचों से सज्जनों को अवश्य भय होता ही अस्ति।

येषां च मृत्युः समीपे अस्ति, तादृशाः जनाः न निर्वाचितदीपज्वालाम् जिघ्रन्ति, न च मैत्रीवचनं श्रोतुं शक्नुवन्ति, न च अरुन्धतितारकं द्रष्टुं शक्नुवन्ति।

परोक्ष कार्यहन्तरं प्रत्यक्ष प्रियवादिनम्।

वज्र्येत्तदर्शं विषकुम्भं पचमूलम्।

पृष्ठतः वस्तूनि दूषयति मित्राय मधुरं मुखं वदति ।

विषयुक्तं तु क्षीरघटवत् त्यक्तव्यम्।

काकः गभीरं निःश्वासं गृहीत्वा अवदत् - "हे ठग, त्वया किं कृतम्, पापी?" विश्वासं कुर्वन्तं धनं याचमानान् वञ्चयितुं?

तथा च हे पृथिवी, कथं त्वं पृथिवी देवि तम् ठगं समर्थयसि यः परोपकारी, विश्वस्तं, निर्दोषं च वञ्चयति।

दुर्जनेन सं सख्यं प्रीतिं चपाई न करयेत्।

उष्णो दहती चादाराः सीतः कृष्णायते करम।

दुष्टेन सह मैत्रीं प्रेम च न कुर्यात्, यतः उष्णाङ्गलाः हस्तान् दहन्ति, शीताङ्गलाः हस्तान् कृष्णं कुर्वन्ति । इति दुष्टानां व्यवहारः।

मशकः दुष्टवत् वर्तते अर्थात् मशकवत् । पाषाणः प्रथमं पादयोः पतति, एष च तथा । यथा दुष्टः पृष्ठतः दुष्कृतं करोति, अयम् अपि पृष्ठे दंशति । यथा दुष्टः कर्णसमीपे मधुरं वचनं वदति, तथैव अयं अपि कर्णसमीपे मधुरं विचित्रं वचनं वदति तथा च यथा दुष्टः कञ्चित् आक्षेपं दृष्ट्वा निर्भयः भूत्वा दुष्कृतं करोति, तथैव मशकः अपि छिद्रं प्रविशति केशदंशयोः ।

दुर्जनः प्रियवादि च नैतद्विश्वकरणम्।

मधु तिष्ठति जिह्मवाग्रे हृद् हलाहलं विषम्।

दुष्टपुरुषस्य च प्रेमी भवितुं न प्रत्ययस्य कारणम्। जिह्वायां माधुर्यं हृदये विषं च अस्ति।

प्रातः कृषकं काष्ठहस्तेन तत्स्थानम् आगच्छन्तं दृष्ट्वा काकः मृगं प्रति अवदत् - "मित्र मृग, त्वं वायुना उदरं प्रफुल्ल्य चलित्वा स्वशरीरं मृतमिव करोषि।" तव पादौ उपविश्य हसतु। यदा अहं वदामि तदा त्वं सद्यः उत्थाय पलायसे । मृगः अपि तथैव काकस्य वचनस्य शिकारः अभवत् । अथ कृषकः सुखेन नेत्राणि उद्घाट्य मृगम् एवं पश्यति स्म, आऊच, स्वयमेव मृतः अस्ति। इत्युक्त्वा सः मृगस्य पाशं उद्घाट्य पृष्ठतः काकस्य शब्दं श्रुत्वा सद्यः उत्थाय पलायितवान् । एतत् दृष्ट्वा कृषकः काष्ठखण्डं क्षिप्य शृगालं तादृशं प्रहारं कृतवान् यत् तत् शृगालं मारयति स्म त्रिभिर्भिर्शास्त्रिर्विर्हेस्त्रिभिः पक्षिभरिभिः ऋर्विः १. अत्यतकताईः पापपुन्यारिहाव फलमश्रुते।

यथोच्यते जीवः अत्र पापगुणफलं त्रिवर्षत्रिमासत्रिपक्षत्रिदिवसेषु अनुभवति।

५.४.२. सारांशः

कथासाहित्यस्य सारंसा अध्यात्मिकं, सांस्कृतिकं, सामाजिकं च महत्त्वं प्रतिपादयन्ति। मुख्यतया कथासाहित्ये विभिन्नरूपेण समाहिताः विषयाः अद्भुताः कथाः, चरित्राणि, घटनाः च अङ्गीकृत्य सञ्चालिताः भवन्ति। इमे एव सारंसा वर्णनीयाः

प्राचीनसंस्कृतिः कथासाहित्यं प्राचीनसंस्कृतिं, धर्मपरंपरां, लोकाचारान् च प्रतिफलयति।

ऐतिहासिककथाः, पुराणकथाः, धर्मग्रन्थकथाः च अस्माकं सांस्कृतिकविरासतां जीवयन्ति।

नैतिकमूल्याः कथासाहित्ये नैतिकमूल्यानां, सदाचाराणां, सद्गुणानां च प्रतिपादनं भवति। बालकानां

शिक्षायां कथासाहित्यं अत्यन्तं प्रभावशाली अस्ति।

समाजस्य दर्पणः समाजे याः समस्याः, संघर्षाः, परिवर्तनीयाः स्थितयः च भवन्ति, ताः कथासाहित्ये स्पष्टं प्रकाशन्ते। एते कथाः समाजस्य वास्तविकतां पाठकानां समक्षं स्थापयन्ति।

मानवीयअनुभवः कथासाहित्ये मानवीयअनुभवाः, भावनाः, संवेदनाः च यथार्थरूपेण वर्णिताः भवन्ति। विविधपात्राणां कथाः मानवीयमनःस्थितिं, दुःखः, सुखः च प्रतिपादयन्ति।

प्रेरणादायककथाः कथासाहित्ये प्रेरणादायककथाः अपि भवन्ति याः पाठकानां जीवनं प्रति सकारात्मकदृष्टिकोणं प्रदान्ति। महापुरुषाणां जीवनकथाः, संघर्षकथाः, सफलताकथाः च अस्मान् प्रेरयन्ति।

मनोरंजनः अन्ततः, कथासाहित्यं मनोरंजनस्य साधनं भवति। विविधरूपेण, विविधविषयाणां कथाः पाठकानां मनोरञ्जनं कुर्वन्ति, तेषां मनःप्रसादनं च साधयन्ति।

एते सर्वे सारंसा कथासाहित्यस्य महत्त्वं प्रतिपादयन्ति, यत् अस्माकं जीवनं समृद्धं, ज्ञानवर्धकं, संवेदनशीलं च करोति।

५.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- हितोपदेशे याः कथाः वर्तन्ते तासां प्रासंगिकता किं अस्ति? अद्यतन समाजे अपि तासां शिक्षाः केन प्रकारेण उपयोगी स्युः?
- हितोपदेशस्य संरचना कथम् अस्ति? अस्मिन् ग्रन्थे कति विभागाः सन्ति? तेषु विभागेषु का-का कथाः वर्तन्ते?
- हितोपदेशे के-के व्यवहार कौशलाः प्रतिपादिताः सन्ति? तानि कौशलानि व्यवसायिक एवं व्यक्तिगत जीवनयोः कथम् उपयुक्ताः स्युः?
- हितोपदेशे प्रतिपादिताः कथाः बालकानां शिक्षायाम् कथम् उपयोगी सन्ति? बालकाः कथम् अनेन प्रेरयितुं शक्नुवन्ति?
- हितोपदेशे विद्यमानाः संवादाः कथम् रचिताः सन्ति? तेषां संवादानां गूढार्थः किं अस्ति? केन प्रकारेण तानि संवादाः पाठकानां जीवनस्य विविधक्षेत्रेषु उपयोगी स्युः?

- हितोपदेशस्य ऐतिहासिक महत्त्वम् किं अस्ति? अस्य ग्रन्थस्य रचनाकालः, लेखकः च कः अस्ति? ग्रन्थस्य प्रसारः एवं प्रभावः केषु-केषु देशेषु दृष्टं भवति?
- हितोपदेशे प्राकृतिकं जीवनं च कथम् प्रतिफलितम् अस्ति? कथाः केन प्रकारेण प्राकृतिकं सन्देशं ददाति?

५.६. अध्ययन मार्गदर्शिका

- "Hitopadesa: Text, Grammar, and Interpretation" by M. R. Kale
- "The Panchatantra and the Hitopadesa" by Arthur W. Ryder
- "Hitopadesa of Narayana" edited by F. Max Müller
- "Hitopadesa: A New Translation and Commentary" by Francis Henry Skrine
- "Hitopadesa: The Book of Good Counsels" by Sir Edwin Arnold
- "Narayana's Hitopadesa: With Sanskrit Text and English Translation" by Lakshman Ramchandra Vaidya
- "Hitopadesa: A Critical Study" by V. S. Agrawala

Unit No.6 Mrgajambukakatha(2)

६.१ शिक्षणस्य उद्देश्यम्

- मनोरंजनः
- ज्ञानवृद्धिः
- मानसिकविकासः
- समाजजीवनस्य प्रतिफलन

६.२. कथासाहित्य पठनस्य उद्देश्यं

कथासाहित्य पठनस्य उद्देश्यं बहु विधाः भवन्ति। मुख्यतया इमे उद्देश्या वर्तन्ते:

- मनोरंजनः कथासाहित्ये विविधप्रकारस्य कथाः, चरित्राणि, घटनाः च भवन्ति, यानि पाठकानां मनोरंजनं कुर्वन्ति।

- ज्ञानवृद्धिः: कथासाहित्यं पठित्वा पाठकाः नूतनं ज्ञानं, संस्कृतिं, परंपरां च अवगच्छन्ति।
विविधदेशीयाः, कालीनाः च कथाः भिन्नभिन्नज्ञानं प्रददाति।
- समाजजीवनस्य प्रतिफलनः कथासाहित्ये समाजस्य विविधपक्षाः, समस्याः, समाधानानि च प्रकाशन्ते। एतेन समाजस्य यथार्थं दृष्ट्या ज्ञातुं शक्यते।
- मानसिकविकासः: कथासाहित्यं पठित्वा पाठकानां कल्पनाशक्ति, विचारशक्ति च वर्धते।
कथानां विविधविषयाः पाठकानां चिन्तनक्षमतां वर्धयन्ति।
- संवेदनाशीलता: कथासाहित्ये विविधपात्राणि, तेषां अनुभूतयः च वर्ण्यन्ते, यत् पठित्वा
पाठकाः अन्येषां अनुभूतीनां प्रति संवेदनाशीलाः भवति।
- आत्मविकासः: कथासाहित्यं पठित्वा पाठकाः स्वस्य आत्मसंस्कारं, आत्मविकासं च कर्तुं
शक्नुवन्ति। प्रेरणादायिनी कथाः पाठकानां जीवनं प्रति सकारात्मकं दृष्टिकोणं ददाति।

एते सर्वे उद्देश्या कथासाहित्य पठनस्य महत्त्वं प्रकाशयन्ति।

६.३. कथासाहित्यस्य परिचयः

शतशः वर्षाणि यावत् संस्कृतभाषायां लिखितानां कथासाहित्यस्य समृद्धं वर्तते, यस्य उद्देश्यं मनोरञ्जनं, शिक्षा च द्वयमपि अस्ति । कथासम्बद्धानां ग्रन्थानां आलोचनातः स्पष्टं भवति यत् संस्कृतसाहित्ये त्रिविधकथानां उदाहरणानि सन्ति येषां प्रयोगः सम्प्रति पाश्चात्यदेशेषु प्रचलति- (१) परिकथा, (२) दन्तकथा तथा (३) उपदेशात्मककथाः (शिक्षणकथाः) त्रयः प्रमुखाः वर्गाः स्थापयितुं शक्यन्ते । ऋग्वेदस्य मन्त्रसंहितायां बहूनां रोचककथानां विषये सूचना अस्ति, यस्याः वर्णनं शौनकेन "बृहद्देवता" इत्यत्र, शद्गुरुशिष्येन "कात्यायनसर्वानुक्रमणी" इत्यस्य वेदार्थदीपिकायां, यास्केन निरुक्ते, सायणेन स्वस्य वेदभाष्येषु, "नीती मञ्जरी" इत्यस्मिन् स्यादविवेदेन च (१५

शताब्द्यां रचितम् । इतः पुराणद्वारा एताः कथाः जनमनोरञ्जनाय, शिक्षायै च लौकिकसंस्कृतसाहित्ये अवतारिताः ।

एषः उत्तमः प्राचीनतमः संस्कृतकथासङ्ग्रहः अस्ति । पञ्चतन्त्रस्य आरम्भादेव उद्देश्यं रोचककथानां माध्यमेन नैतिकता-नीति-शिक्षणम् एव आसीत् । दक्षिणे महिलारूप्यनाम्ना नगरे विष्णुश्रमः अमरकीर्तिराजस्य मूर्खपुत्रेभ्यः नैतिकताव्यवहारशिक्षणार्थम् एतत् ग्रन्थरत्नं पाठितवान् । अस्य अनेकाः संस्करणाः विभिन्नेषु शताब्देषु भारतस्य विभिन्नेषु प्रान्तेषु च अभवन्, येषां विस्तरेण अध्ययनं जर्मनीदेशस्य प्रसिद्धेन संस्कृतविशेषज्ञेन डा. हर्टेल् इत्यनेन स्वस्य विकासस्य चत्वारि वर्गाणि वर्णितानि सन्ति । पञ्चतन्त्रस्य प्राचीनतमं रूपं "तन्त्राख्यायिकायां" संरक्षितम् अस्ति यस्य उत्पत्तिः काश्मीरः अस्ति । पञ्चतन्त्रस्य चत्वारि भिन्नानि संस्करणानि अद्य उपलभ्यन्ते

(१) पञ्चतन्त्रस्य पहलवी (पुराना फारसी) अनुवादः, २.

(२) गुणाध्यस्य बृहत्कथायां निहितं रूपं, २.

(३) दक्षिणपञ्चतन्त्रेण, नेपालीपञ्चतन्त्रेण, हितोपदेशेन च निर्दिष्टाः संस्करणाः, १.

(४) प्रस्तुत संशोधित जैन संस्करण।

"तन्त्राख्यायिका" अथवा "तन्त्राख्यायन" इत्यत्र कथानां रूपरेखा अतीव सीमितम् अस्ति । नैतिकश्लोकसङ्ग्रहः अतीव संक्षिप्तः न्याय्यः च अस्ति । चतुर्थे शतके रचितस्य पहलवीनुवादस्य मूलरूपमिदम् । अद्यत्वे यत् पञ्चतन्त्रं उपलभ्यते तत् पूर्णभद्रनामकस्य जैनविद्वानस्य विकासस्य विकासस्य च परिणामः अस्ति । सः १२५५ विक्रमे (११९९ ई.) मूलग्रन्थस्य आमूलकसंशोधनं कृत्वा नीतिश्लोकान् समावेश्य पूर्णं कृतवान् । पञ्चतन्त्रापेक्षया प्राचीनः कथासङ्ग्रहः "बौद्धजातकेषु" उपलभ्यते येषु ५५० संख्या अस्ति तथा च भगवतः बुद्धस्य प्राचीनजन्मस्य कथाः सन्ति ये मूलतः पालीभाषायां सन्ति।

एतेषां कथानां विशिष्टं वैशिष्ट्यम् अस्ति यत् बृहत्कथायाः अन्तः लघुकथाः एकस्याः अन्तः अन्यस्य अन्तः बुनन्ति, यथा चीनदेशे पेटीयां लघुपेटिकाः बृहत्पेटिकायाः अन्तः, एकः अन्यस्य अन्तः पञ्चतन्त्रस्य पञ्चप्रकरणेषु केवलं पञ्च मुख्यकथाः सन्ति, येषु सन्दर्भानुसारं वैकल्पिककथाः प्रविष्टाः सन्ति ।

६.४. विषयः

हितोपदेशः भारतीयजनेन पर्यावरणेन च प्रभाविताः उपदेशात्मकाः कथाः सन्ति । अस्य निर्माणस्य श्रेयः पण्डितनारायणजी इत्यस्मै भवति, यः पञ्चतन्त्रादिनीतिग्रन्थानां साहाय्येन हितोपदेशनामकं ग्रन्थं रचितवान् । दृष्टान्तेषु पञ्चतन्त्रस्य प्रथमं स्थानम् अस्ति । उपलब्धानां विविधानुवादानाम् आधारेण अस्य रचना तृतीयशताब्द्याः परितः इति निर्धारिता अस्ति । पञ्चतन्त्रं हितोपदेशसृष्टेः आधारः । पंडित नारायण जी स्वयं स्वीकृत - .

पञ्चतन्त्रान्तथादन्यास्मद् ग्रन्थदकृश्य लिखते । हितोपदेशस्य कथाः अतीव सरलाः, अवगम्याः च सन्ति । नानापशुपक्षिमाश्रिताः कथाः अस्य विशेषः । एतेषां पशूनां पक्षिणां च माध्यमेन लेखकेन आख्यानं निर्मितम् अस्ति । यत् केवलं केनचित् शैक्षिकेन वार्तालापेन समाप्तम् । पशवः नैतिकतायाः विषये कथयन्तः दर्शिताः सन्ति । सर्वाणि कथानि परस्परं सम्बद्धानि इव दृश्यन्ते । विधाता नारायण पंडित हितोपदेशस्य रचयिता नारायण पण्डित के नारायण भा इति अपि प्रसिद्धः अस्ति । पुस्तकस्य अन्तिमश्लोकानाम् आधारेण तस्य लेखकस्य नाम “नारायण” इति प्रसिद्धम् अस्ति ।

नारायणेन प्रचारितु रचितः संग्रहहोसयं कथानम् अस्य संरक्षकस्य नाम धवलचन्द्रजी । धवलचन्द्रजी बङ्गालस्य मण्डलिकराजः, नारायणपण्डितः धवलचन्द्रजीराजस्य राजकविः च आसीत् । नारायणस्य शिवप्रति विशेषश्रद्धा आह्वानेन समापनपद्येन च प्रकाश्यते । सृष्टि काल

कथाभ्यः प्राप्तसाक्ष्यविश्लेषणस्य आधारेण डॉ. फ्लीट् इत्यस्य मतं यत् अस्य रचनायाः कालः ११ शताब्द्याः परितः भवितुमर्हति । हितोपदेशस्य नेपाली पाण्डुलिपिः १३७३ ई.त. वाचस्पति गैरोलाजी अस्य रचनां १४ शताब्द्याः परितः इति मन्यते ।

हितोपदेशकथासु अर्बुदाचल (अबू), पाटलिपुत्र, उज्जयिनी, मालवा, हस्तिनापुर, कन्याकुब्ज (कन्नौज), वाराणसी, मगधदेश, कलिङ्गदेश इत्यादीनि स्थानानि उल्लिखितानि सन्ति, येषु लेखकः, रचनायाः उत्पत्तिः च एतैः प्रभाविताः सन्ति स्थानाः।

हितोपदेशकथाः एतेषु चतुर्धा विभक्ताः - १. मित्र लाभः, विसंगतिः, देवता, सन्धि

एतैः सह सम्बद्धाः काश्चन प्रसिद्धाः कथाः प्रदत्ताः सन्ति । रोचकत्वं विहाय भाषिकदृष्ट्या एतावत् सरलं, अवगम्यमानं च यत् भारते पाश्चात्यदेशेषु च संस्कृतभाषाशिक्षणार्थं प्रथमं पुस्तकम् अस्ति । अस्य निर्माता नारायणपण्डितः अस्ति यस्य संरक्षकः बङ्गालस्य राजा धवलचन्द्रः आसीत् । रचनाकालः १४ शताब्द्याः अस्ति ।

६.४.१. हितोपदेश मृगजम्बुक कथा(२)

अपरं च- अयथैव हि सौहार्दं भवेत् स्वच्छांतरात्मनः। प्रवर्ततेयथा वाणी शाठ्योपहत-

चेतसः॥हित् १.१०१॥

मनस्य् अयद् वचस्य् अयत् कर्मण्य् अयद् दुरात्मनाम्। मनस्य् एकं वचस्य् एकं कर्मण्य् एकं महात्मनाम्॥हित् १.१०२॥

तद् भवतु भवतः अभिमतम् एव इत्य् उक्त्वा हिरण्यको मैत्र्यं विधाय भोजन-विशेषैर् वायसं संतोष्य विवरं प्रविष्टः। वायसोऽपि स्व-स्थानं गतः ततः-प्रभृति तयोः अयोऽंयाहार-प्रदानेन कुशल-प्रश्नैः विश्रम्भालापैश् च कियत्-कालो तिवर्तने। एकदा लघु-पतनको हिरण्यकम् आह-सखे ! वायसस्य कष्टतरलभ्याहारम् इदं स्थानम्। तद् एतत् परित्यज्य स्थानांतरं गंतुम् इच्छामि।

हिरण्यको ब्रूते- स्थान-भ्रष्टा न शोभते दंताः केशा नखा नराः। इति विज्ञाय मतिमान् स्व-स्थानं न परित्यजेत्॥हित् १.१०३॥

काको ब्रूते-मित्र ! कापुरुषस्य वचनम् एतत्। यतः-

स्थानम् उत्सृज्य गच्छन्ति सिंहाः सत्-पुरुषा गजाः। तत्रैव निधनं यांति काकाः कापुरुषा

मृगाः॥हित_१.१०४॥

अयं च- को वीरस्य मनस्विनः स्व-विषयः को वा विदेशः स्मृतः यं देशं श्रयते तम् एव कुरुते

बाहु-प्रतापार्जितम्। यद् दंष्ट्रानख-लांगुल-प्रहरणः सिंहो वनं गाहते तस्मिन् एव हत-द्विपेन्द्र-रुधिरैस्

तृष्णां छिन्नत्त्य् आत्मनः॥हित_१.१०५॥

हिरण्यको ब्रूते-मित्र क्व गंतव्यम् ? तथा चोक्तम्-

चलत्य् एकेन पादेन तिष्ठत्य् एकेन बुद्धिमान्। नासमीक्ष्य परं स्थानं पूर्वम् आयतनं

त्यजेत्॥हित_१.१०६॥

वायसो ब्रूते-मित्र ! अस्ति सुनिरूपितं स्थानम्।

हिरण्यको वदत्-किं तत् ?

वायसः कथयति-अस्ति दंडकारण्ये कर्पूरगौराभिधानं सरः। तत्र चिर-कालोपार्जितः प्रिय-सुहृन् मे

मंथराभिधानः कूर्मः सहज-धार्मिकः प्रतिवसति। पश्य मित्र !

परोपदेशे पांडित्यं सर्वेषां सुकरं नृणाम्। धर्मे स्वीयम् अनुष्ठानं कस्यचित् तु

महात्मनः॥हित_१.१०७॥

स च भोजन-विशेषैर् मां संवर्धयिष्यति। हिरण्यको प्य् आह-तत् किम् अत्रावस्थाय मया कर्तव्यम् ?

यतः-

यस्मिन् देशे न संमानो न वृत्तिर् न च बांधवः। न च विद्यागमः कश्चित् तं देशं

परिवर्जयेत्॥हित_१.१०८॥

अपरं च--- धनिकः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस् तु पञ्चमः। पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न

कारयेत्॥हित_१.१०९॥

अपरं च--- लोक-यात्रा भयं लज्जा दाक्षिण्यं त्याग-शीलता। पञ्च यत्र न विद्यन्ते न कुर्यात् तत्र
संस्थितिम्॥हित्_१.११०॥

अंयच् च- तत्र मित्र ! न वस्तव्यं यत्र नास्ति चतुष्टयम्। ऋण-दाता च वैद्यश् च श्रोत्रियः सजला
नदी॥हित्_१.१११॥

अतो माम् अपि तत्र नय।

वायसो वदत्-एवम् अस्तु।

अथ वायसस् तेन मित्रेण सह विचित्रालाप-सुखेन तस्य सरसः समीपं ययौ। ततो मंथरो दूराद् एव
लघु-पतनकम् अवलोक्य उठाय यथोचितम् आतिथ्यं विधाय मूषिकस्याप्य् अतिथि-सत्कारं चकार।
यतः-

बालो वा यदि वा वृद्धो युवा वा गृहम् आगतः। तस्य पूजा विधातव्या सर्वत्राभ्यागतो

गुरुः॥हित्_१.११२॥

तथा- गुरुर् अग्निर् द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः। पतिर् एको गुरुः स्त्रीणां सर्वत्राभ्यागतो

गुरुः॥हित्_१.११३॥

अपरं च- उत्तमस्यापि वर्णस्य नीचोऽपि गृहम् आगतः। पूजनीयो यथा-योग्यं सर्व-देव-मयो

तिथिः॥हित्_१.११४॥

वायसो वदत्-सखे ! मंथर ! स-विशेष-पूजाम् असमि विधेहि, यतो यं पुण्य-कर्मणां धुरीणः कारुण्य-
रत्नाकरो हिरण्यक-नामा मूषिक-राजः। एतस्य गुण-स्तुतिं जिह्वा-सहस्र-द्वयेनापि यदि सर्प-राजः
कदाचित् कर्तुं समर्थः स्यात् इत्य् उक्त्वा चित्रग्रीवोपाख्यानं वर्णितवान्। ततो मंथरः सादरं
हिरण्यकं संपूज्याह-भद्र ! आत्मनो निर्जन-वनागमन-कारणम् आख्यातुम् अर्हसि ?

हिरण्यको वदत्-कथयामि, श्रूयताम्।

६.४.२. सारांशः

कथासाहित्यस्य सारंसा अध्यात्मिकं, सांस्कृतिकं, सामाजिकं च महत्त्वं प्रतिपादयन्ति। मुख्यतया कथासाहित्ये विभिन्नरूपेण समाहिताः विषयाः अद्भुताः कथाः, चरित्राणि, घटनाः च अङ्गीकृत्य सञ्चालिताः भवन्ति। इमे एव सारंसा वर्णनीयाः प्राचीनसंस्कृतिः, कथासाहित्यं प्राचीनसंस्कृतिं, धर्मपरंपरां, लोकाचारान् च प्रतिफलयति। ऐतिहासिककथाः, पुराणकथाः, धर्मग्रन्थकथाः च अस्माकं सांस्कृतिकविरासतां जीवयन्ति। नैतिकमूल्याः कथासाहित्ये नैतिकमूल्यानां, सदाचाराणां, सद्गुणानां च प्रतिपादनं भवति। बालकानां शिक्षायां कथासाहित्यं अत्यन्तं प्रभावशाली अस्ति।

समाजस्य दर्पणः समाजे याः समस्याः, संघर्षाः, परिवर्तनीयाः स्थितयः च भवन्ति, ताः कथासाहित्ये स्पष्टं प्रकाशन्ते। एते कथाः समाजस्य वास्तविकतां पाठकानां समक्षं स्थापयन्ति। मानवीयअनुभवः कथासाहित्ये मानवीयअनुभवाः, भावनाः, संवेदनाः च यथार्थरूपेण वर्णिताः भवन्ति। विविधपात्राणां कथाः मानवीयमनःस्थितिं, दुःखः, सुखः च प्रतिपादयन्ति।

प्रेरणादायककथाः कथासाहित्ये प्रेरणादायककथाः अपि भवन्ति याः पाठकानां जीवनं प्रति सकारात्मकदृष्टिकोणं प्रदान्ति। महापुरुषाणां जीवनकथाः, संघर्षकथाः, सफलताकथाः च अस्मान् प्रेरयन्ति। मनोरंजनः अन्ततः, कथासाहित्यं मनोरंजनस्य साधनं भवति। विविधरूपेण, विविधविषयाणां कथाः पाठकानां मनोरञ्जनं कुर्वन्ति, तेषां मनःप्रसादनं च साधयन्ति।

एते सर्वे सारंसा कथासाहित्यस्य महत्त्वं प्रतिपादयन्ति, यत् अस्माकं जीवनं समृद्धं, ज्ञानवर्धकं, संवेदनशीलं च करोति।

६.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- हितोपदेशे याः कथाः वर्तन्ते तासां प्रासंगिकता किं अस्ति? अद्यतन समाजे अपि तासां शिक्षाः केन प्रकारेण उपयोगी स्युः?
- हितोपदेशस्य संरचना कथम् अस्ति? अस्मिन् ग्रन्थे कति विभागाः सन्ति? तेषु विभागेषु का-का कथाः वर्तन्ते?

- हितोपदेशे के-के व्यवहार कौशलाः प्रतिपादिताः सन्ति? तानि कौशलानि व्यवसायिक एवं व्यक्तिगत जीवनयोः कथम् उपयुक्ताः स्युः?
- हितोपदेशे प्रतिपादिताः कथाः बालकानां शिक्षायाम् कथम् उपयोगी सन्ति? बालकाः कथम् अनेन प्रेरयितुं शक्नुवन्ति?
- हितोपदेशे विद्यमानाः संवादाः कथम् रचिताः सन्ति? तेषां संवादानां गूढार्थः किं अस्ति? केन प्रकारेण तानि संवादाः पाठकानां जीवनस्य विविधक्षेत्रेषु उपयोगी स्युः?
- हितोपदेशस्य ऐतिहासिक महत्त्वम् किं अस्ति? अस्य ग्रन्थस्य रचनाकालः, लेखकः च कः अस्ति? ग्रन्थस्य प्रसारः एवं प्रभावः केषु-केषु देशेषु दृष्टं भवति?
- हितोपदेशे प्राकृतिकं जीवनं च कथम् प्रतिफलितम् अस्ति? कथाः केन प्रकारेण प्राकृतिकं सन्देशं ददाति?

६.६. अध्ययन मार्गदर्शिका

- "Hitopadesa: Text, Grammar, and Interpretation" by M. R. Kale
- "The Panchatantra and the Hitopadesa" by Arthur W. Ryder
- "Hitopadesa of Narayana" edited by F. Max Müller
- "Hitopadesa: A New Translation and Commentary" by Francis Henry Skrine
- "Hitopadesa: The Book of Good Counsels" by Sir Edwin Arnold
- "Narayana's Hitopadesa: With Sanskrit Text and English Translation" by Lakshman Ramchandra Vaidya
- "Hitopadesa: A Critical Study" by V. S. Agrawala

Unit No.7 Grdhravidalakatha)(1)

७.१ शिक्षणस्य उद्देश्यम्

- मनोरंजनः
- ज्ञानवृद्धिः
- मानसिकविकासः
- समाजजीवनस्य प्रतिफलन

७.२. कथासाहित्य पठनस्य उद्देश्यं

कथासाहित्य पठनस्य उद्देश्यं बहु विधाः भवन्ति। मुख्यतया इमे उद्देश्या वर्तन्ते:

- मनोरंजनः कथासाहित्ये विविधप्रकारस्य कथाः, चरित्राणि, घटनाः च भवन्ति, यानि पाठकानां मनोरंजनं कुर्वन्ति।
- ज्ञानवृद्धिः कथासाहित्यं पठित्वा पाठकाः नूतनं ज्ञानं, संस्कृतिं, परंपरां च अवगच्छन्ति। विविधदेशीयाः, कालीनाः च कथाः भिन्नभिन्नज्ञानं प्रददाति।
- समाजजीवनस्य प्रतिफलनः कथासाहित्ये समाजस्य विविधपक्षाः, समस्याः, समाधानानि च प्रकाशन्ते। एतेन समाजस्य यथार्थं दृष्ट्या ज्ञातुं शक्यते।
- मानसिकविकासः कथासाहित्यं पठित्वा पाठकानां कल्पनाशक्ति, विचारशक्ति च वर्धते। कथानां विविधविषयाः पाठकानां चिन्तनक्षमतां वर्धयन्ति।
- संवेदनाशीलताः कथासाहित्ये विविधपात्राणि, तेषां अनुभूतयः च वर्ण्यन्ते, यत् पठित्वा पाठकाः अन्येषां अनुभूतीनां प्रति संवेदनाशीलाः भवन्ति।
- आत्मविकासः कथासाहित्यं पठित्वा पाठकाः स्वस्य आत्मसंस्कारं, आत्मविकासं च कर्तुं शक्नुवन्ति। प्रेरणादायिनी कथाः पाठकानां जीवनं प्रति सकारात्मकं दृष्टिकोणं ददाति।

एते सर्वे उद्देश्या कथासाहित्य पठनस्य महत्त्वं प्रकाशयन्ति।

७.३. कथासाहित्यस्य परिचयः

शतशः वर्षाणि यावत् संस्कृतभाषायां लिखितानां कथासाहित्यस्य समृद्धं वर्तते, यस्य उद्देश्यं मनोरञ्जनं, शिक्षा च द्वयमपि अस्ति । कथासम्बद्धानां ग्रन्थानां आलोचनातः स्पष्टं भवति यत् संस्कृतसाहित्ये त्रिविधकथानां उदाहरणानि सन्ति येषां प्रयोगः सम्प्रति पाश्चात्यदेशेषु प्रचलति- (१) परिकथा, (२) दन्तकथा तथा (३) उपदेशात्मककथाः (शिक्षणकथाः) त्रयः प्रमुखाः वर्गाः स्थापयितुं शक्यन्ते । ऋग्वेदस्य मन्त्रसंहितायां बहूनां रोचककथानां विषये सूचना अस्ति, यस्याः वर्णनं शौनकेन "बृहद्देवता" इत्यत्र, शद्गुरुशिष्येण "कात्यायनसर्वानुक्रमणी" इत्यस्य वेदार्थदीपिकायां, यास्केन निरुक्ते, सायणेन स्वस्य वेदभाष्येषु, "नीती मञ्जरी" इत्यस्मिन् स्यादविवेदेन च (१५ शताब्द्यां रचितम् । इतः पुराणद्वारा एताः कथाः जनमनोरञ्जनाय, शिक्षायै च लौकिकसंस्कृतसाहित्ये अवतारिताः ।

एषः उत्तमः प्राचीनतमः संस्कृतकथासङ्ग्रहः अस्ति । पञ्चतन्त्रस्य आरम्भादेव उद्देश्यं रोचककथानां माध्यमेन नैतिकता-नीति-शिक्षणम् एव आसीत् । दक्षिणे महिलारूप्यनाम्ना नगरे विष्णुश्रमः अमरकीर्तिराजस्य मूर्खपुत्रेभ्यः नैतिकताव्यवहारशिक्षणार्थम् एतत् ग्रन्थरत्नं पाठितवान् । अस्य अनेकाः संस्करणाः विभिन्नेषु शताब्देषु भारतस्य विभिन्नेषु प्रान्तेषु च अभवन्, येषां विस्तरेण अध्ययनं जर्मनीदेशस्य प्रसिद्धेन संस्कृतविशेषज्ञेन डा. हर्टेल् इत्यनेन स्वस्य विकासस्य चत्वारि वर्गाणि वर्णितानि सन्ति । पञ्चतन्त्रस्य प्राचीनतमं रूपं "तन्त्राख्यायिकायां" संरक्षितम् अस्ति यस्य उत्पत्तिः काश्मीरः अस्ति । पञ्चतन्त्रस्य चत्वारि भिन्नानि संस्करणानि अद्य उपलभ्यन्ते

(१) पञ्चतन्त्रस्य पहलवी (पुराना फारसी) अनुवादः, २.

(२) गुणाध्यस्य बृहत्कथायां निहितं रूपं, २.

(३) दक्षिणपञ्चतन्त्रेण, नेपालीपञ्चतन्त्रेण, हितोपदेशेन च निर्दिष्टाः संस्करणाः, १.

(४) प्रस्तुत संशोधित जैन संस्करण।

"तन्त्राख्यायिका" अथवा "तन्त्राख्यायन" इत्यत्र कथानां रूपरेखा अतीव सीमितम् अस्ति । नैतिकश्लोकसङ्ग्रहः अतीव संक्षिप्तः न्याय्यः च अस्ति । चतुर्थे शतके रचितस्य पहलवीनुवादस्य मूलरूपमिदम् । अद्यत्वे यत् पञ्चतन्त्रं उपलभ्यते तत् पूर्णभद्रनामकस्य जैनविद्वानस्य विकासस्य विकासस्य च परिणामः अस्ति । सः १२५५ विक्रमे (११९९ ई.) मूलग्रन्थस्य आमूलकसंशोधनं कृत्वा नीतिश्लोकान् समावेश्य पूर्णं कृतवान् । पञ्चतन्त्रापेक्षया प्राचीनः कथासङ्ग्रहः "बौद्धजातकेषु" उपलभ्यते येषु ५५० संख्या अस्ति तथा च भगवतः बुद्धस्य प्राचीनजन्मस्य कथाः सन्ति ये मूलतः पालीभाषायां सन्ति।

एतेषां कथानां विशिष्टं वैशिष्ट्यम् अस्ति यत् बृहत्कथायाः अन्तः लघुकथाः एकस्याः अन्तः अन्यस्य अन्तः बुनन्ति, यथा चीनदेशे पेटीयां लघुपेटिकाः बृहत्पेटिकायाः अन्तः, एकः अन्यस्य अन्तः पञ्चतन्त्रस्य पञ्चप्रकरणेषु केवलं पञ्च मुख्यकथाः सन्ति, येषु सन्दर्भानुसारं वैकल्पिककथाः प्रविष्टाः सन्ति ।

७.४. विषयः

हितोपदेशः भारतीयजनेन पर्यावरणेन च प्रभाविताः उपदेशात्मकाः कथाः सन्ति । अस्य निर्माणस्य श्रेयः पण्डितनारायणजी इत्यस्मै भवति, यः पञ्चतन्त्रादिनीतिग्रन्थानां साहाय्येन हितोपदेशनामकं ग्रन्थं रचितवान् । दृष्टान्तेषु पञ्चतन्त्रस्य प्रथमं स्थानम् अस्ति। उपलब्धानां विविधानुवादानाम् आधारेण अस्य रचना तृतीयशताब्द्याः परितः इति निर्धारिता अस्ति । पञ्चतन्त्रं हितोपदेशसृष्टेः आधारः । पंडित नारायण जी स्वयं स्वीकृत - .

पञ्चतन्त्रान्तथादन्यास्मद ग्रन्थदकृश्य लिखते।

हितोपदेशस्य कथाः अतीव सरलाः, अवगम्याः च सन्ति । नानापशुपक्षिमाश्रिताः कथाः अस्य विशेषः । एतेषां पशूनां पक्षिणां च माध्यमेन लेखकेन आख्यानं निर्मितम् अस्ति। यत् केवलं केनचित् शैक्षिकेन वार्तालापेन समाप्तम्। पशवः नैतिकतायाः विषये कथयन्तः दर्शिताः सन्ति। सर्वाणि कथानि परस्परं सम्बद्धानि इव दृश्यन्ते। विधाता नारायण पंडित

हितोपदेशस्य रचयिता नारायण पण्डित के नारायण भा इति अपि प्रसिद्धः अस्ति । पुस्तकस्य अन्तिमश्लोकानाम् आधारेण तस्य लेखकस्य नाम “नारायण” इति प्रसिद्धम् अस्ति ।

नारायणेन प्रचारतु रचितः संग्रहोसयं कथानम्

अस्य संरक्षकस्य नाम धवलचन्द्रजी । धवलचन्द्रजी बङ्गालस्य मण्डलिकराजः, नारायणपण्डितः धवलचन्द्रजीराजस्य राजकविः च आसीत् । नारायणस्य शिवप्रति विशेषश्रद्धा आह्वानेन समापनपद्येन च प्रकाश्यते।सृष्टि काल

कथाभ्यः प्राप्तसाक्ष्यविश्लेषणस्य आधारेण डॉ. फ्लीट् इत्यस्य मतं यत् अस्य रचनायाः कालः ११ शताब्द्याः परितः भवितुमर्हति । हितोपदेशस्य नेपाली पाण्डुलिपिः १३७३ ई.त. वाचस्पति गैरोलाजी अस्य रचनां १४ शताब्द्याः परितः इति मन्यते ।

हितोपदेशकथासु अर्बुदाचल (अबू), पाटलिपुत्र, उज्जयिनी, मालवा, हस्तिनापुर, कन्याकुब्ज (कन्नौज), वाराणसी, मगधदेश, कलिङ्गदेश इत्यादीनि स्थानानि उल्लिखितानि सन्ति, येषु लेखकः, रचनायाः उत्पत्तिः च एतैः प्रभाविताः सन्ति स्थानाः।

हितोपदेशकथाः एतेषु चतुर्धा विभक्ताः - १.मित्र लाभः, विसंगतिः, देवता, सन्धि

एतैः सह सम्बद्धाः काश्चन प्रसिद्धाः कथाः प्रदत्ताः सन्ति । रोचकत्वं विहाय भाषिकदृष्ट्या एतावत् सरलं, अवगम्यमानं च यत् भारते पाश्चात्यदेशेषु च संस्कृतभाषाशिक्षणार्थं प्रथमं पुस्तकम् अस्ति । अस्य निर्माता नारायणपण्डितः अस्ति यस्य संरक्षकः बङ्गालस्य राजा धवलचन्द्रः आसीत् । रचनाकालः १४ शताब्द्याः अस्ति ।

७.४.१. हितोपदेश ग्रन्थविडाल कथा

अस्ति मगध-देशे चंपकवती नाम अरण्यानी। तस्यां चिरात् महता स्नेहेन मृग-काकौ निवसतः। स च मृगः स्वेच्छया भ्राम्यन् हृष्ट-पुष्टांगः केनचित् शृगालेनावलोकितः। तं दृष्ट्वा

शृगालो चिंतयत्-आः ! कथम् एतन्-मांसं सुललितं भक्षयामि ? भवतु, विश्वासं तावद् उत्पादयामि
इत्य् आलोच्य उपसृत्याब्रवीत्-मित्र ! कुशलं ते ?

मृगेणोक्तम्-कस् त्वम् ?

स ब्रूते-क्षुद्र-बुद्धि-नामा जंबुको हम्। अत्रारण्ये बंधु-हीनो मृतवत् एकाकी निवसामि। इदानीं त्वां
मित्रम् आसाद्य पुनः स-बंधुर् जीव-लोकं प्रविष्टो स्मि। अधुना तवानुचरेण मया सर्वथा भवितव्यम्
इति।

मृगेणोक्तम्-एवम् अस्तु।

ततः पश्चाद् अस्तं गते सवितरि भगवति मरीचि-मालिनि तौ मृगस्य वास-भूमिं गतौ। तत्र चंपक-
वृक्ष-शाखायां सुबुद्धि-नामा काको मृगस्य चिर-मित्रं निवसति। तौ दृष्ट्वा काको वदत्-सखे चित्रांग !
को यं द्वितीयः ? मृगो ब्रूते-मित्र ! अकस्माद् आगंतुना सह मैत्री न युक्ता। तन् न भद्रम्
आचरितम्। तथा चोक्तम्-

अज्ञात-कुल-शीलस्य वासो देयो न कस्यचित्। मार्जारस्य हि दोषेण हतो गृध्रो जरद्-
गवः॥हित् १.५६॥

तौ आहतुः--कथम् एतत् ?

काकः कथयति-

अस्ति भागीरथी-तीरे गृध्रकूट-नाम्नि पर्वते महान् पर्कटी-वृक्षः तस्य कोटरे दैव-दुर्विपाकात् गलित-
नख-नयनो जरद्गव-नामा गृध्रः प्रतिवसति। अथ कृपया तज्-जीवनाय तद्-वृक्ष-वासिनः पक्षिणः
स्वाहारात् किञ्चित् किञ्चिद् उद्धृत्य तस्मै ददति, तेनासौ जीवति, तेषां शावक-रक्षां च करोति। अथ
कदाचित् दीर्घकर्ण-नामा मार्जारः पक्षि-शावकान् भक्षयितुं तत्रागतः। ततस् तम् आयातं दृष्ट्वा
पक्षि-शावकैर् भयार्तैः कोलाहलः कृतः। तच् छुत्वा जरद्गवेन उक्तम्-को यम् आयाति ? दीर्घकर्णो
गृध्रम् अवलोक्य स-भयम् आह-हा हतो स्मि यतो यं मां व्यापादयिष्यति। अथवा-

तावद् भयस्य भेतव्यं यावद् भयम् अनागतम्। आगतं तु भयं वीक्ष्य नरः कुर्याद्
यथोचितम्॥हित्१.५७॥

अधुनातिसंनिधाने पलायितुम् अक्षमः। तद् यथा भवितव्यं तथा भवतु, तावत् विश्वासम्
उत्पाद्यास्य समीपम् उपगच्छामीत्य् आलोच्य तम् उपसृत्याब्रवीत्-आर्य ! त्वाम् अभिवंदे।
गृध्रो वदत्-कस् त्वम् ?

सो वदत्-मार्जारो हम्।

गृध्रो ब्रूते-दूरम् अपसर नो चेत् हंतव्यो सि मया।

मार्जारो वदत्-श्रूयतां तावत् मद्-वचनम्। ततो यद्य् अहं वध्यस् तदा हंतव्यः। यतः -
जाति-मात्रेण किं कश्चिद् वध्यते पूज्यते क्वचित्। व्यवहारं परिज्ञाय वध्यः पूज्यो थवा
भवेत्॥हित्१.५८॥

गृध्रो ब्रूते-ब्रूहि किम् अर्थम् आगतो सि ?

सो वदत्-अहम् अत्र गंगा-तीरे नित्य-स्नायी निरामिषाशी ब्रह्मचारी चांद्रायण-व्रतम् आचरंस्
तिष्ठामि। युष्मान् धर्म-ज्ञान-रताः प्रेम-विश्वास-भूमयः इति पक्षिणः सर्वे सर्वदा ममाग्रे प्रस्तुवंति,
अतो भवद्भ्यो विद्यावयो-वृद्धेभ्यो धर्मं श्रोतुम् इहागतः। भवंतश् चैतादृशा धर्मज्ञाः, यन् माम्
अतिथिं हंतुम् उद्यताः ? गृहस्थ-धर्मश् च एषः -

अराव् अप्य् उचितं कार्यम् आतिथ्यं गृहम् आगते। छेत्तुम् अप्य् आगते छायां नोपसंहरते
द्रुमः॥हित्१.५९॥

किं च-यदि अन्नं नास्ति, तदा सुप्रीतेनापि वचसा तावद् अतिथिः पूज्य एव।

तृणानि भूमिर् उदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता। एतांय् अपि सतां गेहे नोच्छिद्यंते

कदाचन॥हित्१.६०॥

अंयच् च- बालो वा यदि वा वृद्धो युवा वा गृहम् आगतः। तस्य पूजा विधातव्या सर्वस्याभ्यागतो

गुरुः॥हित्१.६१॥

अपरं च- निर्गुणेष्वपि सत्त्वेषु दयां कुर्वति साधवः। न हि संहरते ज्योत्स्नां चंद्रश् चंडाल-
वेश्मनः॥हित्१.६२॥

अंयच् च- अतिथिर् यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्तते। स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यम् आदाय
गच्छति॥हित्१.६३॥

अंयच् च- उत्तमस्यापि वर्णस्य नीचोऽपि गृहम् आगतः। पूजनीयो यथा-योग्यं सर्व-देव-मयो
तिथिः॥हित्१.६४॥

गृध्रो वदत्-मार्जारो हि मांस-रुचिः। पक्षि-शावकाश् चात्र निवसन्ति। तेनाहम् एव ब्रवीमि। तच् छुत्वा
मार्जारो भूमिं स्पृष्ट्वा कर्णो स्पृशति, ब्रूते च-मया धर्म-शास्त्रं श्रुत्वा वीत-रागेनेदं दुष्करं व्रतं
चांद्रायणम् अध्यवसितम्। यतः परस्परं विवदमानानामपि धर्म-शास्त्राणाम् अहिंसा परमो धर्मः
इत्य् अत्रैकमत्यम्। यतः-

सर्व-हिंसा-निवृत्ता ये नराः सर्व-सहाश् च ये। सर्वस्याश्रय-भूताश् च ते नराः स्वर्ग-
गामिनः॥हित्१.६५॥

अंयच् च- एक एव सुहृद् धर्मो निधनेष्य अनुयाति यः। शरीरेण समं नाशं सर्वम् अंयद् हि
गच्छति॥हित्१.६६॥

किं च- यो त्ति यस्य यदा मांसम् उभयोः पश्यतांतरम्। एकस्य क्षणिका प्रीतिर् अंयः प्राणैर्
विमुच्यते॥हित्१.६७॥

अपि च- मर्तव्यम् इति यद् दुःखं पुरुषस्योपजायते। शक्यस् तेनानुमानेन परोऽपि
परिरक्षितुम्॥हित्१.६८॥

शृणु पुनः- स्वच्छंद-वन-जातेन शाकेनापि प्रपूर्यते। अस्य दग्धोदरस्यार्थं कः कुर्यात् पातकं
महत्॥हित्१.६९॥

एवं विश्वास्य स मार्जारस् तरु-कोटरे स्थितः। ततो दिनेषु गच्छत्सु असौ पक्षि-शावकान् आक्रम्य स्व-कोटरम् आनीय प्रत्यहं खादति। अथ येषाम् अपत्यानि खादितानि। तैः शोकार्तेर् विलपद्भिर् इतस् ततो जिज्ञासा समारब्धा। तत् परिज्ञाय मार्जारः कोटरान् निःसृत्य बहिः पलायितः। पश्चात् पक्षिभिर् इतस् ततो निरूपयद्भिस् तत्र तरु-कोटरे शावकाः खादिता इति सर्वैः पक्षिभिर् निश्चित्य च गृध्रो व्यापादितः। अतो हं ब्रवीमि-अज्ञात-कुल-शीलस्य इत्य् आदि।

--ओ)०(ओ--

इत्य् आकर्ण्य स जंबुकः स-कोपम् आह-मृगस्य प्रथम-दर्शन-दिने भवान् अपि अज्ञात-कुल-शील एव आसीत्। तत् कथं भवता सह एतस्य स्नेहानुवृत्तिर् उत्तरोत्तरं वर्धते ? अथवा- यत्र विद्वज्-जनो नास्ति श्लाघ्यस् तत्राल्पधीर् अपि। निरस्त-पादपे देशे एरंडो पि द्रुमायते॥हित्_१.७०॥

अयं च- अयं निजः परो वेति गणना लघु-चेतसाम्। उदार-चरितानां तु वसुधैव कुटुंबकम्॥हित्_१.७१॥

यथा चायं मृगो मम बंधुस् तथा भवान् अपि। मृगो ब्रवीत् कमनेन उत्तरोत्तरेण ? सर्वैर् एकत्र विश्रंभालापैः सुखम् अनुभवद्भिः स्थीयताम्। यतः- न कश्चित् कस्यचिन् मित्रं न कश्चित् कस्यचिद् रिपुः। व्यवहारेण मित्राणि जायन्ते रिपवस् तथा॥हित्_१.७२॥

काकेन उक्तम्-एवम् अस्तु। अथ प्रातः सर्वे यथाभिमत-देशं गताः। एकदा निभृतं शृगालो ब्रूते-सखे मृग ! एतस्मिन् एव वनैक-देशे सस्य-पूर्णं क्षेत्रम् अस्ति। तद् अहं त्वां तत्र नीत्वा दर्शयामि। तथा कृते सति मृगः प्रत्यहं तत्र गत्वा सस्यं खादति। ततो दिन-कतिपयेन क्षेत्र-पतिना तद् दृष्ट्वा पाशास् तत्र योजिताः। अनंतरं पुनर् आगतो मृगः तत्र चरन् पाशैर् बद्धो चिंतयत्-को माम् इतः काल-पाशाद् इव व्याध-पाशात् त्रातुं मित्राद् अयं समर्थः ?

अत्रांतरे जंबुकस् तत्रागत्य उपस्थितो चिंतयत्-फलितस् तावद् अस्माकं कपट-प्रबंधः। मनोरथ-सिद्धिर्

अपि बाहुल्यान् मे भविष्यति। यतः एतस्य उक्तृत्यमानस्य मांसासृग्-लिप्तानि अस्थीनि मया अवश्यं प्राप्तव्यानि। तानि च बाहुल्येन मम भोजनानि भविष्यन्ति। स च मृगस् तं दृष्ट्वा उल्लासितो ब्रूते-सखे ! छिंधि तावन् मम बंधनम्। सत्वरं त्रायस्व माम्। यतः-

आपत्सु मित्रं जानीयाद् रणे शूरं ऋणे शुचिम्। भार्या क्षीणेषु वित्तेषु व्यसनेषु च बांधवान्॥हित्१.७३॥

अपरं च- उत्सवे व्यसने प्राप्ते दुर्भिक्षे शत्रु-संकटे। राज-द्वारे श्मशाने च यस् तिष्ठति स बांधवः॥हित्१.७४॥

जंबुकः पाशं मुहुर् मुहुर् विलोक्याचिंतयत्-दृढस् तावद् अयं बंधः। ब्रूते च-सखे ! स्नायु-निर्मिताः पाशाः, तद् अद्य भट्टारक-वारे कथम् एतान् दंतैः स्पृशामि ? मित्र ! यदि चित्ते न अन्यथा मंयसे, तदा प्रभाते यत् त्वया वक्तव्यं तत् कर्तव्यम् इति। अनंतरं स काकः प्रदोषका मृगमनागतम् अवलोक्य इतस् ततो ंविष्यन् तथाविधं तं दृष्ट्वा उवाच-सखे ! किम् एतत् ? मृगेणोक्तम्- अवधीरित-सुहृद्-वाक्यस्य फलम् एतत् तथा चोक्तम्-

सुहृदां हित-कामानां यः शृणोति न भाषितम्।

विपत् संनिहिता तस्य स नरः शत्रुनंदनः॥हित्१.७५॥

काको ब्रूते-स वञ्चकः क्वास्ते ?

मृगेणोक्तं-मन्-मांसार्थी तिष्ठत्य् अत्रैव।

काको ब्रूते-मित्र ! उक्तम् एव मया पूर्वम्।

अपराधो न मेस्तीति नैतद् विश्वास-कारणम्।

विद्यते हि नृशंसेभ्यो भयं गुणवताम् अपि॥हित्१.७६॥

दीप-निर्वाण-गंधं च सुहृद्-वाक्यम् अरुंधतीम्।

न जिघ्रंति न शृण्वन्ति न पश्यन्ति गतायुषः॥हित्१.७७॥

परोक्षे कार्य-हन्तारं प्रत्यक्षे प्रिय-वादिनम्। वर्जयेत् तादृशं मित्रं विष-कुंभं पयोमुखम्॥हित्१.७८॥

ततः काको दीर्घं निःश्वस्य उवाच-अरे वञ्चक ! किं त्वया पाप-कर्मणा कृतम्। यतः- संलापितानां मधुरैर् वचोभिर् मिथ्योपचारैश् च वशीकृतानाम्।

आशावतां श्रद्धतां च लोके किम् अर्थिनां वञ्चयितव्यम् अस्ति॥हित्१.७९॥

अयं च- उपकारिणि विश्रब्धे शुद्ध-मतौ यः समाचरति पापम्।

तं जनम् असत्य-संधं भगवति वसुधे कथं वहसि॥हित्१.८०॥

दुर्जनेन समं सख्यं वैरं चापि न कारयेत्। उष्णो दहति चांगारः शीतः कृष्णायते करम्॥हित्१.८१॥

अथवा स्थितिर् इयं दुर्जनानाम्-

प्राक् पादयोः पतति खादति पृष्ठ-मांसं कर्णे फलं किम् अपि रौति शनैर् विचित्रम्। छिद्रं निरूप्य सहसा प्रविशत्य् अशंकः सर्वं खलस्य चरितं मशकः करोति॥हित्१.८२॥

तथा च- दुर्जनः प्रिय-वादी च नैतद् विश्वास-कारणम्।

मधु तिष्ठति जिह्वाग्रे हृदि हालाहलं विषम्॥हित्१.८३॥

अथ प्रभाते स क्षेत्र-पतिर् लगुड-हस्तस् तं प्रदेशम् आगच्छन् काकेनावलोकितः। तम् अवलोक्य काकेनोक्तम्-सखे मृग ! त्वम् आत्मानं मृतवत् संदर्श्य वातेनोदरं पूरयित्वा पादान् स्तब्धीकृत्य तिष्ठ। अहं तव चक्षुषी चञ्च्वा किम् अपि विलिखामि, यदाहं शब्दं करोमि, तदा त्वम् उठाय सत्वरं पलायिष्यसे।

मृगस् तथैव काक-वचनेन स्थितः। ततः क्षेत्र-पतिना हर्षोत्फुल्ल-लोचनेन तथाविधो मृग आलोकितः। अथासौ-आः ! स्वयं मृतो सि ? इत्य् उक्त्वा मृगं बंधनात् मोचयित्वा पाशान् संवरीतुं सत्वारो बभूव। ततः कियद् दूरे अंतरिते क्षेत्र-पतौ स मृगः काकस्य शब्दं श्रुत्वा सत्वरम् उठाय पलायितः। तम् उद्दिश्य तेन क्षेत्र-पतिना प्रकोपात् क्षिप्तेन लगुडेन शृगालो व्यापादितः। तथा

चोक्तम्-

त्रिभिर् वर्षैस् त्रिभिर् मासैस् त्रिभिः पक्षैस् त्रिभिर् दिनैः।

अत्युत्कटैः पाप-पुण्यैर् इहैव फलम् अश्नुते॥हित्_१.८४॥

अतो हं ब्रवीमि-भक्ष्य-भक्ष्यकयोः प्रीतिर् इत्य् आदि।

इति मृग-वायस-शृगाल-कथा

काकः पुनर् आह-

भक्षितेनापि भवता नाहारो मम पुष्कलः। त्वयि जीवति जीवामि चित्रग्रीव इवानघ॥हित्_१.८५॥

अयं च- तिरश्चाम् अपि विश्वासो दृष्टः पुण्यैक-कर्मणाम्।

सतां हि साधु-शीलत्वात् स्वभावो न निवर्तते॥हित्_१.८६॥

किं च- साधोः प्रकोपितस्यापि मनो नायाति विक्रियाम्।

न हि तापयितुं शक्यं सागरांभस् तृणोल्कया॥हित्_१.८७॥

हिरण्यको ब्रूते-चपलस् त्वम्। चपलेन सह स्नेहः सर्वथा न कर्तव्यः। तथा चोक्तम्-

मार्जारो महिषो मेषः काकः कापुरुषस् तथा।

विश्वासात् प्रभवन्त्य् एते विश्वासस् तत्र नो हितः॥हित्_१.८८॥

किं चायत्-शत्रु-पक्षो भवान् अस्माकम्। शत्रुणा संधिर् न विधेयम्। उक्तं चैतत्- शत्रुणा न हि

संदध्यात् संश्लिष्टेनापि संधिना। सुतप्तम् अपि पानीयं शमयत्य् एव पावकम्॥हित्_१.८९॥

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययालंकृतोऽपि सन्। मणिना भूषितः सर्पः किम् असौ न

भयंकरः॥हित्_१.९०॥

यद् अशक्यं न तच् छक्त्यं यच् छक्त्यं शक्यम् एव तत्।

नोदके शकटं याति न च नौर् गच्छति स्थले॥हित्_१.९१॥

अपरं च- महताप्य् अर्थ-सारेण यो विश्वसिति शत्रुषु।

भार्यासु च विरक्तासु तद्-अंतं तस्य जीवनम्॥हित्-१.९२॥

लघु-पतनको ब्रूते-श्रुतं मया सर्वं, तथापि ममैतावन् एव संकल्पः। यत् त्वया सह सौहृद्यम् अवश्यं करणीयम् इति। अंयथा अनाहारेणात्मानं तव द्वारि व्यापादयिष्यामीति। तथा हि-

मृद्-घटवत् सुख-भेदयो दुःसंधानश् च दुर्जनो भवति।

सुजनस् तु कनक-घटवद् दुर्भेद्यश् चाशु संधेयः॥हित्-१.९३॥

किं च- द्रवत्वात् सर्व-लोहानां निमित्ताद् मृग-पक्षिणाम्।

भयाल् लोभाच् च मूर्खाणां संगतः दर्शनात् सताम्॥हित्-१.९४॥

किं च- नारिकेल-समाकारा दृश्यन्ते हि सुहृज्जनाः।

अंये बदरिकाकारा बहिर् एव मनोहराः॥हित्-१.९५॥

अंयच् च- स्नेह-च्छेदेपि साधूनां गुणा नायांति विक्रियाम्।

भंगेपि हि मृणालानाम् अनुबध्नन्ति तंतवः॥हित्-१.९६॥

अंयच् च- शुचित्वम् त्यागिता शौर्यं सामांयं सुख-दुःखयोः।

दाक्षिण्यं चानुरक्तिश् च सत्यता च सुहृद्-गुणाः॥हित्-१.९७॥

एतैर् गुणैर् उपेतो भवद्=अंयो मया कः सुहृत् प्राप्तव्यः ? इत्य् आदि तद्-वचनम् आकर्ण्य

हिरण्यको बहिः निःसृत्याह-आप्यायितो हं भवताम् एतेन वचनामृतेन। तथा चोक्तम्-

घर्मार्तं न तथा सुशीतल-जलैः स्नानं न मुक्तावली न श्रीखंड-विलेपनम् सुखयति प्रत्यंगम् अप्य्

अर्पितम्। प्रीत्यै सज्जन-भाषितं प्रभवति प्रायो यथा चेतसः सद्-युक्त्या च परिष्कृतं सुकृतिनाम्

आकृष्टि-मंत्रोपमम्॥हित्-१.९८॥

अंयच् च- रहस्य-भेदो याच्ना च नैष्ठुर्यं चल-चित्तया।

क्रोधो निःसत्यता द्यूतम् एतन् मित्रस्य दूषणम्॥हित्-१.९९॥

अनेन वचन-क्रमेण तत् एकम् अपि दूषणं त्वयि न लक्ष्यते। यतः-

७.४.२. सारांशः

कथासाहित्यस्य सारंसा अध्यात्मिकं, सांस्कृतिकं, सामाजिकं च महत्त्वं प्रतिपादयन्ति। मुख्यतया कथासाहित्ये विभिन्नरूपेण समाहिताः विषयाः अद्भुताः कथाः, चरित्राणि, घटनाः च अङ्गीकृत्य सञ्चालिताः भवन्ति। इमे एव सारंसा वर्णनीयाः

प्राचीनसंस्कृतिः कथासाहित्यं प्राचीनसंस्कृतिं, धर्मपरंपरां, लोकाचारान् च प्रतिफलयति। ऐतिहासिककथाः, पुराणकथाः, धर्मग्रन्थकथाः च अस्माकं सांस्कृतिकविरासतां जीवयन्ति।

नैतिकमूल्याः कथासाहित्ये नैतिकमूल्यानां, सदाचाराणां, सद्गुणानां च प्रतिपादनं भवति। बालकानां शिक्षायां कथासाहित्यं अत्यन्तं प्रभावशाली अस्ति।

समाजस्य दर्पणः समाजे याः समस्याः, संघर्षाः, परिवर्तनीयाः स्थितयः च भवन्ति, ताः कथासाहित्ये स्पष्टं प्रकाशन्ते। एते कथाः समाजस्य वास्तविकतां पाठकानां समक्षं स्थापयन्ति।

मानवीयअनुभवः कथासाहित्ये मानवीयअनुभवाः, भावनाः, संवेदनाः च यथार्थरूपेण वर्णिताः भवन्ति। विविधपात्राणां कथाः मानवीयमनःस्थितिं, दुःखः, सुखः च प्रतिपादयन्ति।

प्रेरणादायककथाः कथासाहित्ये प्रेरणादायककथाः अपि भवन्ति याः पाठकानां जीवनं प्रति सकारात्मकदृष्टिकोणं प्रदान्ति। महापुरुषाणां जीवनकथाः, संघर्षकथाः, सफलताकथाः च अस्मान् प्रेरयन्ति।

मनोरंजनः अन्ततः, कथासाहित्यं मनोरंजनस्य साधनं भवति। विविधरूपेण, विविधविषयाणां कथाः पाठकानां मनोरञ्जनं कुर्वन्ति, तेषां मनःप्रसादनं च साधयन्ति।

एते सर्वे सारंसा कथासाहित्यस्य महत्त्वं प्रतिपादयन्ति, यत् अस्माकं जीवनं समृद्धं, ज्ञानवर्धकं, संवेदनशीलं च करोति।

७.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- हितोपदेशे याः कथाः वर्तन्ते तासां प्रासंगिकता किं अस्ति? अद्यतन समाजे अपि तासां शिक्षाः केन प्रकारेण उपयोगी स्युः?

- हितोपदेशस्य संरचना कथम् अस्ति? अस्मिन् ग्रन्थे कति विभागाः सन्ति? तेषु विभागेषु का-का कथाः वर्तन्ते?
- हितोपदेशे के-के व्यवहार कौशलाः प्रतिपादिताः सन्ति? तानि कौशलानि व्यवसायिक एवं व्यक्तिगत जीवनयोः कथम् उपयुक्ताः स्युः?
- हितोपदेशे प्रतिपादिताः कथाः बालकानां शिक्षायाम् कथम् उपयोगी सन्ति? बालकाः कथम् अनेन प्रेरयितुं शक्नुवन्ति?
- हितोपदेशे विद्यमानाः संवादाः कथम् रचिताः सन्ति? तेषां संवादानां गूढार्थः किं अस्ति? केन प्रकारेण तानि संवादाः पाठकानां जीवनस्य विविधक्षेत्रेषु उपयोगी स्युः?
- हितोपदेशस्य ऐतिहासिक महत्त्वम् किं अस्ति? अस्य ग्रन्थस्य रचनाकालः, लेखकः च कः अस्ति? ग्रन्थस्य प्रसारः एवं प्रभावः केषु-केषु देशेषु दृष्टं भवति?
- हितोपदेशे प्राकृतिकं जीवनं च कथम् प्रतिफलितम् अस्ति? कथाः केन प्रकारेण प्राकृतिकं सन्देशं ददाति?

७.६. अध्ययन मार्गदर्शिका

- "Hitopadesa: Text, Grammar, and Interpretation" by M. R. Kale
- "The Panchatantra and the Hitopadesa" by Arthur W. Ryder
- "Hitopadesa of Narayana" edited by F. Max Müller
- "Hitopadesa: A New Translation and Commentary" by Francis Henry Skrine
- "Hitopadesa: The Book of Good Counsels" by Sir Edwin Arnold
- "Narayana's Hitopadesa: With Sanskrit Text and English Translation" by Lakshman Ramchandra Vaidya
- "Hitopadesa: A Critical Study" by V. S. Agrawala

Unit No.8- Sabdarupa

८.१ शिक्षणस्य उद्देश्यम्

- भाषाशुद्धिः:
- व्याकरणज्ञानम्:
- संज्ञाजनम्:
- धातुरूपबोधः:
- लौकिकसंस्कृतः:
- साहित्यपठनः:

८.२. शब्दरूप पठनस्य उद्देश्यं

संस्कृत शब्दरूप पठनस्य उद्देश्यं बहुविधाः सन्ति। मुख्यतया अत्र केचन उद्देश्याः प्रदत्ताः

सन्ति यानि संस्कृत भाषायाः अध्ययनं, अवबोधनं च सहायकं भवन्ति:

- भाषाशुद्धिः:

संस्कृत शब्दरूपाणां पठनं भाषायाः शुद्धतायाः, शुद्धलेखनस्य, शुद्धोच्चारणस्य च साधनं भवति। यथारूपं शब्दानां प्रयोगेण संस्कृतभाषायाः सौंदर्यं च पठनस्य महत्त्वं च स्फुटं भवति।

- व्याकरणज्ञानम्:

शब्दरूप पठनं व्याकरणस्य गहनं ज्ञानं ददाति। विभक्तयः, लकाराः, उपसर्गाः च कथं प्रयुक्ताः भवन्ति इति ज्ञातुं सक्यते।

- संज्ञाजनम्:

शब्दरूपाणां पठनं विविधवर्गाणां, संज्ञाणां च ज्ञानं ददाति। विविधेषु प्रसङ्गेषु, सन्दर्भेषु च संज्ञानां सही प्रयोगः जायते।

- धातुरूपबोधः:

संस्कृतधातवः शब्दानां मूलरूपेण परिगण्यन्ते। धातुरूपाणां पठनं तेषां अर्थानां, प्रयोगानां च गहनं बोधं ददाति।

- लौकिकसंस्कृतः

शब्दरूपाणां पठनं दैनिकजीवने संस्कृतभाषायाः प्रयोगं सरलयति। व्यवहारकाले, संवादकाले च सही शब्दानां प्रयोगः सम्भवति।

- साहित्यपठनः

शब्दरूपाणां ज्ञानं साहित्यस्य अध्ययनाय अतीव आवश्यकं अस्ति। महाकाव्येषु, पुराणेषु, नाटकेषु च सही शब्दरूपाणां प्रयोगेण तेषां अर्थबोधः सुलभः भवति।

- मानसिकविकासः

शब्दरूपाणां पठनं विद्यार्थिनां बुद्धिविकासाय सहायकं भवति। विविधरूपेषु शब्दानां प्रयोगेण मनसः चिन्तनशक्तिः, स्मरणशक्तिः च वर्धते।

- परीक्षाप्रस्तुतिः

विद्यार्थिनां कृते संस्कृतपरीक्षासु शब्दरूपाणां पठनं अत्यन्तं महत्वपूर्णं अस्ति। सही रूपेण शब्दानां प्रयोगः तेषां उत्तीर्णतायाः, उच्चाङ्कप्राप्त्याः च साधनं भवति।

- संस्कृतसंवादः

शब्दरूपाणां पठनं संस्कृतसंवादाय अत्यन्तं आवश्यकं अस्ति। सही रूपेण संवादे शब्दानां प्रयोगः प्रभावशाली संवादाय सहायकः भवति।

- भाषाविकासः

संस्कृतशब्दरूपाणां पठनं भाषायाः सामान्यविकासाय सहायकं भवति। तेन भाषायाः संरचना, प्रणाली, च गहनं बोधं प्राप्तुं शक्यते।

- एते सर्वे उद्देश्याः संस्कृतशब्दरूपपठनस्य महत्त्वं प्रतिपादयन्ति। एतेषु उद्देशेषु अनुसरन्तः संस्कृतभाषायाः सम्यक् अध्ययनं, अवबोधनं, च प्रयोगं कर्तुं शक्नुमः।

८.३. शब्दरूप परिचयः

संस्कृते व्याकरणपरम्परा अतीव प्राचीना अस्ति। संस्कृतभाषां शुद्धरूपेण ज्ञातुं व्याकरणस्य अध्ययनं भवति । अस्य विशेषस्य कारणात् अयं वेदस्य ('वेदङ्गः') महत्त्वपूर्णः भागः इति मन्यते यस्य षष्ठी चतुर्थी च विहस्य च विहाय च.

यस्याहं च द्वितिया स्याद द्वितीय स्यामहं कथाम् ॥

- यस्य हि "विहस्य" षष्ठी विभक्तेः "विहाय" च चतुर्थी विभक्तेः; "अहम् च कथम्" (शब्दाः) द्वितीया विभक्तिः भवितुम् अर्हन्ति । तादृशस्य कथं पत्नी (द्वितीयपत्नी) भवेयम् ।

(अवलोकयतु यत् शब्दस्य अन्ते 'स्य' इति योजयित्वा एव षष्ठी विभक्तिः न भवति, न च 'आय' इति योजयित्वा चतुर्थी विभक्तिः भवति। विहस्यौ विहायौ च अविच्छिन्नौ स्तः, तेषां रूपाणि न परिवर्तन्ते। तथा 'अहम्' 'कथम्' च गौणविभक्तिः न जातः यद्यपि 'अहम्' इति 'म' इति अन्तम्, यः एतत् सामान्यं वस्तु अपि न अवगच्छति अल्पज्ञानेन प्रायः एतादृशीः त्रुटयः कुर्वन्ति इति अपि अवलोकयन्तु यत् तेषु दिनेषु बालिकाः एतावन्तः शिक्षिताः आसन् यत् ते मूर्खस्य विवाहं कर्तुम् इच्छन्ति स्म, तेषां मतं व्यक्तं कर्तुं स्वतन्त्रता आसीत्)

संस्कृत में तीन वचन होते हैं- एकवचन, द्विवचन तथा बहुवचन।

संख्या में एक होने पर एकवचन , दो होने पर द्विवचन तथा दो से अधिक होने पर बहुवचन का प्रयोग किया जाता है।

जैसे- एक वचन -- एकः बालकः क्रीडति।

द्विवचन -- द्वौ बालकौ क्रीडतः।

बहुवचन -- त्रयः बालकाः क्रीडन्ति।

८.४. विषयः

संस्कृते व्याकरणपरम्परा अतीव प्राचीना अस्ति। संस्कृतभाषां शुद्धरूपेण ज्ञातुं व्याकरणस्य अध्ययनं भवति । अस्य विशेषस्य कारणात् अयं वेदस्य ('वेदङ्गः') महत्त्वपूर्णः भागः इति मन्यते यस्य षष्ठी चतुर्थी च विहस्य च विहाय च.

यस्याहं च द्वितिया स्याद द्वितीय स्यामहं कथाम् ॥

- यस्य हि "विहस्य" षष्ठी विभक्तेः "विहाय" च चतुर्थी विभक्तेः; "अहम् च कथम्" (शब्दाः) द्वितीया विभक्तिः भवितुम् अर्हन्ति । तादृशस्य कथं पत्नी (द्वितीयपत्नी) भवेयम् ।

(अवलोकयतु यत् शब्दस्य अन्ते 'स्य' इति योजयित्वा एव षष्ठी विभक्तिः न भवति, न च 'आय' इति योजयित्वा चतुर्थी विभक्तिः भवति। विहस्यौ विहायौ च अविच्छिन्नौ स्तः, तेषां रूपाणि न परिवर्तन्ते। तथा 'अहम्' 'कथम्' च गौणविभक्तिः न जातः यद्यपि 'अहम्' इति 'म' इति अन्तम्, यः एतत् सामान्यं वस्तु अपि न अवगच्छति अल्पज्ञानेन प्रायः एतादृशीः त्रुटयः कुर्वन्ति इति अपि अवलोकयन्तु यत् तेषु दिनेषु बालिकाः एतावन्तः शिक्षिताः आसन् यत् ते मूर्खस्य विवाहं कर्तुम् इच्छन्ति स्म, तेषां मतं व्यक्तं कर्तुं स्वतन्त्रता आसीत्

८.४.१. शब्दरूप

लिङ्ग

- पुल्लिङ्ग- जिस शब्द में पुरुष जाति का बोध होता है, उसे पुलिङ्ग कहते हैं। (जैसे रामः, बालकः, सः आदि)
- सः बालकः अस्ति।
- तौ बालकौ स्तः
- ते बालकाः सन्ति।
- स्त्रीलिङ्ग- जिस शब्द से स्त्री जाति का बोध होता है, उसे स्त्रीलिङ्ग कहते हैं। (जैसे रमा, बालिका, सा आदि)

- सा बालिका अस्ति।
- ते बालिके स्तः।
- ताः बालिकाःसन्ति।
- नपुंसकलिङ्ग (जैसे: फलम् , गृहम्, पुस्तकम् , तत् आदि)
- तत् फलम् अस्ति ।
- ते फले स्तः ।
- तानि फलानि सन्ति ।

संस्कृत के पुरुष

पुरुष	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुष /first person	अहम्(मैं)	आवाम्(हम दोनों)	वयम्(हम सब)
मध्यमः पुरुषः (Second person)	त्वम्(तू)	युवाम्(तुम दोनों)	यूयम्(तुम सब)
अन्य पुरुष	सः/सा/तत् (वह)	तौ/ते/ते (वे दोनों)	ते/ताः/तानि (वे सब)

- अन्य पुरुष एकवचन मे 'सः' पुल्लिङ्ग के लिये , 'सा' स्त्रीलिङ्ग के लिये और 'तत्' नपुंसकलिङ्ग के लिये है।
- क्रमशः द्विवचन और बहुवचन के लिए भी यह रीत है
- उत्तम पुरुष और मध्यम पुरुष मे लिङ्ग के भेद नहि है।

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
---------	-------	---------	--------

प्रथमा	बालकः	-बालकौ	बालकाः
द्वितीया	बालकम्	बालकौ	बालकान
तृतीया	बालकेन	बालकाभ्याम्बा	लकैः
चर्तुथी	बालकाय	बालकाभ्याम्	बालकेभ्यः
पन्चमी	बालकात्	बालकाभ्याम्	बालकेभ्यः
षष्ठी	बालकस्य	बालकयोः	बालकानाम्
सप्तमी	बालके	बालकयोः	बालकेषु
सम्बोधन	हे बालक!	हे बालकौ!	हे बालकाः

- बालिका(girl)
-

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	बालिका	बालिके	बालिकाः
द्वितीया	बालिकाम्	बालिके	बालिकाः
तृतीया	बालिकया	बालिकाभ्याम्बा	लिकाभिः

चर्तुथी	बालिकायै	बालिकाभ्याम्	बालिकाभ्यः
पन्चमी	बालिकायाः	बालिकाभ्याम्	बालिकाभ्यः
सप्तमी	बालिकायाम्बा	लिकयोः	बालिकासु
सम्बोधन	हे बालिके!	हे बालिके!	हे बालिकाः

- अस्मद्

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वितीया	माम्आ	वाम्अ	स्मान्
तृतीया	मया	आवाभ्याम्अ	स्माभिः
चर्तुथी	महयम्आ	वाभ्याम्अ	स्मभ्यम्
पन्चमी	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
षष्ठी	मम	आवयोः	अस्माकम्
सप्तमी	मयि	आवयोः	अस्मासु

८.४.२. सारांशः

संस्कृत शब्दरूपाणां पठनस्य सारंसा अध्यापकानां, विद्यार्थिनां च भाषायाः गहनं ज्ञानं, व्याकरणशुद्धिं, च साहित्यबोधं प्राप्तुम् साहाय्यं कुर्वन्ति। प्रमुखाः सारंसा इमे भवन्ति:

भाषाशुद्धिः:शब्दरूपाणां पठनं भाषायाः शुद्धतायाः, शुद्धलेखनस्य, शुद्धोच्चारणस्य च साधनं भवति।

व्याकरणज्ञानम्:शब्दरूपाणां पठनं व्याकरणस्य गहनं ज्ञानं ददाति। विभक्तयः, लकाराः, उपसर्गाः च कथं प्रयुक्ताः भवन्ति इति ज्ञातुं शक्यते।संज्ञाजनम्: शब्दरूपाणां पठनं विविधवर्गाणां, संज्ञाणां च ज्ञानं ददाति। विविधेषु प्रसङ्गेषु, सन्दर्भेषु च संज्ञानां सही प्रयोगः जायते।

धातुरूपबोधः:संस्कृतधातवः शब्दानां मूलरूपेण परिगण्यन्ते। धातुरूपाणां पठनं तेषां अर्थानां, प्रयोगानां च गहनं बोधं ददाति।लौकिकसंस्कृतः:शब्दरूपाणां पठनं दैनिकजीवने संस्कृतभाषायाः प्रयोगं सरलयति। व्यवहारकाले, संवादकाले च सही शब्दानां प्रयोगः सम्भवति।

साहित्यपठनः:शब्दरूपाणां ज्ञानं साहित्यस्य अध्ययनाय अतीव आवश्यकं अस्ति। महाकाव्येषु, पुराणेषु, नाटकेषु च सही शब्दरूपाणां प्रयोगेण तेषां अर्थबोधः सुलभः भवति।

मानसिकविकासः:शब्दरूपाणां पठनं विद्यार्थिनां बुद्धिविकासाय सहायकं भवति। विविधरूपेषु शब्दानां प्रयोगेण मनसः चिन्तनशक्तिः, स्मरणशक्तिः च वर्धते।

परीक्षाप्रस्तुतिः:विद्यार्थिनां कृते संस्कृतपरीक्षासु शब्दरूपाणां पठनं अत्यन्तं महत्वपूर्णं अस्ति। सही रूपेण शब्दानां प्रयोगः तेषां उत्तीर्णतायाः, उच्चाङ्कप्राप्त्याः च साधनं भवति।संस्कृतसंवादः:शब्दरूपाणां पठनं संस्कृतसंवादाय अत्यन्तं आवश्यकं अस्ति। सही रूपेण संवादे शब्दानां प्रयोगः प्रभावशाली संवादाय सहायकः भवति।भाषाविकासः:संस्कृतशब्दरूपाणां पठनं भाषायाः सामान्यविकासाय सहायकं भवति। तेन भाषायाः संरचना, प्रणाली, च गहनं बोधं प्राप्तुं शक्यते।एते सर्वे सारंसा संस्कृतशब्दरूपपठनस्य महत्त्वं प्रतिपादयन्ति। एतेषु अनुसरन्तः संस्कृतभाषायाः सम्यक् अध्ययनं, अवबोधनं, च प्रयोगं कर्तुं शक्नुमः।

८.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- अ कारन्त वलक शव्द लिखतु?
- अस्मद् शव्द लिखतु?
- इ कारन्त शव्दरुओप लिखतु?

८.६. अध्ययन मार्गदर्शिका

- व्याकरणदर्पण पुस्तक
- अनुवाद चन्द्रिका

Block No-3- *Yaksaprasna Mahabharata*

Unit No.9 - *Yaksaprasna Mahabharata*

९.१ शिक्षणस्य उद्देश्यम्

- नीतिशिक्षणम्:
- धार्मिकज्ञानवृद्धिः:
- आध्यात्मिकविकासः
- धैर्य एवं संयमः
- सत्यप्रियता
- जीवनदर्शनम्:
- शान्ति एवं संतोष
- प्रकृतिज्ञानम्:

९.२. पठनस्य उद्देश्यं

- यक्षप्रश्न पठनस्य उद्देश्य बहुविधाः सन्ति। मुख्यतया इमे उद्देश्याः निम्नलिखिताः सन्ति:
- धार्मिकज्ञानवृद्धिः:

यक्षप्रश्नाः धर्मस्य गूढतत्त्वानि प्रकाशयन्ति। धर्मस्य पालनं, तस्य महत्त्वं, धर्मविषयक विभिन्नपक्षाणां अवबोधनं च अत्र सम्भवति।

- आध्यात्मिकविकासः:

आत्मा, आत्मज्ञानं, तस्य महत्त्वं, एवं जीवनस्य उद्देश्यः इत्यादिकाः प्रश्नाः आध्यात्मिकविकासाय मार्गदर्शनं कुर्वन्ति। पाठकाः आत्मनः गूढार्थं, तस्य अमरत्वं च अवगन्तुं शक्नुवन्ति।

- नीतिशिक्षणम्:

यक्षप्रश्नेषु नीतिसम्बन्धीनि प्रश्नाः सन्ति यानि समाजे सदाचारस्य, नीतिशास्त्रस्य च महत्त्वं प्रतिपादयन्ति। एते प्रश्नाः नीतिशिक्षणाय सहायकाः भवन्ति।

- धैर्य एवं संयमः

धैर्यस्य, संयमस्य च महत्त्वं यक्षप्रश्नेषु प्रतिपादितं अस्ति। विपत्तिषु धैर्यं, संयमं च कथं धर्तव्यम् इति अत्र अवबोधयन्ति।

- सत्यप्रियता:

सत्यस्य पालनं, तस्य महत्त्वं, एवं सत्यप्रियता किमर्थं आवश्यकं इति प्रश्नाः सत्यप्रियतायाः महत्त्वं प्रतिपादयन्ति।

- जीवनदर्शनम्:

मानवजीवनस्य सारं, तस्य अनित्यत्वं, एवं उद्देश्यः इत्यादिकाः प्रश्नाः जीवनदर्शनस्य विवेचनं कुर्वन्ति। जीवनस्य वास्तविकता, तस्य उद्देश्यः च अत्र बोधयन्ति।

- शान्ति एवं संतोषः

शान्तेः, संतोषस्य च महत्त्वं यक्षप्रश्नेषु विवेच्यते। अस्याः शिक्षया पाठकाः आन्तरिकशान्तिं, संतोषं च प्राप्नुवन्ति।

- प्रकृतिज्ञानम्:

प्रकृतिः, पर्यावरणं, तस्य संरक्षणं च अत्र प्रतिपादितं अस्ति। यक्षप्रश्नाः प्रकृतिसम्बन्धीनां ज्ञानं, तस्य महत्त्वं च अवबोधयन्ति।

- मानवमूल्याः:

मानवमूल्यानां विवेचनं, तेषां पालनं, एवं तेषां महत्त्वं यक्षप्रश्नेषु प्रतिपादितं अस्ति। एते प्रश्नाः पाठकानां मूल्यबोधं वर्धयन्ति।

- चिन्तनशक्तिविकासः:

गहनप्रश्नानां उत्तराणि चिन्तनं, मननं च आवश्यकं कुर्वन्ति। एते प्रश्नाः पाठकानां चिन्तनशक्तिं, तर्कशक्तिं च वर्धयन्ति।

एते सर्वे उद्देश्याः यक्षप्रश्न पठनस्य महत्त्वं प्रतिपादयन्ति। यक्षप्रश्नाः केवलं पाण्डवानां न तु सर्वेषां पाठकानां जीवनाय, मूल्यबोधाय, च आत्मविकासाय मार्गदर्शकाः भवन्ति।

९.३. यक्षप्रश्न परिचयः

महाभारते कथा अस्ति। प्रवासकाले पाण्डवाः परिभ्रमन्तः तृष्णां अनुभवन्ति स्म । जलं अन्वेषमाणः नकुलः जलाशयस्य समीपं प्राप्तवान् । जलं पिबितुं सज्जा एव एकः यक्षः तं निवार्य अवदत् यत् भवन्तः मम प्रश्नानाम् उत्तरं दत्त्वा एव जलं पिबितुं शक्नुवन्ति इति। नकुल इत्यादयः भ्रातरः अतीव तृष्णां अनुभवन्ति स्म, अतः यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं न दत्त्वा जलं पिबितुं आरब्धाः, मृताः च ।

यदा युधिष्ठिरस्य वारः आगतः तदा सः न केवलं यक्षस्य सर्वान् प्रश्नान् सम्यक् श्रुतवान् अपितु तार्किक उत्तराणि अपि दत्तवान्, यत् श्रुत्वा यक्षः तृप्तः अभवत्। यक्षेण युधिष्ठिरं प्रति पृष्ठेषु प्रश्नेषु एकः प्रश्नः स्थिरता, धैर्यं, स्नान, दानं च सम्बद्धम् आसीत् ।

यक्षः युधिष्ठिरं पृष्टवान् किं स्थिरता कथ्यते? धैर्यं किम् ? स्नानं किं कथ्यते ? दानस्य च वास्तविकः अर्थः कः ?

एतेषु प्रश्नेषु युधिष्ठिरः यत् उत्तरं दत्तवान् तत् आसीत् - 'स्वधर्मे स्थिरः स्थातुं स्थिरता ।' धैर्यं इन्द्रियाणि नियन्त्रयितुं भवति।

महाभारते कथा अस्ति। प्रवासकाले पाण्डवाः परिभ्रमन्तः तृष्णां अनुभवन्ति स्म । जलं अन्वेषमाणः नकुलः जलाशयस्य समीपं प्राप्तवान् । जलं पिबितुं सज्जा एव एकः यक्षः तं निवार्य अवदत् यत् भवन्तः मम प्रश्नानाम् उत्तरं दत्त्वा एव जलं पिबितुं शक्नुवन्ति इति।

महाभारतकालस्य यक्ष-युधिष्ठिरसंवादप्रश्नानां उत्तराणां प्रासंगिकता तद्युगापेक्षया अद्यत्वे अधिका अस्ति। जनाः स्थिरतायाः सिद्धान्ततायाः वा रूपं दत्तवन्तः, यदा तु दृढता वा संकल्पस्य स्थिरता वा कर्तव्यं प्रति दृढता इति अर्थः । भौतिकसुखसमृद्धिभिः सह सङ्गतिः दोषः । धैर्यस्य विषये समाजे बहवः दुर्भावनाः प्रचलिताः सन्ति ।

आलस्यं आलस्यं च उपविश्य अवसरस्य प्रतीक्षां कदापि धैर्यस्य पर्यायः न भवितुम् अर्हति । वस्तुतः धैर्यं कृतं, सज्जं, उदात्तं कर्म उत्सुकं च भूत्वा सर्वेषु इन्द्रियाणि नियन्त्र्य सद्जीवनं जीवितुं सामर्थ्यं भवति ।

पवित्रनदीस्नानस्य महिमा मुनिमहात्मानां शास्त्रप्रवचनेषु महिमामण्डितः अस्ति। परन्तु यावत् अस्माकं मनसः अशुद्धिः न निर्मूल्यते तावत् बृहत्तमायां नद्यां स्नानमपि सम्पूर्णतया फलं न प्राप्स्यति।

अतः उच्चनीचयोः, ईर्ष्या-द्वेषयोः, तव मम च, लघु-लघु-आदिविवेकात् सर्वथा मुक्तं कृत्वा गङ्गा-जलवत् शुद्धं कृतवान्, अस्नानमपि शतदिनानि यावत् सः अद्यापि शुद्धतमः इति मन्यते Will be considered a human being. जनानां दानस्य विषये अपि बहवः दुर्भावनाः सन्ति । ये समर्थाः, मुष्टिद्वयं वा दानं कुर्वन्ति, दातृत्वगर्वेण अभिभूताः।

९.४. विषयः

यक्षप्रश्नाः महाभारतस्य एकः प्रसिद्धः अंशः अस्ति, यत्र युधिष्ठिरः एकस्य यक्षस्य प्रश्नानां उत्तराणि ददाति। अत्र प्रमुखाः विषयवस्तूनि दत्तानि सन्ति यानि यक्षप्रश्नेषु प्रतिपादिताः भवन्तिः धर्मः धर्मस्य स्वरूपं, तस्य पालनेन कः लाभः, एवं धर्मस्य आधारः कः इत्यादयः प्रश्नाः धर्मस्य विविधपक्षानां विश्लेषणं कुर्वन्ति। ज्ञानः यक्षप्रश्नेषु ज्ञानस्य महत्त्वं, ज्ञानस्य साधनानि, एवं ज्ञानस्य परिणामः इत्यादयः प्रश्नाः युधिष्ठिरस्य ज्ञानं, तस्य महत्त्वं च प्रकाशयन्ति। मानवजीवनम् मानवजीवनस्य सारं, तस्य उद्देश्यः, एवं जीवनस्य अनित्यत्वं इत्यादयः प्रश्नाः मानवजीवनस्य तत्त्वं प्रतिपादयन्ति। आत्माः आत्मनः स्वरूपं, तस्य अजर-अमरत्वं, एवं आत्मज्ञानस्य महत्त्वं इत्यादयः प्रश्नाः आत्मज्ञानस्य महत्त्वं प्रतिपादयन्ति। नीतिः यक्षः नीतिसम्बन्धीनि प्रश्नाः अपि पृच्छति, यानि समाजे जीवनयापनस्य विभिन्न पक्षानां विश्लेषणं कुर्वन्ति। नीतिशास्त्रस्य विविध तत्त्वानि अत्र विवेच्यन्ते। सत्यः सत्यस्य महत्त्वं, तस्य पालनस्य लाभः, एवं सत्यस्य स्वरूपं इत्यादयः प्रश्नाः सत्यस्य आवश्यकतां च प्रतिपादयन्ति। संयमः संयमस्य महत्त्वं, तस्य पालनस्य उपायाः, एवं संयमस्य परिणामः इत्यादयः प्रश्नाः संयमस्य महत्त्वं प्रकाशयन्ति। धैर्यः धैर्यस्य महत्त्वं, विपत्तिषु तस्य पालनं, एवं धैर्यस्य परिणामः इत्यादयः प्रश्नाः धैर्यस्य आवश्यकता च प्रतिपादयन्ति। प्रकृतिः प्रकृतिः, तस्य विभिन्नरूपाणि, एवं प्रकृतिसंरक्षणस्य महत्त्वं इत्यादयः प्रश्नाः पर्यावरणस्य महत्त्वं च प्रतिपादयन्ति। भविष्यः भविष्यस्य अनिश्चितत्वं, तस्य ज्ञानस्य प्रयत्नः, एवं भविष्यवाणी इत्यादयः प्रश्नाः भविष्यस्य अनिश्चितता च प्रतिपादयन्ति। एते सर्वे विषयवस्तूनि यक्षप्रश्नानां प्रमुखाः पक्षाः सन्ति। युधिष्ठिरस्य उत्तराणि तेषां विषयाणां गूढार्थं प्रतिपादयन्ति, यानि केवलं पाण्डवानां न तु सर्वमानवजातये अपि प्रेरणादायकाः भवन्ति।

९.४.१. यक्षप्रश्न महाभारत

द्वादशवर्षं वनवासं पाण्डवानां समाप्तिमुद्यतः आसीत् । तदनन्तरं युधिष्ठिरः एकवर्षस्य निर्वासनस्य चिन्ताम् अनुभवति स्म । एकदा एतस्मिन् चिन्तायां मग्नः युधिष्ठिरः भ्रातृभिः कृष्णैः सह चर्चां कुर्वन् आसीत् यदा तस्य पुरतः रोदनं कुर्वन् ब्राह्मणः स्थितः। रोदनस्य कारणं पृष्टा सा अवदत् – “मम कुटीरस्य बहिः अरणीकाष्ठं लम्बितम् आसीत् । एकः मृगः आगत्य अनेन काष्ठेन स्वशरीरं खरदितुं आरब्धवान्, सः च गतः । अरणी काष्ठं तस्य शृङ्गे अटत्। अस्य कारणात् मृगः भीतः भूत्वा अतीव शीघ्रं पलायितवान् । इदानीं कथं अग्निहोत्राय अग्निं जनयिष्यामि?” (अरणी काष्ठं यत् अन्येन अरणेन मर्दयित्वा अग्निः उत्पादयते)।

तं ब्राह्मणं दयां कृत्वा पञ्च भ्रातरः मृगं अन्वेष्टुं प्रस्थिताः । तेभ्यः दूरं पुरतः धावित्वा मृगः दृष्ट्या अन्तर्धानं कृतवान् । क्लान्तपिपासा पञ्च पाण्डवाः वटवृक्षच्छायायां उपविष्टाः। ते सर्वे लज्जिताः अभवन् यत् ते शक्तिशालिनः, वीराः च सन्तः अपि ब्राह्मणस्य अल्पं कार्यं अपि कर्तुं न शक्नुवन्ति स्म । तेषां सर्वेषां तृष्णायाः कारणेन कण्ठाः शुष्काः आसन् । नकुलः सर्वेषां कृते जलं अन्वेष्टुं प्रस्थितवान्। किञ्चित् दूरं गत्वा ते एकं सरोवरं प्राप्नुवन् यत् स्वच्छजलेन पूर्णम् आसीत् । नकुलः जलं पिबितुं सरोवरम् अवतरत् एव एकः स्वरः आगतः – “माद्रीपुत्र, मा साहसं कुरु । अयं जलाशयः मम अधः अस्ति। प्रथमं मम प्रश्नानाम् उत्तरं ददातु, ततः जलं पिबन्तु” इति।

नकुलः स्तब्धः अभवत्, परन्तु सः एतावत् तृष्णां अनुभवति स्म यत् सः चेतावनीम् उपेक्ष्य जलं पिबति स्म । जलं पिबन् एव सः निर्प्राणः भूत्वा पतितः । यदा नकुलः बहुकालं न प्रत्यागतवान् तदा युधिष्ठिरः चिन्तितः भूत्वा सहदेवं प्रेषितवान् । सहदेवस्य अपि एषा एव घटना अभवत् या नकुलस्य अपि अभवत्। यदा सहदेवः न प्रत्यागतवान् तदा अर्जुनः तत् सरोवरं गतः। उभौ भ्रातरौ मृतौ शयानौ दृष्ट्वा मृत्योः कारणं चिन्तयन् अर्जुनः अपि तदेव स्वरं श्रुतवान् यथा नकुलः सहदेवः च श्रुतवान्। अर्जुनः क्रुद्धः सन् व्यङ्ग्यबाणान् प्रहारयितुं आरब्धवान् परन्तु तस्य परिणामः

नासीत् । अर्जुनः अपि क्रोधेन जलं पिबति स्म, यावत् सः तीरं प्राप्तवान् तावत् सः अपि मूर्च्छितः अभवत् । अर्जुनं प्रतीक्षमाणः चञ्चलः अभवत् युधिष्ठिरः । सः भीमं भ्रातृन् अन्वेष्टुं प्रेषितवान् । भीमसेनं जलाशयं प्रति शीघ्रं गतः । तत्र सः स्वभ्रातृत्रयं मृतान् अवाप्तवान् । सः चिन्तितवान् यत् एतत् कस्यचित् राक्षसस्य कार्यं भवितुमर्हति परन्तु किमपि कर्तुं पूर्वं सः जलं पिबितुं इच्छति स्म । इति मत्वा भीमः सरसः प्रविष्टमात्रेण सः अपि तदेव शब्दं श्रुतवान् । – “कोऽसि मां निवारयितुं!?” इत्युक्त्वा भीमः जलं पिबत् । जलं पिबन् एव ते तत्रैव पतिताः ।

यदा चत्वारः भ्रातरः न प्रत्यागताः तदा युधिष्ठिरः चिन्तितः भूत्वा तान् अन्वेष्टुं जलाशयं प्रति गन्तुं प्रवृत्तः । निर्जनवनं गत्वा युधिष्ठिरः तदेव विषसरोवरं प्राप्तवान् यस्य जलं पिबन् चत्वारः भ्रातरः प्राणान् त्यक्तवन्तः । मृत्योः कारणं अन्विष्यमाणः युधिष्ठिरः अपि जलं पिबितुं सरसः समीपम् अवतरत् तथा च सः अपि तदेव वाणीं श्रुतवान् – “सावधान! न शृण्वन् ते भ्रातरः तडागस्य जलं पिबन् । मम अधः अयं तडागः अस्ति । मम प्रश्नानां सम्यक् उत्तरं दत्त्वा एव भवन्तः अस्य तडागस्य जलं पिबितुं शक्नुवन्ति!”

युधिष्ठिरः जानाति स्म यत् कश्चन यक्षः वदति स्म । सः अवदत् – “भवन्तः प्रश्नं पृच्छन्तु, अहं उत्तरं दातुं प्रयत्नेन करिष्यामि!”

कमल यक्षः अपृच्छत् – मनुष्यस्य कः समर्थनं करोति ?

युधिष्ठिरः अवदत् – केवलं धैर्यं व्यक्तिं समर्थयति ।

यक्ष – सफलतायाः एकमात्रं मार्गं कः ?

युधिष्ठिर – दानम् ।

यक्ष – कः वातात् द्रुततरः गच्छति ?

युधिष्ठिर – मनः ।

यक्ष – विदेशं गच्छन् कः सहचरः ?

युधिष्ठिर – विद्या।

यक्ष – कस्य त्यागेन मनुष्यः प्रियः भवति ?

युधिष्ठिर – अहङ्कारजन्य अभिमानं विमोचने पर।

यक्ष – किं नष्टे दुःखं न जनयति ?

युधिष्ठिर – क्रोध।

यक्ष – किं वस्तु हानिः पुरुषः धनिकः भवति ?

युधिष्ठिर – लोभ।

यक्षब्राह्मणत्वं कस्मिन् आश्रित्य भवति ? जन्मे, शिक्षायां, शीतलप्रकृतौ वा ?

युधिष्ठिर – शीतल प्रकृति पर।

यक्ष – कः एकमात्रः उपायः येन जीवनं सुखी भवति ?

युधिष्ठिर – सद्भावः एव सुखस्य एकमात्रं मार्गम् अस्ति।

यक्ष – कः उत्तमः लाभः ?

युधिष्ठिर – स्वास्थ्य।

यक्ष – धर्मात् महत्तरं किमन्यत् जगति?

युधिष्ठिर – दया।

यक्ष – पुरुषेण सह कृता मैत्री कथं न वृद्धा भवति ?

युधिष्ठिर – सज्जनैः सह कृता मैत्री कदापि वृद्धा न भवति।

यक्ष – अस्मिन् जगति किं महत्तमं आश्चर्यम् ?

युधिष्ठिर – प्रतिदिनं सहस्राणि लक्षशः जनाः म्रियन्ते तथापि सर्वे सदा जीवितुं इच्छन्ति। अस्मात्

महत्तरं आश्चर्यं किं भवितुम् अर्हति ?

एवमेव यक्षः बहु प्रश्नान् पृष्ठवान् युधिष्ठिरः सर्वेषां सम्यक् उत्तरं दत्तवान्। अन्ते यक्षः अवदत् – “राज, अहं भवतः मृतभ्रातृणां एकं एव पुनः जीवितुं शक्नोमि । यः इच्छसि सः जीवति” इति ।

इति श्रुत्वा युधिष्ठिरः क्षणं चिन्तितवान्, ततः अवदत् – “नकुलः जीवतु।”

युधिष्ठिरः एवम् उक्तमात्रेण तस्य पुरतः यक्षः प्रादुर्भूत्वा अवदत् – “युधिष्ठिर! दशहस्रगजबलस्य भीमस्य स्थाने नकुलस्य पुनरुत्थानं किमर्थं युक्तं मन्यसे ? यदि न भीमः तर्हि त्वया अर्जुनं तारयिष्यसि यस्य युद्धकौशलस्य रक्षणं त्वां सर्वदा!”

युधिष्ठिरः अवदत् – “हे देव, मनुष्यः न भीमात् न अर्जुनात् रक्षितः। केवलं धर्म एव मनुष्यस्य रक्षणं करोति यदि सः धर्मात् व्यभिचरति तर्हि मनुष्यः विनश्यति। मम पितुः भार्याभ्यां कुन्तीमातेः एकमात्रः पुत्रः अवशिष्टः । अहं इच्छामि यत् माद्री मातायाः अपि पुत्रः जीवितः अस्ति” इति ।

“अनपक्षपातः पुत्र चतुर्णामपि भ्रातरः जीविताः भवन्तु!” – यक्षः युधिष्ठिराय एतत् वरं दत्तवान्। एषः यक्षः अन्यः कोऽपि नासीत् केवलं धर्मदेवः एव। स एव यः

न यक्षरूपं गृहीतवान् आसीत्। तस्य इच्छा आसीत् यत् तस्य पुण्यपुत्रस्य युधिष्ठिरस्य दर्शनेन नेत्रतृप्तिः भवतु।

(८० तमे दशके प्रचलितस्य एनसीईआरटी-संस्थायाः ७ कक्षायाः पूरकपाठ्यपुस्तकस्य 'संक्षिप्तमहाभारतस्य' अंशः)

(यक्ष प्रश्न – महाभारत का एक अतिप्रसिद्ध प्रेरक / प्रेरणादायक प्रकरण – हिन्दी में)

१२ वर्षाणां वान-वासस्य सहजनिर्वासनस्य क्रमस्य अन्ते पाण्डवराजकुमाराः एकं ब्राह्मणं दृष्टवन्तः यः आक्रोशितवान् यत् मृगः स्वस्य अरणीं (घर्षणेन अग्निं जनयितुं काष्ठखण्डयुगलं) स्वस्य शृङ्गेषु गृहीतवान् इति ॥ ब्राह्मणस्य अरणीं प्राप्तुं प्रस्थिताः वीराः पाण्डवराजपुत्राः मृगाणां खुरचिह्नान् अनुसृत्य ।

गूढमृगान्वेषणे युधिष्ठिरः श्रान्तः तृष्णा च अभवत् । अतः सहदेवः कनिष्ठः जलं आनयितुं उद्यमं कृत्वा सुन्दरं सरसः प्राप्नोत् । सरोवरः क्रेन (बका) विहाय कस्यापि जीवस्य विना आसीत् । यदा सहदेवः सरसः जलं ग्रहीतुं प्रयत्नं कृतवान् तदा क्रेनः अवदत्, “हे सहदेव! अस्य सरोवरस्य जलं विषरूपेण परिणमिष्यति यदि मम प्रश्नानाम् उत्तरं न दत्त्वा तत् गृह्णासि” इति । सहदेवः अभिमानेन न प्रज्ञाप्य त्वरया जलं सरसः । स्फटिकं भासमानं जलं पिबन् सहदेवः विषेण तत्क्षणमेव मृतः । परः पाण्डवः नकुलः सहदेवम् अनुसृत्य तदेव सरसः प्राप्य मृतं सहदेवं दृष्टवान्, क्रेनेन अपि चेतवतः। किन्तु नकुलः अपि बकं उपहासयित्वा जलं पिबन् मृतः। तथैव शूरः अर्जुनः, भीमः च शक्तिमान् अपि समानं भाग्यं प्राप्नुवन् ।

यतः कश्चन अपि भ्रातरः जलं गृहीत्वा न प्रत्यागतवान्, तस्मात् युधिष्ठिरः स्वस्य अनुजभ्रातरं जलं च अन्वेष्टुं प्रवृत्तः । तदेव मार्गं अनुसृत्य युधिष्ठिरः सरसः पारम् आगत्य सर्वान् भ्रातृन् मृतान् शयान् अपश्यत् । भ्रातृहन्तारं अन्वेष्टुं पूर्वं युधिष्ठिरः सरसः किञ्चित् जलं पिबितुं निश्चितवान् । परन्तु यदा बका तं चेतयति स्म तदा युधिष्ठिरः प्रतिहर्कं कृत्वा ध्यानपूर्वकं श्रुत्वा अवगच्छत् यत् बका एव घटनाक्रमस्य उत्तरं धारयति। युधिष्ठिरः यत् गुणं प्रतिनिधियति स्म, तस्मात् सः क्रेनेन प्रस्तूयमाणानां प्रश्नानाम् उत्तरं दातुं प्रवृत्तः ।

युधिष्ठिरस्य समक्षं प्रश्नान् स्थापयितुं पूर्वं क्रेनः यक्षः इति स्वं प्रकाशितवान् । यक्षः दार्शनिक-आधा-भौतिक-शाखाभिः सह १८ प्रश्नान् पृष्ठवान् । यक्ष-युधिष्ठिरसंवादः महाभारतस्य मध्यपर्वणि समाहितः अस्ति। धर्म-बका उपाख्यान (Legend of the Virtuous Crane) इति अपि प्रसिद्धम् अस्ति (प्रश्नाः धर्मात्मा क्रेन यक्षस्य वा)

प्रश्न सं. 1: यक्षः प्रश्नः- कः सूर्यं आकाशेषु उदयं आरोहणं च करोति? सूर्यं कः परिभ्रमति ? क्षितिजेषु सूर्यं कः अस्तं करोति ? सूर्यस्य यथार्थस्वभावः क्व च सूर्यः प्रतिष्ठितः।

युधिष्ठिरः प्रत्युवाच ब्रह्मा सूर्योदयमारोहं करोति। देवाः सूर्यं परितः भ्रमन्ति। धर्मः सूर्यं अस्तं करोति। सत्यं वास्तविकं सूर्यं सत्यमेव च प्रतिष्ठितः।

प्रश्न सं. 2: यक्षः पृष्ठवान्- ब्राह्मणेषु 'देवत्वम्' किं प्रवर्तयति ? ब्राह्मणे पुण्यगुणः कः ? ब्राह्मणस्य मानवसदृशः गुणः कः ? ब्राह्मणे अगुणसदृशः कः आचारः।

युधिष्ठिरः प्रत्युवाच - वेदानां स्वाध्यायः (स्वाध्यानम्) ब्राह्मणे दैवत्वम्। ब्राह्मणे सद्गुणवत् गुणः प्रायश्चित्तः। मृत्युः मानवसदृशः गुणः ब्राह्मणे। परालोचनं ब्राह्मणे अगुणवत् आचरणम्।

प्रश्न सं. 3: यक्षः पृष्ठवान्- क्षत्रियेषु 'देवत्वम्' किं प्रवर्तयति ? क्षत्रिये गुणगुणः कः ? क्षत्रियस्य कः मानवरूपः गुणः ? क्षत्रिये अगुणसदृशी का आचरणम्।

युधिष्ठिरः प्रत्युवाच - धनुर्विद्या कला क्षत्रिये दिव्यता। आहुतिः क्षत्रियस्य गुणगुणः क्षत्रियम्। भयं तस्य मानवीयगुणः अस्ति। क्षत्रियसंरक्षणे जनान् परित्यज्य क्षत्रिये अगुणवत् आचरणम्।

प्रश्न सं. 4 यक्षः अपृच्छत्-यज्ञे मन्त्रसदृशं किं तत्? यज्ञे कर्म कर्म कर्ता कः। यज्ञस्य नैवेद्यं हविं च कः गृह्णाति? यज्ञोऽपि न लङ्घयितुं न शक्नोति तत् किम्।

युधिष्ठिरः प्रत्युवाच- 'श्वासः' संस्कारकर्मणि मन्त्रवत्। 'मनः' याज्ञिकक्रमे सर्वसंस्कारकर्त्ता। केवलं वेदस्य श्लोकाः रुचः वा ऋचाः वा हविः गृह्णन्ति। याज्ञः न ऋचान् अतिक्रमितुं न लङ्घयितुं शक्नोति।

प्रश्न सं. 5 यक्षः अपृच्छत्---किं पृथिव्याः गुरुतरं, स्वर्गात् उच्चतरं, वायुतः द्रुततरं, तृणापेक्षया अधिकं च?

युधिष्ठिरः- एकस्य माता पृथिव्याः अपेक्षया गुरुतरः; एकस्य पिता पर्वतानाम् अपेक्षया उच्चतरः अस्ति। मनः वायुतः द्रुततरं भवति, अस्माकं चिन्ता च तृणापेक्षया अधिका भवति।

प्रश्न सं. 6 यक्षः पृष्ठवान्- कः पथिकस्य मित्रम्? व्याधितस्य म्रियमाणस्य च कः मित्रम्।

युधिष्ठिरः - पथिकस्य मित्रं तस्य सहचरः। वैद्यः रोगी म्रियमाणस्य च मित्रं दानम्।

प्रश्न सं. 7 यक्षः पृष्ठवान्- किं तत् त्यागं कृत्वा प्रियं करोति। किं प्रत्याख्यातं सुखं करोति धनं च करोति।

युधिष्ठिरः - अभिमानः, यदि तिरस्कृतः भवति तर्हि प्रियः भवति; कामत्यागेन धनवान् भवति; लोभस्य च त्यागः सुखप्राप्तिः।

प्रश्न सं. ८ यक्षः पृष्ठवान्- कः शत्रुः अपराजयः? असाध्यरोगः किं भवति ? कीदृशः पुरुषः आर्यः कीदृशः अनार्यः ।

युधिष्ठिरः - क्रोधः अजेयः शत्रुः। लोभः असाध्यः रोगः भवति । आर्यः सर्वप्राणिनां हितकामो, अनार्यः करुणाहीनः।

प्रश्न सं. ९ यक्षः अपृच्छत्-सच्चिदानन्दः कः? किं महत्तमं आश्चर्यम् ? कः पन्थः ? का च वार्ता?

युधिष्ठिरः- यस्य ऋणं नास्ति सः सत्यं सुखी भवति। दिने दिने असंख्यजनाः म्रियन्ते। तथापि जीवाः नित्यं जीवितुं इच्छन्ति। किमधिकं विस्मयं भगवन् । तर्कः न निश्चितं निष्कर्षं नयति, श्रुतयः परस्परं भिन्नाः सन्ति; न कश्चित् ऋषिः अपि अस्ति यस्य मतं सर्वैः स्वीकार्यम्; धर्मस्य कर्तव्यस्य च सत्यं अस्माकं हृदयस्य गुहासु निगूढम् अस्ति अतः सः एव मार्गः यस्य मार्गेण महान् जनाः पदाति। अविद्यापूर्णोऽयं संसारः कड़ाही इव अस्ति। सूर्यः अग्निः, अहोरात्रौ इन्धनम्। मासाः ऋतुः च काष्ठसुचस्य निर्माणं कुर्वन्ति । कालः स पाचकः यः तस्मिन् कड़ाहीयां सर्वान् प्राणिनः (एतादृशैः साहाय्यैः) पचति।

युधिष्ठिरोऽपि आश्चर्यचकितः सम्यक् च, कथं तस्य चत्वारः भ्रातरः युद्धं विना हताः। यत्र चत्वारः अपि मृताः शयिताः आसन् तस्य तडागस्य तटे द्वन्द्वयुद्धे पराजितभ्रातरः एकैकं हता इति प्रमाणार्थं कोऽपि चिह्नः नासीत् । तेषां कस्यचित् शरीरे शस्त्रजन्यस्य व्रणस्य प्रहारस्य वा किञ्चित् अपि चिह्नं नासीत् । अतः युधिष्ठिरः चिन्तितवान् यत् तस्य भ्रातरः केन हन्ति ये बलेन दुर्जेयप्रायः आसन्?

वयं सर्वे कथां जानीमः। यदा युधिष्ठिरः काम्यकवनं त्यक्त्वा पुनः द्वैतवने भ्रातृभिः सह निवासं प्रारभत तदा वने एकस्मिन् स्थाने तृष्णां शान्तयितुं जलं आनयितुं समीपस्थं सरोवरं प्रति भ्रातृन् प्रेषितवान् । एकैकं चत्वारः भ्रातरः गतवन्तः, यदा कोऽपि न प्रत्यागच्छत्, तदा एकः चिन्तितः युधिष्ठिरः स्वयं भ्रातृन् अन्वेष्य समानं सरसः प्रति अगच्छत्। प्रथमे अनुच्छेदे सूचितं तीरे चत्वारः अपि भ्रातरः मृताः शयिताः इति दृष्ट्वा सः आश्चर्यचकितः अभवत् । विस्मयमानानां यक्षस्य वाणीं श्रुत्वा वृक्षे उपविष्टस्य । यक्षः अवदत् यत् यदि युधिष्ठिरः अपि तस्य तडागस्य जलं स्वप्रश्नानां उत्तरं न दत्त्वा पिबितुं आरभते तर्हि तस्य अपि चतुर्णां भ्रातॄणां समानं भाग्यं भविष्यति। तडागस्य तटे आगत्य युधिष्ठिरः आश्चर्यचकितः अभवत् यत् कथं तस्य चत्वारः भ्रातरः हताः । परन्तु वयं चिन्तयामः यत् एतादृशी घटना वस्तुतः घटिता स्यात् वा महाभारतस्य लेखकेन एव कल्पिता वा इति। सहसा नकुलः, सहदेवः, अर्जुनः, भीमः च क्रमशः तडागं गतवन्तः इति विश्वासः कठिनः, अदृश्यः यक्षः प्रथमं वदेत् यत् यदि मम प्रश्नानाम् उत्तरं न दत्त्वा मम स्वामित्वस्य तडागस्य जलं पिबसि तर्हि भवतः हानिः भविष्यति जीवनं प्रत्येकं भ्राता च एतत् उक्तवान् आसीत् यत् सः चेतावनीम् अनिवारयन् जलं पिबन् प्राणान् त्यक्तवान्। प्रथमे तु त्रुटिं कृत्वा प्राणहानिः इति अवगम्यते । अथ नकुल-सहदेवं मृतं दृष्ट्वा अर्जुनं ततः त्रीन् भ्रातृन् मृतान् दृष्ट्वा भीमः अपि यक्षस्य चेतावनीम् अनुसृत्य, किम् एतत् अवगम्यते?

वयं न अवगच्छामः। तदपि वयं यक्ष-युधिष्ठिरयोः एतत् संवादं, भारत-गाथस्य प्राचीनतमं प्रश्नोत्तरं, रुचिपूर्वकं पठितुं न शक्नुमः। यद्यपि एषा संवादप्रसङ्गः वस्तुतः न घटिता, महाभारतस्य रचयिता च कल्पितवती इति कल्प्यते । तदपि अयं संवादः एतावत् महत्त्वपूर्णः यत् एकतः महाभारतस्य लेखकस्य प्रयत्नम् दर्शयति यत् तेन युधिष्ठिरस्य धर्मराजचरित्रं प्रकाशयितुं प्रसंगस्य कल्पना कृता, अपरतः संवादमाध्यमेन प्रबन्धकविः कृतवान् भारतस्य चिन्तनं प्रभावितं कृतवान् भविष्यत्पुस्तकानां कृते अपि तस्य अभिलेखनं कर्तुं प्रयतन्ते।

यक्षेण सह अस्मिन् संवादे युधिष्ठिरः अस्माकं पुरतः महान् पुरुषः इति सत्यमेव उद्भवति। महत्तमसंकटसमये अपि धैर्यं न त्यक्त्वा सर्वविधप्रतिकूलपरिस्थितिषु अपि धर्मसिद्धान्तानां विषये स्पष्टतया वक्तुं – एतानि न लघुसिद्धयः सन्ति तथा च युधिष्ठिरस्य चरित्रस्य एषः लक्षणः यक्षेण सह संवादद्वारा अस्माकं पुरतः उद्भवति . युधिष्ठिरः न केवलं तस्य चेतावनीम् आश्रित्य यस्य विषये तस्य चत्वारः भ्रातरः किमपि ध्यानं न दत्तवन्तः, जलपानेन तृष्णां शान्तयितुं आवेगेन प्राणान् त्यक्तवन्तः, अपितु तदनुसारं कार्यं अपि कृतवान् परन्तु अस्मिन् संवादे बृहत्तमं वस्तु अस्ति यत् युधिष्ठिरः यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं दत्तवान् यदा तस्य चतुर्णां भ्रातॄणां निष्प्राणशरीराणि तस्यैव तडागस्य तटे भूमौ शयितानि आसन् तथा च यः यक्षः तस्य भ्रातॄणां एतत् गतिं जनयति स्म। , युधिष्ठिरः तस्यैव यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं ददाति स्म। किं धैर्यस्य संतुलनस्य च ऊर्ध्वता अस्मात् अधिका भवितुम् अर्हति ? एतत् सम्भवं न भवितुमर्हति तथा च यदि महाभारतस्य रचयिता यक्ष-युधास्थिर-संवादस्य कल्पनां कृतवान् यत् एतत् सम्यक् दर्शयति तर्हि सः किमपि दुष्कृतं न कृतवान्।

ततः च युधिष्ठिरः यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं यथा दार्शनिकरूपेण दत्तवान् तत् दर्शयति यत् युधिष्ठिरस्य जीवनस्य दार्शनिकव्यावहारिकपक्षेषु ठोसज्ञानम् आसीत् तथा च धर्मस्य विषये तस्य चिन्तनं एतावत् गहनं समीचीनं च आसीत् यत् तस्य एकस्य प्रश्नस्य उत्तरमपि न दातव्यम् आसीत् .न तु उत्तरे कष्टम् आसीत् न च यक्षः तस्य कस्मिंश्चित् उत्तरे असन्तुष्टः आसीत्। यक्षः कुलम् एकशतचतुर्विंशति प्रश्नान् पृष्ठवान्? युधिष्ठिरेण सह कृतम्। प्रश्नानां श्रेणी अतीव विस्तृता अस्ति, यथा यथा पठति तथा निर्मितं भवति।

अत्र सर्वेषां प्रश्नोत्तराणां पुनरावृत्तिः न सम्भवति, परन्तु केचन प्रश्नोत्तराणि अतीव महत्त्वपूर्णानि सन्ति, अस्माकं चिन्तनस्य अविभाज्यः भागः अभवन् । यथा प्रथमचतुष्टयप्रश्ना उत्तराणि भिन्नप्रकाराः । 1. सूर्यः कः आकाशे उत्थापयति ? ब्रह्मा सूर्यं आकाशं प्रति उत्थापयति।

2. सूर्य कः परितः गच्छति ? देवाः सूर्यं परिभ्रमन्ति। 3. सूर्यास्तं कः करोति ? धर्मः तस्य नाशं करोति। 4. सूर्यः कस्मिन् पूज्यः ? सूर्यः सत्ये प्रतिष्ठितः। यदि वयं एतेषु प्रत्येकस्मिन् प्रश्ने गभीरं गच्छामः तर्हि तेषां पृष्ठतः समग्रं चिन्तनं अवगन्तुं आरभते । एतावता अन्यैः दार्शनिकप्रश्नैः सह एतयोः प्रश्नयोः विचारं कृत्वा भवतः कथं भवति? 1. कृषकाणां कृते कः द्रव्यः श्रेष्ठः ? तेषां कृते वर्षा श्रेष्ठा भवति। 2. प्रकीर्णनार्थं किं श्रेष्ठम् ? युधिष्ठिरस्य च उत्तरं स्पष्टतया बीजं वदति। अर्थात् केचन प्रश्नाः शुद्धदार्शनिकस्तरस्य सन्ति यदा केचन दैनन्दिनजीवनेन सह सम्बद्धाः सन्ति तथा च यदि युधिष्ठिरस्य प्रत्येकस्य प्रश्नस्य उत्तरं भवति तर्हि अवश्यमेव तस्य दर्शनस्य सामान्यजीवनस्य च गहनं ज्ञानं भवति।

बहु न चेदपि वयं द्वयोः प्रकारयोः प्रश्नयोः विषये किमपि वक्तुम् इच्छामः इति निश्चितम्। एकः ब्राह्मणसम्बद्धः । नवमे प्रश्ने यक्षः पृच्छति यत् 'ब्रह्मणि दिव्यता किम्? आध्याय कुर्वतः ब्राह्मणे एव दिव्यता निषेध्यते। शतचतुर्दशे प्रश्ने यक्षः पुनः अस्मिन् समये विशेषप्रकाशनपूर्वकं पृच्छति यत् केन कारणेन मनुष्यः ब्राह्मणः इति मन्तव्यः - वंशात्, आचरणेन, स्वाध्यायेन, शास्त्रश्रवणेन वा? अतः अस्मिन् समये युधिष्ठिरः सद्वृत्तिः ब्राह्मणत्वस्य लक्षणं मन्यते। अर्थात् उभयत्र युधिष्ठिरः जन्मतः ब्राह्मणत्वं न स्वीकृतवान्। श्रीकृष्णेन गीतायां तदेव उक्तं यत् चतुर्वर्ण्यः गुणैः कर्मणा च सम्बन्धी अस्ति (अर्थात् न जन्मना) चतुर्वर्ण्यमायान् श्रीतम गुणकर्मविभागशः (गीता, ४, १३) परन्तु व्यवहारे किं भवति स्म? उत्तरं इच्छसि चेत् कर्णस्य जीवनं पश्यतु। अत एव महापुरुषगुणाः सदृशाः कर्माणि च सन् अपि सूतपुत्रत्वेन सूतानां लघुजातीयत्वेन च आजीवनं अपमानं, अवमाननं च कर्तव्यम् आसीत् ।

द्वितीया घटना शतविंशतिप्रश्नसम्बद्धा अस्ति । प्रश्नः पृष्ठः यत् अस्मिन् पृथिव्यां किं महत्तमं आश्चर्यम् अस्ति ? युधिष्ठिरेन दत्तं उत्तरम् अस्माकं देशस्य जनानां मध्ये एतावत् लोकप्रियं जातम् यत् सम्भवतः तेषां विचाराणां कारणात् जन्मसमये प्रत्येकः भारतीयः अर्धदार्शनिकः इति

कथ्यते। उत्तरम् आसीत् – प्रतिदिनं रात्रौ च प्राणिनः म्रियन्ते, परन्तु ये अवशिष्टाः सन्ति ते मन्यन्ते यत् ते सर्वदा जीविष्यन्ति इति, अस्मात् महत्तरं आश्चर्यं किं भवितुम् अर्हति।
वानपर्वस्य ३१३ अध्याये समाविष्टस्य अस्य विशालस्य संवादस्य अन्ते यत् घटितं, तत् यथार्थतया युधिष्ठिरस्य चरित्रं हिमालयस्य शिखरं प्रति नीतवान्।

१.४.२. सारांशः

महाभारते एकः प्रसंगः अस्ति यत् तृषितपाण्डवानां जलपानं निवारयन् यक्षः प्रथमं स्वप्रश्नानां उत्तरं दातुं शर्तं निर्धारितवान् आसीत् ।

यक्षप्रश्ना इत्यपि हिन्दीसुभाषितम् अस्ति । यस्याः समस्यायाः समस्यायाः वा सन्दर्भे एतत् सुभाषितं प्रयुज्यते यस्याः समाधानं अद्यापि न प्राप्तम् अथवा समस्या यथावत् एव तिष्ठति। यक्षप्रश्न इति एषा उक्तिः महाभारते यक्षेन पाण्डवेभ्यः पृष्टेभ्यः प्रश्नेभ्यः उत्पन्ना । प्रव्रजने यदा पाण्डवाः वने वने भ्रमन्ति स्म, तदा एकदा ते जलं अन्वेषमाणाः आसन् । युधिष्ठिरः प्रथमं सहदेवं प्रेषितवान्। सः एकस्य सरसः समीपं गत्वा जलं पिबितुं नत्वा स्वरं श्रुतवान् । सा वाणी यक्षस्य आसीत् यः स्वप्रश्नानां उत्तराणि इच्छते स्म। सहदेवः वचनं उपेक्ष्य जलं पिबन् मृतः । अनन्तरम् अन्ये पाण्डवभ्रातरः अपि आगत्य मृताः विनश्यन्ति स्म । ततः अन्ते धर्मराज युधिष्ठिरः आगत्य यक्षस्य प्रश्नानां सम्यक् उत्तरं दत्त्वा पुनः स्वभ्रातृन् जीवितान् अवाप्तवान् । अतः आधुनिकयुगे अपि यदा समस्या भवति, तस्य समाधानं कस्यचित् न भवति तदा यक्ष-प्रकाशः इति उच्यते।

यक्षस्य अन्तिमप्रश्नेषु एकः आसीत् - १.

दिने दिने भूटानी प्रविशन्ति यमालयम्।

शेषास्थवर्मीच्छन्ति किमश्चर्यमतः परम्॥

(अर्थ:- प्रतिदिनं जीवाः यमस्य गृहं प्रविशन्ति, शेषाः जीवाः अत्र सदा स्थातुम् इच्छन्ति। अस्मात् महत्तरं आश्चर्यं किम्?)

येषु एकस्य (किमाश्चर्यम्) प्रतिक्रियारूपेण युधिष्ठिरः अवदत्।

अहन्यहनि भूतानी गच्छन्तिः यमालयम्।

शेषः स्थावर्मिच्छन्ति किमश्चर्यमतः परम् ॥

(अर्थ:- प्रतिदिनं जीवाः यमस्य गृहं प्रविशन्ति, शेषाः जीवाः अत्र सदा स्थातुम् इच्छन्ति। अस्मात् महत्तरं आश्चर्यं किम्!)

९.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- यक्षप्रश्न सारांश लिखतु?
- युधिष्ठिर यक्ष क थोपकथन लिखतु?
- यक्ष उपाख्यान लिखतु?

९.६. अध्ययन मार्गदर्शिका

- यक्षप्रश्न, प्रमोद कुमर् पथि।
- यक्षप्रश्न , गोपिनथ महपत्र।

Unit No.10 - Yaksaprasna Mahabharata

१०.१ शिक्षणस्य उद्देश्यम्

- नीतिशिक्षणम्:
- धार्मिकज्ञानवृद्धिः:
- आध्यात्मिकविकासः

- धैर्य एवं संयमः
- सत्यप्रियता
- जीवनदर्शनम्:
- शान्ति एवं संतोष
- प्रकृतिज्ञानम्:

१०.२. पठनस्य उद्देश्यं

- यक्षप्रश्न पठनस्य उद्देश्य बहुविधाः सन्ति। मुख्यतया इमे उद्देश्याः निम्नलिखिताः सन्ति:
- धार्मिकज्ञानवृद्धिः:
यक्षप्रश्नाः धर्मस्य गूढतत्त्वानि प्रकाशयन्ति। धर्मस्य पालनं, तस्य महत्त्वं, धर्मविषयक विभिन्नपक्षाणां अवबोधनं च अत्र सम्भवति।
- आध्यात्मिकविकासः:
आत्मा, आत्मज्ञानं, तस्य महत्त्वं, एवं जीवनस्य उद्देश्यः इत्यादिकाः प्रश्नाः आध्यात्मिकविकासाय मार्गदर्शनं कुर्वन्ति। पाठकाः आत्मनः गूढार्थं, तस्य अमरत्वं च अवगन्तुं शक्नुवन्ति।
- नीतिशिक्षणम्:
यक्षप्रश्नेषु नीतिसम्बन्धीनि प्रश्नाः सन्ति यानि समाजे सदाचारस्य, नीतिशास्त्रस्य च महत्त्वं प्रतिपादयन्ति। एते प्रश्नाः नीतिशिक्षणाय सहायकाः भवन्ति।
- धैर्य एवं संयमः:
धैर्यस्य, संयमस्य च महत्त्वं यक्षप्रश्नेषु प्रतिपादितं अस्ति। विपत्तिषु धैर्यं, संयमं च कथं धर्तव्यम् इति अत्र अवबोधयन्ति।
- सत्यप्रियता:

सत्यस्य पालनं, तस्य महत्त्वं, एवं सत्यप्रियता किमर्थं आवश्यकं इति प्रश्नाः सत्यप्रियतायाः महत्त्वं प्रतिपादयन्ति।

- जीवनदर्शनम्:

मानवजीवनस्य सारं, तस्य अनित्यत्वं, एवं उद्देश्यः इत्यादिकाः प्रश्नाः जीवनदर्शनस्य विवेचनं कुर्वन्ति। जीवनस्य वास्तविकता, तस्य उद्देश्यः च अत्र बोधयन्ति।

- शान्ति एवं संतोषः

शान्तेः, संतोषस्य च महत्त्वं यक्षप्रश्नेषु विवेच्यते। अस्याः शिक्षया पाठकाः आन्तरिकशान्तिं, संतोषं च प्राप्नुवन्ति।

- प्रकृतिज्ञानम्:

प्रकृतिः, पर्यावरणं, तस्य संरक्षणं च अत्र प्रतिपादितं अस्ति। यक्षप्रश्नाः प्रकृतिसम्बन्धीनां ज्ञानं, तस्य महत्त्वं च अवबोधयन्ति।

- मानवमूल्याः:

मानवमूल्यानां विवेचनं, तेषां पालनं, एवं तेषां महत्त्वं यक्षप्रश्नेषु प्रतिपादितं अस्ति। एते प्रश्नाः पाठकानां मूल्यबोधं वर्धयन्ति।

- चिन्तनशक्तिविकासः:

गहनप्रश्नानां उत्तराणि चिन्तनं, मननं च आवश्यकं कुर्वन्ति। एते प्रश्नाः पाठकानां चिन्तनशक्तिं, तर्कशक्तिं च वर्धयन्ति।

एते सर्वे उद्देश्याः यक्षप्रश्न पठनस्य महत्त्वं प्रतिपादयन्ति। यक्षप्रश्नाः केवलं पाण्डवानां न तु सर्वेषां पाठकानां जीवनाय, मूल्यबोधाय, च आत्मविकासाय मार्गदर्शकाः भवन्ति।

१०.३. यक्षप्रश्न परिचयः

महाभारते कथा अस्ति। प्रवासकाले पाण्डवाः परिभ्रमन्तः तृष्णां अनुभवन्ति स्म । जलं अन्वेषमाणः नकुलः जलाशयस्य समीपं प्राप्तवान् । जलं पिबितुं सज्जा एव एकः यक्षः तं निवार्य अवदत् यत् भवन्तः मम प्रश्नानाम् उत्तरं दत्त्वा एव जलं पिबितुं शक्नुवन्ति इति। नकुल इत्यादयः भ्रातरः अतीव तृष्णां अनुभवन्ति स्म, अतः यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं न दत्त्वा जलं पिबितुं आरब्धाः, मृताः च ।

यदा युधिष्ठिरस्य वारः आगतः तदा सः न केवलं यक्षस्य सर्वान् प्रश्नान् सम्यक् श्रुतवान् अपितु तार्किक उत्तराणि अपि दत्तवान्, यत् श्रुत्वा यक्षः तृप्तः अभवत्। यक्षेण युधिष्ठिरं प्रति पृष्ठेषु प्रश्नेषु एकः प्रश्नः स्थिरता, धैर्यं, स्नान, दानं च सम्बद्धम् आसीत् ।

यक्षः युधिष्ठिरं पृष्ठवान् किं स्थिरता कथ्यते? धैर्यं किम् ? स्नानं किं कथ्यते ? दानस्य च वास्तविकः अर्थः कः ?

एतेषु प्रश्नेषु युधिष्ठिरः यत् उत्तरं दत्तवान् तत् आसीत् - 'स्वधर्मे स्थिरः स्थातुं स्थिरता ।' धैर्यं इन्द्रियाणि नियन्त्रयितुं भवति।

महाभारते कथा अस्ति। प्रवासकाले पाण्डवाः परिभ्रमन्तः तृष्णां अनुभवन्ति स्म । जलं अन्वेषमाणः नकुलः जलाशयस्य समीपं प्राप्तवान् । जलं पिबितुं सज्जा एव एकः यक्षः तं निवार्य अवदत् यत् भवन्तः मम प्रश्नानाम् उत्तरं दत्त्वा एव जलं पिबितुं शक्नुवन्ति इति।

महाभारतकालस्य यक्ष-युधिष्ठिरसंवादप्रश्नानां उत्तराणां प्रासंगिकता तद्युगापेक्षया अद्यत्वे अधिका अस्ति। जनाः स्थिरतायाः सिद्धान्ततायाः वा रूपं दत्तवन्तः, यदा तु दृढता वा संकल्पस्य स्थिरता वा कर्तव्यं प्रति दृढता इति अर्थः । भौतिकसुखसमृद्धिभिः सह सङ्गतिः दोषः । धैर्यस्य विषये समाजे बहवः दुर्भावनाः प्रचलिताः सन्ति ।

आलस्यं आलस्यं च उपविश्य अवसरस्य प्रतीक्षां कदापि धैर्यस्य पर्यायः न भवितुम् अर्हति ।
वस्तुतः धैर्यं कृतं, सज्जं, उदात्तं कर्म उत्सुकं च भूत्वा सर्वेषु इन्द्रियाणि नियन्त्र्य सद्जीवनं
जीवितुं सामर्थ्यं भवति ।

पवित्रनदीस्नानस्य महिमा मुनिमहात्मानां शास्त्रप्रवचनेषु महिमामण्डितः अस्ति। परन्तु यावत्
अस्माकं मनसः अशुद्धिः न निर्मूल्यते तावत् बृहत्तमायां नद्यां स्नानमपि सम्पूर्णतया फलं न
प्राप्स्यति।

अतः उच्चनीचयोः, ईर्ष्या-द्वेषयोः, तव मम च, लघु-लघु-आदिविवेकात् सर्वथा मुक्तं कृत्वा गङ्गा-
जलवत् शुद्धं कृतवान्, अस्नानमपि शतदिनानि यावत् सः अद्यापि शुद्धतमः इति मन्यते Will be
considered a human being. जनानां दानस्य विषये अपि बहवः दुर्भावनाः सन्ति । ये समर्थाः,
मुष्टिद्वयं वा दानं कुर्वन्ति, दातृत्वगर्वेण अभिभूताः।

१०.४. विषयः

यक्षप्रश्नाः महाभारतस्य एकः प्रसिद्धः अंशः अस्ति, यत्र युधिष्ठिरः एकस्य यक्षस्य प्रश्नानां
उत्तराणि ददाति। अत्र प्रमुखाः विषयवस्तूनि दत्तानि सन्ति यानि यक्षप्रश्नेषु प्रतिपादिताः
भवन्ति:धर्मःधर्मस्य स्वरूपं, तस्य पालनेन कः लाभः, एवं धर्मस्य आधारः कः इत्यादयः प्रश्नाः
धर्मस्य विविधपक्षानां विश्लेषणं कुर्वन्ति।

ज्ञानःयक्षप्रश्नेषु ज्ञानस्य महत्त्वं, ज्ञानस्य साधनानि, एवं ज्ञानस्य परिणामः इत्यादयः प्रश्नाः
युधिष्ठिरस्य ज्ञानं, तस्य महत्त्वं च प्रकाशयन्ति।

मानवजीवनम्:मानवजीवनस्य सारं, तस्य उद्देश्यः, एवं जीवनस्य अनित्यत्वं इत्यादयः प्रश्नाः
मानवजीवनस्य तत्त्वं प्रतिपादयन्ति।

आत्मा:आत्मनः स्वरूपं, तस्य अजर-अमरत्वं, एवं आत्मज्ञानस्य महत्त्वं इत्यादयः प्रश्नाः
आत्मज्ञानस्य महत्त्वं प्रतिपादयन्ति।

नीतिःयक्षः नीतिसम्बन्धीनि प्रश्नाः अपि पृच्छति, यानि समाजे जीवनयापनस्य विभिन्न पक्षानां विश्लेषणं कुर्वन्ति। नीतिशास्त्रस्य विविध तत्त्वानि अत्र विवेच्यन्ते।

सत्यःसत्यस्य महत्त्वं, तस्य पालनस्य लाभः, एवं सत्यस्य स्वरूपं इत्यादयः प्रश्नाः सत्यस्य आवश्यकतां च प्रतिपादयन्ति।

संयमःसंयमस्य महत्त्वं, तस्य पालनस्य उपायाः, एवं संयमस्य परिणामः इत्यादयः प्रश्नाः संयमस्य महत्त्वं प्रकाशयन्ति।

धैर्यःधैर्यस्य महत्त्वं, विपत्तिषु तस्य पालनं, एवं धैर्यस्य परिणामः इत्यादयः प्रश्नाः धैर्यस्य आवश्यकता च प्रतिपादयन्ति।

प्रकृतिःप्रकृतिः, तस्य विभिन्नरूपाणि, एवं प्रकृतिसंरक्षणस्य महत्त्वं इत्यादयः प्रश्नाः पर्यावरणस्य महत्त्वं च प्रतिपादयन्ति।

भविष्यःभविष्यस्य अनिश्चितत्वं, तस्य ज्ञानस्य प्रयत्नः, एवं भविष्यवाणी इत्यादयः प्रश्नाः भविष्यस्य अनिश्चितता च प्रतिपादयन्ति।

एते सर्वे विषयवस्तूनि यक्षप्रश्नानां प्रमुखाः पक्षाः सन्ति। युधिष्ठिरस्य उत्तराणि तेषां विषयाणां गूढार्थं प्रतिपादयन्ति, यानि केवलं पाण्डवानां न तु सर्वमानवजातये अपि प्रेरणादायकाः भवन्ति।

१०.४.१. यक्षप्रश्न महाभारत

युधिष्ठिरोऽपि आश्चर्यचकितः सम्यक् च, कथं तस्य चत्वारः भ्रातरः युद्धं विना हताः। यत्र चत्वारः अपि मृताः शयिताः आसन् तस्य तडागस्य तटे द्वन्द्वयुद्धे पराजितभ्रातरः एकैकं हता इति प्रमाणार्थं कोऽपि चिह्नः नासीत् । तेषां कस्यचित् शरीरे शस्त्रजन्यस्य व्रणस्य प्रहारस्य वा किञ्चित् अपि चिह्नं नासीत् । अतः युधिष्ठिरः चिन्तितवान् यत् तस्य भ्रातरः केन हन्ति ये बलेन दुर्जयप्रायः आसन्?

वयं सर्वे कथां जानीमः। यदा युधिष्ठिरः काम्यकवनं त्यक्त्वा पुनः द्वैतवने भ्रातृभिः सह निवासं प्रारभत तदा वने एकस्मिन् स्थाने तृष्णां शान्तयितुं जलं आनयितुं समीपस्थं सरोवरं प्रति भ्रातृन् प्रेषितवान् । एकैकं चत्वारः भ्रातरः गतवन्तः, यदा कोऽपि न प्रत्यागच्छत्, तदा एकः चिन्तितः युधिष्ठिरः स्वयं भ्रातृन् अन्वेष्य समानं सरसः प्रति अगच्छत्। प्रथमे अनुच्छेदे सूचितं तीरे चत्वारः अपि भ्रातरः मृताः शयिताः इति दृष्ट्वा सः आश्चर्यचकितः अभवत् । विस्मयमानानां यक्षस्य वाणीं श्रुत्वा वृक्षे उपविष्टस्य । यक्षः अवदत् यत् यदि युधिष्ठिरः अपि तस्य तडागस्य जलं स्वप्रश्नानां उत्तरं न दत्त्वा पिबितुं आरभते तर्हि तस्य अपि चतुर्णां भ्रातृणां समानं भाग्यं भविष्यति। तडागस्य तटे आगत्य युधिष्ठिरः आश्चर्यचकितः अभवत् यत् कथं तस्य चत्वारः भ्रातरः हताः । परन्तु वयं चिन्तयामः यत् एतादृशी घटना वस्तुतः घटिता स्यात् वा महाभारतस्य लेखकेन एव कल्पिता वा इति। सहसा नकुलः, सहदेवः, अर्जुनः, भीमः च क्रमशः तडागं गतवन्तः इति विश्वासः कठिनः, अदृश्यः यक्षः प्रथमं वदेत् यत् यदि मम प्रश्नानाम् उत्तरं न दत्त्वा मम स्वामित्वस्य तडागस्य जलं पिबसि तर्हि भवतः हानिः भविष्यति जीवनं प्रत्येकं भ्राता च एतत् उक्तवान् आसीत् यत् सः चेतावनीम् अनिवारयन् जलं पिबन् प्राणान् त्यक्तवान्। प्रथमे तु त्रुटिं कृत्वा प्राणहानिः इति अवगम्यते । अथ नकुल-सहदेवं मृतं दृष्ट्वा अर्जुनं ततः त्रीन् भ्रातृन् मृतान् दृष्ट्वा भीमः अपि यक्षस्य चेतावनीम् अनुसृत्य, किम् एतत् अवगम्यते?

वयं न अवगच्छामः। तदपि वयं यक्ष-युधिष्ठिरयोः एतत् संवादं, भारत-गाथस्य प्राचीनतमं प्रश्नोत्तरं, रुचिपूर्वकं पठितुं न शक्नुमः। यद्यपि एषा संवादप्रसङ्गः वस्तुतः न घटिता, महाभारतस्य रचयिता च कल्पितवती इति कल्प्यते । तदपि अयं संवादः एतावत् महत्त्वपूर्णः यत् एकतः महाभारतस्य लेखकस्य प्रयत्नम् दर्शयति यत् तेन युधिष्ठिरस्य धर्मराजचरित्रं प्रकाशयितुं प्रसंगस्य कल्पना कृता, अपरतः संवादमाध्यमेन प्रबन्धकविः कृतवान् भारतस्य चिन्तनं प्रभावितं कृतवान् भविष्यत्पुस्तकानां कृते अपि तस्य अभिलेखनं कर्तुं प्रयतन्ते।

यक्षेण सह अस्मिन् संवादे युधिष्ठिरः अस्माकं पुरतः महान् पुरुषः इति सत्यमेव उद्भवति। महत्तमसंकटसमये अपि धैर्यं न त्यक्त्वा सर्वविधप्रतिकूलपरिस्थितिषु अपि धर्मसिद्धान्तानां विषये स्पष्टतया वक्तुं – एतानि न लघुसिद्धयः सन्ति तथा च युधिष्ठिरस्य चरित्रस्य एषः लक्षणः यक्षेण सह संवादद्वारा अस्माकं पुरतः उद्भवति . युधिष्ठिरः न केवलं तस्य चेतावनीम् आश्रित्य यस्य विषये तस्य चत्वारः भ्रातरः किमपि ध्यानं न दत्तवन्तः, जलपानेन तृष्णां शान्तयितुं आवेगेन प्राणान् त्यक्तवन्तः, अपितु तदनुसारं कार्यं अपि कृतवान् परन्तु अस्मिन् संवादे बृहत्तमं वस्तु अस्ति यत् युधिष्ठिरः यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं दत्तवान् यदा तस्य चतुर्णां भ्रातॄणां निष्प्राणशरीराणि तस्यैव तडागस्य तटे भूमौ शयितानि आसन् तथा च यः यक्षः तस्य भ्रातॄणां एतत् गतिं जनयति स्म। , युधिष्ठिरः तस्यैव यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं ददाति स्म। किं धैर्यस्य संतुलनस्य च ऊर्ध्वता अस्मात् अधिका भवितुम् अर्हति ? एतत् सम्भवं न भवितुमर्हति तथा च यदि महाभारतस्य रचयिता यक्ष-युधास्थिर-संवादस्य कल्पनां कृतवान् यत् एतत् सम्यक् दर्शयति तर्हि सः किमपि दुष्कृतं न कृतवान्।

ततः च युधिष्ठिरः यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं यथा दार्शनिकरूपेण दत्तवान् तत् दर्शयति यत् युधिष्ठिरस्य जीवनस्य दार्शनिकव्यावहारिकपक्षेषु ठोसज्ञानम् आसीत् तथा च धर्मस्य विषये तस्य चिन्तनं एतावत् गहनं समीचीनं च आसीत् यत् तस्य एकस्य प्रश्नस्य उत्तरमपि न दातव्यम् आसीत् .न तु उत्तरे कष्टम् आसीत् न च यक्षः तस्य कस्मिंश्चित् उत्तरे असन्तुष्टः आसीत्। यक्षः कुलम् एकशतचतुर्विंशति प्रश्नान् पृष्ठवान्? युधिष्ठिरेण सह कृतम्। प्रश्नानां श्रेणी अतीव विस्तृता अस्ति, यथा यथा पठति तथा निर्मितं भवति।

अत्र सर्वेषां प्रश्नोत्तराणां पुनरावृत्तिः न सम्भवति, परन्तु केचन प्रश्नोत्तराणि अतीव महत्त्वपूर्णानि सन्ति, अस्माकं चिन्तनस्य अविभाज्यः भागः अभवन् । यथा प्रथमचतुष्टयप्रश्ना उत्तराणि भिन्नप्रकाराः । 1. सूर्यः कः आकाशे उत्थापयति ? ब्रह्मा सूर्यं आकाशं प्रति उत्थापयति।

2. सूर्य कः परितः गच्छति ? देवाः सूर्यं परिभ्रमन्ति। 3. सूर्यास्तं कः करोति ? धर्मः तस्य नाशं करोति। 4. सूर्यः कस्मिन् पूज्यः ? सूर्यः सत्ये प्रतिष्ठितः। यदि वयं एतेषु प्रत्येकस्मिन् प्रश्ने गभीरं गच्छामः तर्हि तेषां पृष्ठतः समग्रं चिन्तनं अवगन्तुं आरभते । एतावता अन्यैः दार्शनिकप्रश्नैः सह एतयोः प्रश्नयोः विचारं कृत्वा भवतः कथं भवति? 1. कृषकाणां कृते कः द्रव्यः श्रेष्ठः ? तेषां कृते वर्षा श्रेष्ठा भवति। 2. प्रकीर्णनार्थं किं श्रेष्ठम् ? युधिष्ठिरस्य च उत्तरं स्पष्टतया बीजं वदति। अर्थात् केचन प्रश्नाः शुद्धदार्शनिकस्तरस्य सन्ति यदा केचन दैनन्दिनजीवनेन सह सम्बद्धाः सन्ति तथा च यदि युधिष्ठिरस्य प्रत्येकस्य प्रश्नस्य उत्तरं भवति तर्हि अवश्यमेव तस्य दर्शनस्य सामान्यजीवनस्य च गहनं ज्ञानं भवति।

बहु न चेदपि वयं द्वयोः प्रकारयोः प्रश्नयोः विषये किमपि वक्तुम् इच्छामः इति निश्चितम्। एकः ब्राह्मणसम्बद्धः । नवमे प्रश्ने यक्षः पृच्छति यत् 'ब्रह्मणि दिव्यता किम्? आध्याय कुर्वतः ब्राह्मणे एव दिव्यता निषेध्यते। शतचतुर्दशे प्रश्ने यक्षः पुनः अस्मिन् समये विशेषप्रकाशनपूर्वकं पृच्छति यत् केन कारणेन मनुष्यः ब्राह्मणः इति मन्तव्यः - वंशात्, आचरणेन, स्वाध्यायेन, शास्त्रश्रवणेन वा? अतः अस्मिन् समये युधिष्ठिरः सद्वृत्तिः ब्राह्मणत्वस्य लक्षणं मन्यते। अर्थात् उभयत्र युधिष्ठिरः जन्मतः ब्राह्मणत्वं न स्वीकृतवान्। श्रीकृष्णेन गीतायां तदेव उक्तं यत् चतुर्वर्ण्यः गुणैः कर्मणा च सम्बन्धी अस्ति (अर्थात् न जन्मना) चतुर्वर्ण्यमायान् श्रीतम गुणकर्मविभागशः (गीता, ४, १३) परन्तु व्यवहारे किं भवति स्म? उत्तरं इच्छसि चेत् कर्णस्य जीवनं पश्यतु। अत एव महापुरुषगुणाः सदृशाः कर्माणि च सन् अपि सूतपुत्रत्वेन सूतानां लघुजातीयत्वेन च आजीवनं अपमानं, अवमाननं च कर्तव्यम् आसीत् ।

द्वितीया घटना शतविंशतिप्रश्नसम्बद्धा अस्ति । प्रश्नः पृष्ठः यत् अस्मिन् पृथिव्यां किं महत्तमं आश्चर्यम् अस्ति ? युधिष्ठिरेन दत्तं उत्तरम् अस्माकं देशस्य जनानां मध्ये एतावत् लोकप्रियं जातम् यत् सम्भवतः तेषां विचाराणां कारणात् जन्मसमये प्रत्येकः भारतीयः अर्धदार्शनिकः इति

कथ्यते। उत्तरम् आसीत् – प्रतिदिनं रात्रौ च प्राणिनः म्रियन्ते, परन्तु ये अवशिष्टाः सन्ति ते मन्यन्ते यत् ते सर्वदा जीविष्यन्ति इति, अस्मात् महत्तरं आश्चर्यं किं भवितुम् अर्हति।

वानपर्वस्य ३१३ अध्याये समाविष्टस्य अस्य विशालस्य संवादस्य अन्ते यत् घटितं, तत् यथार्थतया युधिष्ठिरस्य चरित्रं हिमालयस्य शिखरं प्रति नीतवान्।

द्वादशवर्षं वनवासं पाण्डवानां समाप्तिमुद्यतः आसीत् । तदनन्तरं युधिष्ठिरः एकवर्षस्य निर्वासनस्य चिन्ताम् अनुभवति स्म । एकदा एतस्मिन् चिन्तायां मग्नः युधिष्ठिरः भ्रातृभिः कृष्णैः सह चर्चां कुर्वन् आसीत् यदा तस्य पुरतः रोदनं कुर्वन् ब्राह्मणः स्थितः। रोदनस्य कारणं पृष्ट्वा सा अवदत् – “मम कुटीरस्य बहिः अरणीकाष्ठं लम्बितम् आसीत् । एकः मृगः आगत्य अनेन काष्ठेन स्वशरीरं खरदितुं आरब्धवान्, सः च गतः । अरणी काष्ठं तस्य शृङ्गे अटत्। अस्य कारणात् मृगः भीतः भूत्वा अतीव शीघ्रं पलायितवान् । इदानीं कथं अग्निहोत्राय अग्निं जनयिष्यामि?” (अरणी काष्ठं यत् अन्येन अरणेन मर्दयित्वा अग्निः उत्पाद्यते)।

तं ब्राह्मणं दयां कृत्वा पञ्च भ्रातरः मृगं अन्वेष्टुं प्रस्थिताः । तेभ्यः दूरं पुरतः धावित्वा मृगः दृष्ट्या अन्तर्धानं कृतवान् । क्लान्तपिपासा पञ्च पाण्डवाः वटवृक्षच्छायायां उपविष्टाः। ते सर्वे लज्जिताः अभवन् यत् ते शक्तिशालिनः, वीराः च सन्तः अपि ब्राह्मणस्य अल्पं कार्यं अपि कर्तुं न शक्नुवन्ति स्म । तेषां सर्वेषां तृष्णायाः कारणेन कण्ठाः शुष्काः आसन् । नकुलः सर्वेषां कृते जलं अन्वेष्टुं प्रस्थितवान्। किञ्चित् दूरं गत्वा ते एकं सरोवरं प्राप्नुवन् यत् स्वच्छजलेन पूर्णम् आसीत् । नकुलः जलं पिबितुं सरोवरम् अवतरत् एव एकः स्वरः आगतः – “माद्रीपुत्र, मा साहसं कुरु । अयं जलाशयः मम अधः अस्ति। प्रथमं मम प्रश्नानाम् उत्तरं ददातु, ततः जलं पिबन्तु” इति।

नकुलः स्तब्धः अभवत्, परन्तु सः एतावत् तृष्णां अनुभवति स्म यत् सः चेतावनीम् उपेक्ष्य जलं पिबति स्म । जलं पिबन् एव सः निर्प्राणः भूत्वा पतितः ।

यदा नकुलः बहुकालं न प्रत्यागतवान् तदा युधिष्ठिरः चिन्तितः भूत्वा सहदेवं प्रेषितवान् ।
सहदेवस्य अपि एषा एव घटना अभवत् या नकुलस्य अपि अभवत्।

यदा सहदेवः न प्रत्यागतवान् तदा अर्जुनः तत् सरोवरं गतः। उभौ भ्रातरौ मृतौ शयानौ दृष्ट्वा
मृत्योः कारणं चिन्तयन् अर्जुनः अपि तदेव स्वरं श्रुतवान् यथा नकुलः सहदेवः च श्रुतवान्। अर्जुनः
क्रुद्धः सन् व्यङ्ग्यबाणान् प्रहारयितुं आरब्धवान् परन्तु तस्य परिणामः नासीत् । अर्जुनः अपि
क्रोधेन जलं पिबति स्म, यावत् सः तीरं प्राप्तवान् तावत् सः अपि मूर्च्छितः अभवत् ।

अर्जुनं प्रतीक्षमाणः चञ्चलः अभवत् युधिष्ठिरः । सः भीमं भ्रातृन् अन्वेष्टुं प्रेषितवान्। भीमसेन
जलाशयं प्रति शीघ्रं गतः। तत्र सः स्वभ्रातृत्रयं मृतान् अवाप्तवान् । सः चिन्तितवान् यत् एतत्
कस्यचित् राक्षसस्य कार्यं भवितुमर्हति परन्तु किमपि कर्तुं पूर्वं सः जलं पिबितुं इच्छति स्म ।
इति मत्वा भीमः सरसः प्रविष्टमात्रेण सः अपि तदेव शब्दं श्रुतवान् । – “कोऽसि मां निवारयितुं!?”
इत्युक्त्वा भीमः जलं पिबत् । जलं पिबन् एव ते तत्रैव पतिताः ।

यदा चत्वारः भ्रातरः न प्रत्यागताः तदा युधिष्ठिरः चिन्तितः भूत्वा तान् अन्वेष्य जलाशयं प्रति
गन्तुं प्रवृत्तः । निर्जनवनं गत्वा युधिष्ठिरः तदेव विषसरोवरं प्राप्तवान् यस्य जलं पिबन् चत्वारः
भ्रातरः प्राणान् त्यक्तवन्तः । मृत्योः कारणं अन्विष्यमाणः युधिष्ठिरः अपि जलं पिबितुं सरसः
समीपम् अवतरत् तथा च सः अपि तदेव वाणीं श्रुतवान् – “सावधान! न शृण्वन् ते भ्रातरः
तडागस्य जलं पिबन् । मम अधः अयं तडागः अस्ति। मम प्रश्नानां सम्यक् उत्तरं दत्त्वा एव
भवन्तः अस्य तडागस्य जलं पिबितुं शक्नुवन्ति!”

युधिष्ठिरः जानाति स्म यत् कश्चन यक्षः वदति स्म। सः अवदत् – “भवन्तः प्रश्नं पृच्छन्तु, अहं
उत्तरं दातुं प्रयत्नेन करिष्यामि!”

कमल यक्षः अपृच्छत् – मनुष्यस्य कः समर्थनं करोति ?

युधिष्ठिरः अवदत् – केवलं धैर्यं व्यक्तिं समर्थयति।

यक्ष – सफलतायाः एकमात्रं मार्गं कः ?

युधिष्ठिर – दान।

यक्ष – कः वातात् द्रुततरः गच्छति ?

युधिष्ठिर – मन।

यक्ष – विदेशं गच्छन् कः सहचरः ?

युधिष्ठिर – विद्या।

यक्ष – कस्य त्यागेन मनुष्यः प्रियः भवति ?

युधिष्ठिर – अहङ्कारजन्य अभिमानं विमोचने पर।

यक्ष – किं नष्टे दुःखं न जनयति ?

युधिष्ठिर – क्रोध।

यक्ष – किं वस्तु हानिः पुरुषः धनिकः भवति ?

युधिष्ठिर – लोभ।

यक्ष ब्राह्मणत्वं कस्मिन् आश्रित्य भवति ? जन्मे, शिक्षायां, शीतलप्रकृतौ वा ?

युधिष्ठिर – शीतल प्रकृति पर।

यक्ष – कः एकमात्रः उपायः येन जीवनं सुखी भवति ?

युधिष्ठिर – सद्भावः एव सुखस्य एकमात्रं मार्गम् अस्ति।

यक्ष – कः उत्तमः लाभः ?

युधिष्ठिर – स्वास्थ्य।

यक्ष – धर्मात् महत्तरं किमन्यत् जगति?

युधिष्ठिर – दया।

यक्ष – पुरुषेण सह कृता मैत्री कथं न वृद्धा भवति ?

युधिष्ठिर – सज्जनैः सह कृता मैत्री कदापि वृद्धा न भवति।

यक्ष – अस्मिन् जगति किं महत्तमं आश्चर्यम् ?

युधिष्ठिर – प्रतिदिनं सहस्राणि लक्षशः जनाः म्रियन्ते तथापि सर्वे सदा जीवितुं इच्छन्ति। अस्मात् महत्तरं आश्चर्यं किं भवितुम् अर्हति ?

एवमेव यक्षः बहु प्रश्नान् पृष्ठवान् युधिष्ठिरः सर्वेषां सम्यक् उत्तरं दत्तवान्। अन्ते यक्षः अवदत् – “राज, अहं भवतः मृतभ्रातृणां एकं एव पुनः जीवितुं शक्नोमि । यः इच्छसि सः जीवति” इति ।

इति श्रुत्वा युधिष्ठिरः क्षणं चिन्तितवान्, ततः अवदत् – “नकुलः जीवतु।”

युधिष्ठिरः एवम् उक्तमात्रेण तस्य पुरतः यक्षः प्रादुर्भूत्वा अवदत् – “युधिष्ठिर! दशहस्रगजबलस्य भीमस्य स्थाने नकुलस्य पुनरुत्थानं किमर्थं युक्तं मन्यसे ? यदि न भीमः तर्हि त्वया अर्जुनं तारयिष्यसि यस्य युद्धकौशलस्य रक्षणं त्वां सर्वदा!”

युधिष्ठिरः अवदत् – “हे देव, मनुष्यः न भीमात् न अर्जुनात् रक्षितः। केवलं धर्म एव मनुष्यस्य रक्षणं करोति यदि सः धर्मात् व्यभिचरति तर्हि मनुष्यः विनश्यति। मम पितुः भार्याभ्यां कुन्तीमातेः एकमात्रः पुत्रः अवशिष्टः । अहं इच्छामि यत् माद्री मातायाः अपि पुत्रः जीवितः अस्ति” इति ।

“अनपक्षपातः पुत्र चतुर्णामपि भ्रातरः जीविताः भवन्तु!” – यक्षः युधिष्ठिराय एतत् वरं दत्तवान्।

एषः यक्षः अन्यः कोऽपि नासीत् केवलं धर्मदेवः एव। स एव यः

न यक्षरूपं गृहीतवान् आसीत्। तस्य इच्छा आसीत् यत् तस्य पुण्यपुत्रस्य युधिष्ठिरस्य दर्शनेन नेत्रतृप्तिः भवतु।

(८० तमे दशके प्रचलितस्य एनसीईआरटी-संस्थायाः ७ कक्षायाः पूरकपाठ्यपुस्तकस्य 'संक्षिप्तमहाभारतस्य' अंशः)

(यक्ष प्रश्न – महाभारत का एक अतिप्रसिद्ध प्रेरक / प्रेरणादायक प्रकरण – हिन्दी में)

१२ वर्षाणां वान-वासस्य सहजनिर्वासनस्य क्रमस्य अन्ते पाण्डवराजकुमाराः एकं ब्राह्मणं दृष्टवन्तः
यः आक्रोशितवान् यत् मृगः स्वस्य अरणीं (घर्षणेन अग्निं जनयितुं काष्ठखण्डयुगलं) स्वस्य
शृङ्गेषु गृहीतवान् इति ॥ ब्राह्मणस्य अरणीं प्राप्तुं प्रस्थिताः वीराः पाण्डवराजपुत्राः मृगाणां
खुरचिह्नान् अनुसृत्य ।

गूढमृगान्वेषणे युधिष्ठिरः श्रान्तः तृष्णा च अभवत् । अतः सहदेवः कनिष्ठः जलं आनयितुं उद्यमं
कृत्वा सुन्दरं सरसः प्राप्नोत् । सरोवरः क्रेन (बका) विहाय कस्यापि जीवस्य विना आसीत् । यदा
सहदेवः सरसः जलं गृहीतुं प्रयत्नं कृतवान् तदा क्रेनः अवदत्, “हे सहदेव! अस्य सरोवरस्य जलं
विषरूपेण परिणमिष्यति यदि मम प्रश्नानाम् उत्तरं न दत्त्वा तत् गृह्णासि” इति । सहदेवः
अभिमानेन न प्रज्ञाप्य त्वरया जलं सरसः । स्फटिकं भासमानं जलं पिबन् सहदेवः विषेण
तत्क्षणमेव मृतः । परः पाण्डवः नकुलः सहदेवम् अनुसृत्य तदेव सरसः प्राप्य मृतं सहदेवं
दृष्टवान्, क्रेनेन अपि चेतवतः। किन्तु नकुलः अपि बकं उपहासयित्वा जलं पिबन् मृतः। तथैव शूरः
अर्जुनः, भीमः च शक्तिमान् अपि समानं भाग्यं प्राप्नुवन् ।

यतः कश्चन अपि भ्रातरः जलं गृहीत्वा न प्रत्यागतवान्, तस्मात् युधिष्ठिरः स्वस्य अनुजभ्रातरं
जलं च अन्वेष्टुं प्रवृत्तः । तदेव मार्गं अनुसृत्य युधिष्ठिरः सरसः पारम् आगत्य सर्वान् भ्रातृन्
मृतान् शयान् अपश्यत् । भ्रातृहन्तारं अन्वेष्टुं पूर्वं युधिष्ठिरः सरसः किञ्चित् जलं पिबितुं
निश्चितवान् । परन्तु यदा बका तं चेतयति स्म तदा युधिष्ठिरः प्रतिहर्कं कृत्वा ध्यानपूर्वकं श्रुत्वा
अवगच्छत् यत् बका एव घटनाक्रमस्य उत्तरं धारयति। युधिष्ठिरः यत् गुणं प्रतिनिधियति स्म,
तस्मात् सः क्रेनेन प्रस्तूयमाणानां प्रश्नानाम् उत्तरं दातुं प्रवृत्तः ।

युधिष्ठिरस्य समक्षं प्रश्नान् स्थापयितुं पूर्वं क्रेनः यक्षः इति स्वं प्रकाशितवान् । यक्षः दार्शनिक-
आधा-भौतिक-शाखाभिः सह १८ प्रश्नान् पृष्टवान् । यक्ष-युधिष्ठिरसंवादः महाभारतस्य मध्यपर्वणि
समाहितः अस्ति। धर्म-बका उपाख्यान (Legend of the Virtuous Crane) इति अपि प्रसिद्धम् अस्ति

(प्रश्नाः धर्मात्मा केन यक्षस्य वा)

प्रश्न सं. 1: यक्षः प्रश्नः- कः सूर्य आकाशेषु उदयं आरोहणं च करोति? सूर्य कः परिभ्रमति ?

क्षितिजेषु सूर्य कः अस्तं करोति ? सूर्यस्य यथार्थस्वभावः क्व च सूर्यः प्रतिष्ठितः।

युधिष्ठिरः प्रत्युवाच ब्रह्मा सूर्योदयमारोहं करोति। देवाः सूर्यं परितः भ्रमन्ति। धर्मः सूर्यं अस्तं करोति। सत्यं वास्तविकं सूर्यं सत्यमेव च प्रतिष्ठितः।

प्रश्न सं. 2: यक्षः पृष्ठवान्- ब्राह्मणेषु 'देवत्वम्' किं प्रवर्तयति ? ब्राह्मणे पुण्यगुणः कः ?

ब्राह्मणस्य मानवसदृशः गुणः कः ? ब्राह्मणे अगुणसदृशः कः आचारः।

युधिष्ठिरः प्रत्युवाच - वेदानां स्वाध्यायः (स्वाध्यानम्) ब्राह्मणे दैवत्वम्। ब्राह्मणे सद्गुणवत् गुणः प्रायश्चित्तः। मृत्युः मानवसदृशः गुणः ब्राह्मणे। परालोचनं ब्राह्मणे अगुणवत् आचरणम्।

प्रश्न सं. 3: यक्षः पृष्ठवान्- क्षत्रियेषु 'देवत्वम्' किं प्रवर्तयति ? क्षत्रिये गुणगुणः कः ? क्षत्रियस्य कः मानवरूपः गुणः ? क्षत्रिये अगुणसदृशी का आचरणम्।

युधिष्ठिरः प्रत्युवाच - धनुर्विद्या कला क्षत्रिये दिव्यता। आहुतिः क्षत्रियस्य गुणगुणः क्षत्रियम्। भयं तस्य मानवीयगुणः अस्ति। क्षत्रियसंरक्षणे जनान् परित्यज्य क्षत्रिये अगुणवत् आचरणम्।

प्रश्न सं. 4 यक्षः अपृच्छत्-यज्ञे मन्त्रसदृशं किं तत्? यज्ञे कर्म कर्म कर्ता कः। यज्ञस्य नैवेद्यं हविं च कः गृह्णाति? यज्ञोऽपि न लङ्घयितुं न शक्नोति तत् किम्।

युधिष्ठिरः प्रत्युवाच- 'श्वासः' संस्कारकर्मणि मन्त्रवत्। 'मनः' याज्ञ्यक्रमे सर्वसंस्कारकर्त्ता। केवलं वेदस्य श्लोकाः रुचः वा ऋचाः वा हविः गृह्णन्ति। याज्ञः न ऋचान् अतिक्रामितुं न लङ्घयितुं शक्नोति।

प्रश्न सं. 5 यक्षः अपृच्छत्---किं पृथिव्याः गुरुतरं, स्वर्गात् उच्चतरं, वायुतः द्रुततरं, तृणापेक्षया अधिकं च?

युधिष्ठिरः- एकस्य माता पृथिव्याः अपेक्षया गुरुतरः; एकस्य पिता पर्वतानाम् अपेक्षया उच्चतरः अस्ति। मनः वायुतः द्रुततरं भवति, अस्माकं चिन्ता च तृणापेक्षया अधिका भवति।

प्रश्न सं. ६ यक्षः पृष्ठवान्- कः पथिकस्य मित्रम्? व्याधितस्य म्रियमाणस्य च कः मित्रम् ।

युधिष्ठिरः - पथिकस्य मित्रं तस्य सहचरः। वैद्यः रोगी म्रियमाणस्य च मित्रं दानम्।

प्रश्न सं. 7 यक्षः पृष्ठवान्- किं तत् त्यागं कृत्वा प्रियं करोति। किं प्रत्याख्यातं सुखं करोति धनं च करोति।

युधिष्ठिरः - अभिमानः, यदि तिरस्कृतः भवति तर्हि प्रियः भवति; कामत्यागेन धनवान् भवति; लोभस्य च त्यागः सुखप्राप्तिः।

प्रश्न सं. ८ यक्षः पृष्ठवान्- कः शत्रुः अपराजयः? असाध्यरोगः किं भवति ? कीदृशः पुरुषः आर्यः कीदृशः अनार्यः ।

युधिष्ठिरः - क्रोधः अजेयः शत्रुः। लोभः असाध्यः रोगः भवति । आर्यः सर्वप्राणिनां हितकामो, अनार्यः करुणाहीनः।

प्रश्न सं. ९ यक्षः अपृच्छत्-सच्चिदानन्दः कः? किं महत्तमं आश्चर्यम् ? कः पन्थः ? का च वार्ता?

युधिष्ठिरः- यस्य ऋणं नास्ति सः सत्यं सुखी भवति। दिने दिने असंख्यजनाः म्रियन्ते। तथापि जीवाः नित्यं जीवितुं इच्छन्ति। किमधिकं विस्मयं भगवन् । तर्कः न निश्चितं निष्कर्षं नयति, श्रुतयः परस्परं भिन्नाः सन्ति; न कश्चित् ऋषिः अपि अस्ति यस्य मतं सर्वैः स्वीकार्यम्; धर्मस्य कर्तव्यस्य च सत्यं अस्माकं हृदयस्य गुहासु निगूढम् अस्ति अतः सः एव मार्गः यस्य मार्गेण महान् जनाः पदाति। अविद्यापूर्णोऽयं संसारः कड़ाही इव अस्ति। सूर्यः अग्निः, अहोरात्रौ इन्धनम्। मासाः ऋतुः च काष्ठसूचस्य निर्माणं कुर्वन्ति । कालः स पाचकः यः तस्मिन् कड़ाहीयां सर्वान् प्राणिनः (एतादृशैः साहाय्यैः) पचति।

१०.४.२. सारांशः

महाभारते एकः प्रसंगः अस्ति यत् तृषितपाण्डवानां जलपानं निवारयन् यक्षः प्रथमं स्वप्रश्नानां उत्तरं दातुं शर्तं निर्धारितवान् आसीत् ।

यक्षप्रश्ना इत्यपि हिन्दीसुभाषितम् अस्ति । यस्याः समस्यायाः समस्यायाः वा सन्दर्भे एतत् सुभाषितं प्रयुज्यते यस्याः समाधानं अद्यापि न प्राप्तम् अथवा समस्या यथावत् एव तिष्ठति। यक्षप्रश्न इति एषा उक्तिः महाभारते यक्षेन पाण्डवेभ्यः पृष्टेभ्यः प्रश्नेभ्यः उत्पन्ना । प्रव्रजने यदा पाण्डवाः वने वने भ्रमन्ति स्म, तदा एकदा ते जलं अन्वेषमाणाः आसन् । युधिष्ठिरः प्रथमं सहदेवं प्रेषितवान्। सः एकस्य सरसः समीपं गत्वा जलं पिबितुं नत्वा स्वरं श्रुतवान् । सा वाणी यक्षस्य आसीत् यः स्वप्रश्नानां उत्तराणि इच्छते स्म। सहदेवः वचनं उपेक्ष्य जलं पिबन् मृतः । अनन्तरम् अन्ये पाण्डवभ्रातरः अपि आगत्य मृताः विनश्यन्ति स्म । ततः अन्ते धर्मराज युधिष्ठिरः आगत्य यक्षस्य प्रश्नानां सम्यक् उत्तरं दत्त्वा पुनः स्वभ्रातृन् जीवितान् अवाप्तवान् । अतः आधुनिकयुगे अपि यदा समस्या भवति, तस्य समाधानं कस्यचित् न भवति तदा यक्ष-प्रकाशः इति उच्यते।

यक्षस्य अन्तिमप्रश्नेषु एकः आसीत् - १.

दिने दिने भूतानी प्रविशन्ति यमालयम्।

सेशास्थवर्मोच्छन्ति किमश्चर्यमतः परम्॥

(अर्थः- प्रतिदिनं जीवाः यमस्य गृहं प्रविशन्ति, शेषाः जीवाः अत्र सदा स्थातुम् इच्छन्ति। अस्मात् महत्तरं आश्चर्यं किम्?)

येषु एकस्य (किमाश्चर्यम्) प्रतिक्रियारूपेण युधिष्ठिरः अवदत्।

अहन्यहनि भूतानी गच्छन्तिः यमालयम्।

शेषः स्थावर्मोच्छन्ति किमश्चर्यमतः परम् ॥

(अर्थ:- प्रतिदिनं जीवाः यमस्य गृहं प्रविशन्ति, शेषाः जीवाः अत्र सदा स्थातुम् इच्छन्ति। अस्मात् महत्तरं आश्चर्यं किम्!)

१०.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- यक्षप्रश्न सारांश लिखतु?
- युधिष्ठिर यक्ष क थोपकथन लिखतु?
- यक्ष उपाख्यान लिखतु?

१०.६. अध्ययन मार्गदर्शिका

- यक्षप्रश्न, प्रमोद कुमर् पधि।
- यक्षप्रश्न , गोपिनथ महपत्र।

Unit No.11 - Yaksaprasna Mahabharata

११.१ शिक्षणस्य उद्देश्यम्

- नीतिशिक्षणम्:
- धार्मिकज्ञानवृद्धिः:
- आध्यात्मिकविकासः
- धैर्य एवं संयमः
- सत्यप्रियता
- जीवनदर्शनम्:
- शान्ति एवं संतोष
- प्रकृतिज्ञानम्:

११.२. पठनस्य उद्देश्यं

- यक्षप्रश्न पठनस्य उद्देश्यं बहुविधाः सन्ति। मुख्यतया इमे उद्देश्याः निम्नलिखिताः सन्ति:
- धार्मिकज्ञानवृद्धिः:

यक्षप्रश्नाः धर्मस्य गूढतत्त्वानि प्रकाशयन्ति। धर्मस्य पालनं, तस्य महत्त्वं, धर्मविषयक विभिन्नपक्षाणां अवबोधनं च अत्र सम्भवति।

- आध्यात्मिकविकासः:

आत्मा, आत्मज्ञानं, तस्य महत्त्वं, एवं जीवनस्य उद्देश्यः इत्यादिकाः प्रश्नाः आध्यात्मिकविकासाय मार्गदर्शनं कुर्वन्ति। पाठकाः आत्मनः गूढार्थं, तस्य अमरत्वं च अवगन्तुं शक्नुवन्ति।

- नीतिशिक्षणम्:

यक्षप्रश्नेषु नीतिसम्बन्धीनि प्रश्नाः सन्ति यानि समाजे सदाचारस्य, नीतिशास्त्रस्य च महत्त्वं प्रतिपादयन्ति। एते प्रश्नाः नीतिशिक्षणाय सहायकाः भवन्ति।

- धैर्य एवं संयमः

धैर्यस्य, संयमस्य च महत्त्वं यक्षप्रश्नेषु प्रतिपादितं अस्ति। विपत्तिषु धैर्यं, संयमं च कथं धर्तव्यम् इति अत्र अवबोधयन्ति।

- सत्यप्रियता:

सत्यस्य पालनं, तस्य महत्त्वं, एवं सत्यप्रियता किमर्थं आवश्यकं इति प्रश्नाः सत्यप्रियतायाः महत्त्वं प्रतिपादयन्ति।

- जीवनदर्शनम्:

मानवजीवनस्य सारं, तस्य अनित्यत्वं, एवं उद्देश्यः इत्यादिकाः प्रश्नाः जीवनदर्शनस्य विवेचनं कुर्वन्ति। जीवनस्य वास्तविकता, तस्य उद्देश्यः च अत्र बोधयन्ति।

- शान्ति एवं संतोषः

शान्तेः, संतोषस्य च महत्त्वं यक्षप्रश्नेषु विवेच्यते। अस्याः शिक्षया पाठकाः आन्तरिकशान्तिं, संतोषं च प्राप्नुवन्ति।

- प्रकृतिज्ञानम्:

प्रकृतिः, पर्यावरणं, तस्य संरक्षणं च अत्र प्रतिपादितं अस्ति। यक्षप्रश्नाः प्रकृतिसम्बन्धीनां ज्ञानं, तस्य महत्त्वं च अवबोधयन्ति।

- मानवमूल्याः:

मानवमूल्यानां विवेचनं, तेषां पालनं, एवं तेषां महत्त्वं यक्षप्रश्नेषु प्रतिपादितं अस्ति। एते प्रश्नाः पाठकानां मूल्यबोधं वर्धयन्ति।

- चिन्तनशक्तिविकासः:

गहनप्रश्नानां उत्तराणि चिन्तनं, मननं च आवश्यकं कुर्वन्ति। एते प्रश्नाः पाठकानां चिन्तनशक्तिं, तर्कशक्तिं च वर्धयन्ति।

एते सर्वे उद्देश्याः यक्षप्रश्न पठनस्य महत्त्वं प्रतिपादयन्ति। यक्षप्रश्नाः केवलं पाण्डवानां न तु सर्वेषां पाठकानां जीवनाय, मूल्यबोधाय, च आत्मविकासाय मार्गदर्शकाः भवन्ति।

११.३. यक्षप्रश्न परिचयः

महाभारते कथा अस्ति। प्रवासकाले पाण्डवाः परिभ्रमन्तः तृष्णां अनुभवन्ति स्म । जलं अन्वेषमाणः नकुलः जलाशयस्य समीपं प्राप्तवान् । जलं पिबितुं सज्जा एव एकः यक्षः तं निवार्य अवदत् यत् भवन्तः मम प्रश्नानाम् उत्तरं दत्त्वा एव जलं पिबितुं शक्नुवन्ति इति। नकुल इत्यादयः भ्रातरः अतीव तृष्णां अनुभवन्ति स्म, अतः यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं न दत्त्वा जलं पिबितुं आरब्धाः, मृताः च ।

यदा युधिष्ठिरस्य वारः आगतः तदा सः न केवलं यक्षस्य सर्वान् प्रश्नान् सम्यक् श्रुतवान् अपितु तार्किक उत्तराणि अपि दत्तवान्, यत् श्रुत्वा यक्षः तृप्तः अभवत्। यक्षेण युधिष्ठिरं प्रति पृष्ठेषु प्रश्नेषु एकः प्रश्नः स्थिरता, धैर्यं, स्नान, दानं च सम्बद्धम् आसीत् ।

यक्षः युधिष्ठिरं पृष्ठवान् किं स्थिरता कथ्यते? धैर्यं किम् ? स्नानं किं कथ्यते ? दानस्य च वास्तविकः अर्थः कः ?

एतेषु प्रश्नेषु युधिष्ठिरः यत् उत्तरं दत्तवान् तत् आसीत् - 'स्वधर्मे स्थिरः स्थातुं स्थिरता ।' धैर्यं इन्द्रियाणि नियन्त्रयितुं भवति।

महाभारते कथा अस्ति। प्रवासकाले पाण्डवाः परिभ्रमन्तः तृष्णां अनुभवन्ति स्म । जलं अन्वेषमाणः नकुलः जलाशयस्य समीपं प्राप्तवान् । जलं पिबितुं सज्जा एव एकः यक्षः तं निवार्य अवदत् यत् भवन्तः मम प्रश्नानाम् उत्तरं दत्त्वा एव जलं पिबितुं शक्नुवन्ति इति।

महाभारतकालस्य यक्ष-युधिष्ठिरसंवादप्रश्नानां उत्तराणां प्रासंगिकता तद्युगापेक्षया अद्यत्वे अधिका अस्ति। जनाः स्थिरतायाः सिद्धान्ततायाः वा रूपं दत्तवन्तः, यदा तु दृढता वा संकल्पस्य स्थिरता वा कर्तव्यं प्रति दृढता इति अर्थः । भौतिकसुखसमृद्धिभिः सह सङ्गतिः दोषः । धैर्यस्य विषये समाजे बहवः दुर्भावनाः प्रचलिताः सन्ति ।

आलस्यं आलस्यं च उपविश्य अवसरस्य प्रतीक्षां कदापि धैर्यस्य पर्यायः न भवितुम् अर्हति । वस्तुतः धैर्यं कृतं, सज्जं, उदात्तं कर्म उत्सुकं च भूत्वा सर्वेषु इन्द्रियाणि नियन्त्र्य सद्जीवनं जीवितुं सामर्थ्यं भवति ।

पवित्रनदीस्नानस्य महिमा मुनिमहात्मानां शास्त्रप्रवचनेषु महिमामण्डितः अस्ति। परन्तु यावत् अस्माकं मनसः अशुद्धिः न निर्मूल्यते तावत् बृहत्तमायां नद्यां स्नानमपि सम्पूर्णतया फलं न प्राप्स्यति।

अतः उच्चनीचयोः, ईर्ष्या-द्वेषयोः, तव मम च, लघु-लघु-आदिविवेकात् सर्वथा मुक्तं कृत्वा गङ्गा-जलवत् शुद्धं कृतवान्, अस्नानमपि शतदिनानि यावत् सः अद्यापि शुद्धतमः इति मन्यते Will be considered a human being. जनानां दानस्य विषये अपि बहवः दुर्भावनाः सन्ति । ये समर्थाः, मुष्टिद्वयं वा दानं कुर्वन्ति, दातृत्वगर्वेण अभिभूताः।

११.४. विषयः

यक्षप्रश्नाः महाभारतस्य एकः प्रसिद्धः अंशः अस्ति, यत्र युधिष्ठिरः एकस्य यक्षस्य प्रश्नानां उत्तराणि ददाति। अत्र प्रमुखाः विषयवस्तूनि दत्तानि सन्ति यानि यक्षप्रश्नेषु प्रतिपादिताः भवन्ति:धर्मःधर्मस्य स्वरूपं, तस्य पालनेन कः लाभः, एवं धर्मस्य आधारः कः इत्यादयः प्रश्नाः धर्मस्य विविधपक्षानां विश्लेषणं कुर्वन्ति।

ज्ञानःयक्षप्रश्नेषु ज्ञानस्य महत्त्वं, ज्ञानस्य साधनानि, एवं ज्ञानस्य परिणामः इत्यादयः प्रश्नाः युधिष्ठिरस्य ज्ञानं, तस्य महत्त्वं च प्रकाशयन्ति।

मानवजीवनम्:मानवजीवनस्य सारं, तस्य उद्देश्यः, एवं जीवनस्य अनित्यत्वं इत्यादयः प्रश्नाः मानवजीवनस्य तत्त्वं प्रतिपादयन्ति।

आत्मा:आत्मनः स्वरूपं, तस्य अजर-अमरत्वं, एवं आत्मज्ञानस्य महत्त्वं इत्यादयः प्रश्नाः आत्मज्ञानस्य महत्त्वं प्रतिपादयन्ति।

नीतिःयक्षः नीतिसम्बन्धीनि प्रश्नाः अपि पृच्छति, यानि समाजे जीवनयापनस्य विभिन्न पक्षानां विश्लेषणं कुर्वन्ति। नीतिशास्त्रस्य विविध तत्त्वानि अत्र विवेच्यन्ते।

सत्यःसत्यस्य महत्त्वं, तस्य पालनस्य लाभः, एवं सत्यस्य स्वरूपं इत्यादयः प्रश्नाः सत्यस्य आवश्यकतां च प्रतिपादयन्ति।

संयमःसंयमस्य महत्त्वं, तस्य पालनस्य उपायाः, एवं संयमस्य परिणामः इत्यादयः प्रश्नाः संयमस्य महत्त्वं प्रकाशयन्ति।

धैर्यःधैर्यस्य महत्त्वं, विपत्तिषु तस्य पालनं, एवं धैर्यस्य परिणामः इत्यादयः प्रश्नाः धैर्यस्य आवश्यकता च प्रतिपादयन्ति।

प्रकृतिःप्रकृतिः, तस्य विभिन्नरूपाणि, एवं प्रकृतिसंरक्षणस्य महत्त्वं इत्यादयः प्रश्नाः पर्यावरणस्य महत्त्वं च प्रतिपादयन्ति।

भविष्यःभविष्यस्य अनिश्चितत्वं, तस्य ज्ञानस्य प्रयत्नः, एवं भविष्यवाणी इत्यादयः प्रश्नाः भविष्यस्य अनिश्चितता च प्रतिपादयन्ति।

एते सर्वे विषयवस्तूनि यक्षप्रश्नानां प्रमुखाः पक्षाः सन्ति। युधिष्ठिरस्य उत्तराणि तेषां विषयाणां गूढार्थं प्रतिपादयन्ति, यानि केवलं पाण्डवानां न तु सर्वमानवजातये अपि प्रेरणादायकाः भवन्ति।

११.४.१. यक्षप्रश्न महाभारत

द्वादशवर्षं वनवासं पाण्डवानां समाप्तिमुद्यतः आसीत् । तदनन्तरं युधिष्ठिरः एकवर्षस्य निर्वासनस्य चिन्ताम् अनुभवति स्म । एकदा एतस्मिन् चिन्तायां मग्नः युधिष्ठिरः भ्रातृभिः कृष्णैः सह चर्चां कुर्वन् आसीत् यदा तस्य पुरतः रोदनं कुर्वन् ब्राह्मणः स्थितः। रोदनस्य कारणं पृष्ट्वा सा अवदत् – “मम कुटीरस्य बहिः अरणीकाष्ठं लम्बितम् आसीत् । एकः मृगः आगत्य अनेन काष्ठेन स्वशरीरं खरदितुं आरब्धवान्, सः च गतः । अरणी काष्ठं तस्य शृङ्गे अटत्। अस्य कारणात् मृगः भीतः भूत्वा अतीव शीघ्रं पलायितवान् । इदानीं कथं अग्निहोत्राय अग्निं जनयिष्यामि?” (अरणी काष्ठं यत् अन्येन अरणेन मर्दयित्वा अग्निः उत्पादयते)।

तं ब्राह्मणं दयां कृत्वा पञ्च भ्रातरः मृगं अन्वेष्टुं प्रस्थिताः । तेभ्यः दूरं पुरतः धावित्वा मृगः दृष्ट्या अन्तर्धानं कृतवान् । क्लान्तपिपासा पञ्च पाण्डवाः वटवृक्षच्छायायां उपविष्टाः। ते सर्वे लज्जिताः अभवन् यत् ते शक्तिशालिनः, वीराः च सन्तः अपि ब्राह्मणस्य अल्पं कार्यं अपि कर्तुं न शक्नुवन्ति स्म । तेषां सर्वेषां तृष्णायाः कारणेन कण्ठाः शुष्काः आसन् । नकुलः सर्वेषां कृते जलं अन्वेष्टुं प्रस्थितवान्। किञ्चित् दूरं गत्वा ते एकं सरोवरं प्राप्नुवन् यत् स्वच्छजलेन पूर्णम् आसीत् । नकुलः जलं पिबितुं सरोवरम् अवतरत् एव एकः स्वरः आगतः – “माद्रीपुत्र, मा साहसं कुरु । अयं जलाशयः मम अधः अस्ति। प्रथमं मम प्रश्नानाम् उत्तरं ददातु, ततः जलं पिबन्तु” इति।

नकुलः स्तब्धः अभवत्, परन्तु सः एतावत् तृष्णां अनुभवति स्म यत् सः चेतावनीम् उपेक्ष्य जलं पिबति स्म । जलं पिबन् एव सः निर्प्राणः भूत्वा पतितः ।

यदा नकुलः बहुकालं न प्रत्यागतवान् तदा युधिष्ठिरः चिन्तितः भूत्वा सहदेवं प्रेषितवान् । सहदेवस्य अपि एषा एव घटना अभवत् या नकुलस्य अपि अभवत्।

यदा सहदेवः न प्रत्यागतवान् तदा अर्जुनः तत् सरोवरं गतः। उभौ भ्रातरौ मृतौ शयानौ दृष्ट्वा मृत्योः कारणं चिन्तयन् अर्जुनः अपि तदेव स्वरं श्रुतवान् यथा नकुलः सहदेवः च श्रुतवान्। अर्जुनः क्रुद्धः सन् व्यङ्ग्यबाणान् प्रहारयितुं आरब्धवान् परन्तु तस्य परिणामः नासीत् । अर्जुनः अपि क्रोधेन जलं पिबति स्म, यावत् सः तीरं प्राप्तवान् तावत् सः अपि मूर्च्छितः अभवत् ।

अर्जुनं प्रतीक्षमाणः चञ्चलः अभवत् युधिष्ठिरः । सः भीमं भ्रातृन् अन्वेष्टुं प्रेषितवान्। भीमसेनं जलाशयं प्रति शीघ्रं गतः। तत्र सः स्वभ्रातृत्रयं मृतान् अवाप्तवान् । सः चिन्तितवान् यत् एतत् कस्यचित् राक्षसस्य कार्यं भवितुमर्हति परन्तु किमपि कर्तुं पूर्वं सः जलं पिबितुं इच्छति स्म । इति मत्वा भीमः सरसः प्रविष्टमात्रेण सः अपि तदेव शब्दं श्रुतवान् । – “कोऽसि मां निवारयितुं!?” इत्युक्त्वा भीमः जलं पिबत् । जलं पिबन् एव ते तत्रैव पतिताः ।

यदा चत्वारः भ्रातरः न प्रत्यागताः तदा युधिष्ठिरः चिन्तितः भूत्वा तान् अन्वेष्य जलाशयं प्रति गन्तुं प्रवृत्तः । निर्जनवनं गत्वा युधिष्ठिरः तदेव विषसरोवरं प्राप्तवान् यस्य जलं पिबन् चत्वारः भ्रातरः प्राणान् त्यक्तवन्तः । मृत्योः कारणं अन्विष्यमाणः युधिष्ठिरः अपि जलं पिबितुं सरसः समीपम् अवतरत् तथा च सः अपि तदेव वाणीं श्रुतवान् – “सावधान! न शृण्वन् ते भ्रातरः तडागस्य जलं पिबन् । मम अधः अयं तडागः अस्ति। मम प्रश्नानां सम्यक् उत्तरं दत्त्वा एव भवन्तः अस्य तडागस्य जलं पिबितुं शक्नुवन्ति!”

युधिष्ठिरः जानाति स्म यत् कश्चन यक्षः वदति स्म। सः अवदत् – “भवन्तः प्रश्नं पृच्छन्तु, अहं उत्तरं दातुं प्रयत्नेन करिष्यामि!”

कमल यक्षः अपृच्छत् – मनुष्यस्य कः समर्थनं करोति ?

युधिष्ठिरः अवदत् – केवलं धैर्यं व्यक्तिं समर्थयति।

यक्ष – सफलतायाः एकमात्रं मार्गं कः ?

युधिष्ठिर – दान।

यक्ष – कः वातात् द्रुततरः गच्छति ?

युधिष्ठिर – मन।

यक्ष – विदेशं गच्छन् कः सहचरः ?

युधिष्ठिर – विद्या।

यक्ष – कस्य त्यागेन मनुष्यः प्रियः भवति ?

युधिष्ठिर – अहङ्कारजन्य अभिमानं विमोचने पर।

यक्ष – किं नष्टे दुःखं न जनयति ?

युधिष्ठिर – क्रोध।

यक्ष – किं वस्तु हानिः पुरुषः धनिकः भवति ?

युधिष्ठिर – लोभ।

यक्षब्राह्मणत्वं कस्मिन् आश्रित्य भवति ? जन्मे, शिक्षायां, शीतलप्रकृतौ वा ?

युधिष्ठिर – शीतल प्रकृति पर।

यक्ष – कः एकमात्रः उपायः येन जीवनं सुखी भवति ?

युधिष्ठिर – सद्भावः एव सुखस्य एकमात्रं मार्गम् अस्ति।

यक्ष – कः उत्तमः लाभः ?

युधिष्ठिर – स्वास्थ्य।

यक्ष – धर्मात् महत्तरं किमन्यत् जगति?

युधिष्ठिर – दया।

यक्ष – पुरुषेण सह कृता मैत्री कथं न वृद्धा भवति ?

युधिष्ठिर – सज्जनैः सह कृता मैत्री कदापि वृद्धा न भवति।

यक्ष – अस्मिन् जगति किं महत्तमं आश्चर्यम् ?

युधिष्ठिर – प्रतिदिनं सहस्राणि लक्षशः जनाः म्रियन्ते तथापि सर्वे सदा जीवितुं इच्छन्ति। अस्मात् महत्तरं आश्चर्यं किं भवितुम् अर्हति ?

एवमेव यक्षः बहु प्रश्नान् पृष्ठवान् युधिष्ठिरः सर्वेषां सम्यक् उत्तरं दत्तवान्। अन्ते यक्षः अवदत् – “राज, अहं भवतः मृतभ्रातृणां एकं एव पुनः जीवितुं शक्नोमि । यः इच्छसि सः जीवति” इति ।

इति श्रुत्वा युधिष्ठिरः क्षणं चिन्तितवान्, ततः अवदत् – “नकुलः जीवतु।”

युधिष्ठिरः एवम् उक्तमात्रेण तस्य पुरतः यक्षः प्रादुर्भूत्वा अवदत् – “युधिष्ठिर! दशहस्रगजबलस्य भीमस्य स्थाने नकुलस्य पुनरुत्थानं किमर्थं युक्तं मन्यसे ? यदि न भीमः तर्हि त्वया अर्जुनं तारयिष्यसि यस्य युद्धकौशलस्य रक्षणं त्वां सर्वदा!”

युधिष्ठिरः अवदत् – “हे देव, मनुष्यः न भीमात् न अर्जुनात् रक्षितः। केवलं धर्म एव मनुष्यस्य रक्षणं करोति यदि सः धर्मात् व्यभिचरति तर्हि मनुष्यः विनश्यति। मम पितुः भार्याभ्यां कुन्तीमातेः एकमात्रः पुत्रः अवशिष्टः । अहं इच्छामि यत् माद्री मातायाः अपि पुत्रः जीवितः अस्ति” इति ।

“अनपक्षपातः पुत्रं चतुर्णामपि भ्रातरः जीविताः भवन्तु!” – यक्षः युधिष्ठिराय एतत् वरं दत्तवान्।

एषः यक्षः अन्यः कोऽपि नासीत् केवलं धर्मदेवः एव। स एव यः

न यक्षरूपं गृहीतवान् आसीत्। तस्य इच्छा आसीत् यत् तस्य पुण्यपुत्रस्य युधिष्ठिरस्य दर्शनेन नेत्रतृप्तिः भवतु।

(८० तमे दशके प्रचलितस्य एनसीईआरटी-संस्थायाः ७ कक्षायाः पूरकपाठ्यपुस्तकस्य 'संक्षिप्तमहाभारतस्य' अंशः)

(यक्ष प्रश्न – महाभारत का एक अतिप्रसिद्ध प्रेरक / प्रेरणादायक प्रकरण – हिन्दी में)

१२ वर्षाणां वान-वासस्य सहजनिर्वासनस्य क्रमस्य अन्ते पाण्डवराजकुमाराः एकं ब्राह्मणं दृष्टवन्तः यः आक्रोशितवान् यत् मृगः स्वस्य अरणीं (घर्षणेन अग्निं जनयितुं काष्ठखण्डयुगलं) स्वस्य शृङ्गेषु गृहीतवान् इति ॥ ब्राह्मणस्य अरणीं प्राप्तुं प्रस्थिताः वीराः पाण्डवराजपुत्राः मृगाणां खुरचिहनान् अनुसृत्य ।

गूढमृगान्वेषणे युधिष्ठिरः श्रान्तः तृष्णा च अभवत् । अतः सहदेवः कनिष्ठः जलं आनयितुं उद्यमं कृत्वा सुन्दरं सरसः प्राप्नोत् । सरोवरः क्रेन (बका) विहाय कस्यापि जीवस्य विना आसीत् । यदा सहदेवः सरसः जलं ग्रहीतुं प्रयत्नं कृतवान् तदा क्रेनः अवदत्, “हे सहदेव! अस्य सरोवरस्य जलं विषरूपेण परिणमिष्यति यदि मम प्रश्नानाम् उत्तरं न दत्त्वा तत् गृह्णासि” इति । सहदेवः अभिमानेन न प्रज्ञाप्य त्वरया जलं सरसः । स्फटिकं भासमानं जलं पिबन् सहदेवः विषेण तत्क्षणमेव मृतः । परः पाण्डवः नकुलः सहदेवम् अनुसृत्य तदेव सरसः प्राप्य मृतं सहदेवं दृष्टवान्, क्रेनेन अपि चेतवतः। किन्तु नकुलः अपि बकं उपहासयित्वा जलं पिबन् मृतः। तथैव शूरः अर्जुनः, भीमः च शक्तिमान् अपि समानं भाग्यं प्राप्नुवन् ।

यतः कश्चन अपि भ्रातरः जलं गृहीत्वा न प्रत्यागतवान्, तस्मात् युधिष्ठिरः स्वस्य अनुजभ्रातरं जलं च अन्वेष्टुं प्रवृत्तः । तदेव मार्गं अनुसृत्य युधिष्ठिरः सरसः पारम् आगत्य सर्वान् भ्रातृन् मृतान् शयान् अपश्यत् । भ्रातृहन्तारं अन्वेष्टुं पूर्वं युधिष्ठिरः सरसः किञ्चित् जलं पिबितुं निश्चितवान् । परन्तु यदा बका तं चेतयति स्म तदा युधिष्ठिरः प्रतिहर्कं कृत्वा ध्यानपूर्वकं श्रुत्वा अवगच्छत् यत् बका एव घटनाक्रमस्य उत्तरं धारयति। युधिष्ठिरः यत् गुणं प्रतिनिधियति स्म, तस्मात् सः क्रेनेन प्रस्तूयमाणानां प्रश्नानाम् उत्तरं दातुं प्रवृत्तः ।

युधिष्ठिरस्य समक्षं प्रश्नान् स्थापयितुं पूर्वं क्रेनः यक्षः इति स्वं प्रकाशितवान् । यक्षः दार्शनिक-
आधा-भौतिक-शाखाभिः सह १८ प्रश्नान् पृष्ठवान् । यक्ष-युधिष्ठिरसंवादः महाभारतस्य मध्यपर्वणि
समाहितः अस्ति। धर्म-बका उपाख्यान (Legend of the Virtuous Crane) इति अपि प्रसिद्धम् अस्ति
(प्रश्नाः धर्मात्मा क्रेन यक्षस्य वा)

प्रश्न सं. 1: यक्षः प्रश्नः- कः सूर्य आकाशेषु उदयं आरोहणं च करोति? सूर्य कः परिभ्रमति ?
क्षितिजेषु सूर्य कः अस्तं करोति ? सूर्यस्य यथार्थस्वभावः क्व च सूर्यः प्रतिष्ठितः।

युधिष्ठिरः प्रत्युवाच ब्रह्मा सूर्योदयमारोहं करोति। देवाः सूर्यं परितः भ्रमन्ति। धर्मः सूर्यं अस्तं
करोति। सत्यं वास्तविकं सूर्यं सत्यमेव च प्रतिष्ठितः।

प्रश्न सं. 2: यक्षः पृष्ठवान्- ब्राह्मणेषु 'देवत्वम्' किं प्रवर्तयति ? ब्राह्मणे पुण्यगुणः कः ?
ब्राह्मणस्य मानवसदृशः गुणः कः ? ब्राह्मणे अगुणसदृशः कः आचारः।

युधिष्ठिरः प्रत्युवाच - वेदानां स्वाध्यायः (स्वाध्यानम्) ब्राह्मणे दैवत्वम्। ब्राह्मणे सद्गुणवत् गुणः
प्रायश्चित्तः । मृत्युः मानवसदृशः गुणः ब्राह्मणे । परालोचनं ब्राह्मणे अगुणवत् आचरणम्।

प्रश्न सं. 3: यक्षः पृष्ठवान्- क्षत्रियेषु 'देवत्वम्' किं प्रवर्तयति ? क्षत्रिये गुणगुणः कः ? क्षत्रियस्य कः
मानवरूपः गुणः ? क्षत्रिये अगुणसदृशी का आचरणम्।

युधिष्ठिरः प्रत्युवाच - धनुर्विद्या कला क्षत्रिये दिव्यता। आहुतिः क्षत्रियस्य गुणगुणः क्षत्रियम्। भयं
तस्य मानवीयगुणः अस्ति। क्षत्रियसंरक्षणे जनान् परित्यज्य क्षत्रिये अगुणवत् आचरणम्।

प्रश्न सं. ४ यक्षः अपृच्छत्-यज्ञे मन्त्रसदृशं किं तत्? यज्ञे कर्म कर्म कर्ता कः । यज्ञस्य नैवेद्यं
हविं च कः गृह्णाति? यज्ञोऽपि न लङ्घयितुं न शक्नोति तत् किम्।

युधिष्ठिरः प्रत्युवाच- 'श्वासः' संस्कारकर्मणि मन्त्रवत् । 'मनः' याज्ञ्यक्रमे सर्वसंस्कारकर्त्ता । केवलं
वेदस्य श्लोकाः रुचः वा ऋचाः वा हविः गृह्णन्ति। याज्ञः न ऋचान् अतिक्रमितुं न लङ्घयितुं
शक्नोति।

प्रश्न सं. ५ यक्षः अपृच्छत्---किं पृथिव्याः गुरुतरं, स्वर्गात् उच्चतरं, वायुतः द्रुततरं, तृणापेक्षया अधिकं च?

युधिष्ठिरः- एकस्य माता पृथिव्याः अपेक्षया गुरुतरः; एकस्य पिता पर्वतानाम् अपेक्षया उच्चतरः अस्ति। मनः वायुतः द्रुततरं भवति, अस्माकं चिन्ता च तृणापेक्षया अधिका भवति।

प्रश्न सं. ६ यक्षः पृष्ठवान्- कः पथिकस्य मित्रम्? व्याधितस्य म्रियमाणस्य च कः मित्रम् ।

युधिष्ठिरः - पथिकस्य मित्रं तस्य सहचरः। वैद्यः रोगी म्रियमाणस्य च मित्रं दानम्।

प्रश्न सं. 7 यक्षः पृष्ठवान्- किं तत् त्यागं कृत्वा प्रियं करोति। किं प्रत्याख्यातं सुखं करोति धनं च करोति।

युधिष्ठिरः - अभिमानः, यदि तिरस्कृतः भवति तर्हि प्रियः भवति; कामत्यागेन धनवान् भवति; लोभस्य च त्यागः सुखप्राप्तिः।

प्रश्न सं. ८ यक्षः पृष्ठवान्- कः शत्रुः अपराजयः? असाध्यरोगः किं भवति ? कीदृशः पुरुषः आर्यः कीदृशः अनार्यः ।

युधिष्ठिरः - क्रोधः अजेयः शत्रुः। लोभः असाध्यः रोगः भवति । आर्यः सर्वप्राणिनां हितकामो, अनार्यः करुणाहीनः।

प्रश्न सं. ९ यक्षः अपृच्छत्-सच्चिदानन्दः कः? किं महत्तमं आश्चर्यम् ? कः पन्थः ? का च वार्ता?

युधिष्ठिरः- यस्य ऋणं नास्ति सः सत्यं सुखी भवति। दिने दिने असंख्यजनाः म्रियन्ते। तथापि जीवाः नित्यं जीवितुं इच्छन्ति। किमधिकं विस्मयं भगवन् । तर्कः न निश्चितं निष्कर्षं नयति, श्रुतयः परस्परं भिन्नाः सन्ति; न कश्चित् ऋषिः अपि अस्ति यस्य मतं सर्वैः स्वीकार्यम्; धर्मस्य कर्तव्यस्य च सत्यं अस्माकं हृदयस्य गुहासु निगूढम् अस्ति अतः सः एव मार्गः यस्य मार्गेण महान् जनाः पदाति। अविद्यापूर्णोऽयं संसारः कड़ाही इव अस्ति। सूर्यः अग्निः, अहोरात्रौ इन्धनम्।

मासाः ऋतुः च काष्ठसुचस्य निर्माणं कुर्वन्ति । कालः स पाचकः यः तस्मिन् कड़ाहीयां सर्वान् प्राणिनः (एतादृशैः साहाय्यैः) पचति।

११.४.२. सारांशः

महाभारते एकः प्रसंगः अस्ति यत् तृषितपाण्डवानां जलपानं निवारयन् यक्षः प्रथमं स्वप्रश्नानां उत्तरं दातुं शर्तं निर्धारितवान् आसीत् ।

यक्षप्रश्ना इत्यपि हिन्दीसुभाषितम् अस्ति । यस्याः समस्यायाः समस्यायाः वा सन्दर्भे एतत् सुभाषितं प्रयुज्यते यस्याः समाधानं अद्यापि न प्राप्तम् अथवा समस्या यथावत् एव तिष्ठति। यक्षप्रश्न इति एषा उक्तिः महाभारते यक्षेन पाण्डवेभ्यः पृष्टेभ्यः प्रश्नेभ्यः उत्पन्ना । प्रव्रजने यदा पाण्डवाः वने वने भ्रमन्ति स्म, तदा एकदा ते जलं अन्वेषमाणाः आसन् । युधिष्ठिरः प्रथमं सहदेवं प्रेषितवान्। सः एकस्य सरसः समीपं गत्वा जलं पिबितुं नत्वा स्वरं श्रुतवान् । सा वाणी यक्षस्य आसीत् यः स्वप्रश्नानां उत्तराणि इच्छते स्म। सहदेवः वचनं उपेक्ष्य जलं पिबन् मृतः । अनन्तरम् अन्ये पाण्डवभ्रातरः अपि आगत्य मृताः विनश्यन्ति स्म । ततः अन्ते धर्मराज युधिष्ठिरः आगत्य यक्षस्य प्रश्नानां सम्यक् उत्तरं दत्त्वा पुनः स्वभ्रातृन् जीवितान् अवाप्तवान् । अतः आधुनिकयुगे अपि यदा समस्या भवति, तस्य समाधानं कस्यचित् न भवति तदा यक्ष-प्रकाशः इति उच्यते।

यक्षस्य अन्तिमप्रश्नेषु एकः आसीत् - १.

दिने दिने भूतानी प्रविशन्ति यमालयम्।

सेशास्थवर्मीच्छन्ति किमश्चर्यमतः परम्॥

(अर्थः- प्रतिदिनं जीवाः यमस्य गृहं प्रविशन्ति, शेषाः जीवाः अत्र सदा स्थातुम् इच्छन्ति। अस्मात् महत्तरं आश्चर्यं किम्?)

येषु एकस्य (किमाश्चर्यम्) प्रतिक्रियारूपेण युधिष्ठिरः अवदत्।

अहन्यहनि भूतानी गच्छन्तिः यमालयम्।

शेषः स्थावर्मिच्छन्ति किमश्चर्यमतः परम् ॥

(अर्थ:- प्रतिदिनं जीवाः यमस्य गृहं प्रविशन्ति, शेषाः जीवाः अत्र सदा स्थातुम् इच्छन्ति। अस्मात् महत्तरं आश्चर्यं किम्!)

११.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- यक्षप्रश्न सारांशं लिखतु?
- युधिष्ठिरः यक्षं कथं प्रोत्तरं दत्तवान् लिखतु?
- यक्ष उपाख्यानं लिखतु?

११.६. अध्ययन मार्गदर्शिका

- यक्षप्रश्न, प्रमोद कुमार् पद्धि।
- यक्षप्रश्न, गोपिनथ महपत्र।

Unit No.12 - Yaksaprasna Mahabharata

१२.१ शिक्षणस्य उद्देश्यम्

- नीतिशिक्षणम्:
- धार्मिकज्ञानवृद्धिः:
- आध्यात्मिकविकासः
- धैर्यं एवं संयमः
- सत्यप्रियता
- जीवनदर्शनम्:
- शान्ति एवं संतोष
- प्रकृतिज्ञानम्:

१२.२. पठनस्य उद्देश्यं

- यक्षप्रश्न पठनस्य उद्देश्य बहुविधाः सन्ति। मुख्यतया इमे उद्देश्याः निम्नलिखिताः सन्तिः
- धार्मिकज्ञानवृद्धिः

यक्षप्रश्नाः धर्मस्य गूढतत्त्वानि प्रकाशयन्ति। धर्मस्य पालनं, तस्य महत्त्वं, धर्मविषयक विभिन्नपक्षाणां अवबोधनं च अत्र सम्भवति।

- आध्यात्मिकविकासः

आत्मा, आत्मज्ञानं, तस्य महत्त्वं, एवं जीवनस्य उद्देश्यः इत्यादिकाः प्रश्नाः आध्यात्मिकविकासाय मार्गदर्शनं कुर्वन्ति। पाठकाः आत्मनः गूढार्थं, तस्य अमरत्वं च अवगन्तुं शक्नुवन्ति।

- नीतिशिक्षणम्

यक्षप्रश्नेषु नीतिसम्बन्धीनि प्रश्नाः सन्ति यानि समाजे सदाचारस्य, नीतिशास्त्रस्य च महत्त्वं प्रतिपादयन्ति। एते प्रश्नाः नीतिशिक्षणाय सहायकाः भवन्ति।

- धैर्य एवं संयमः

धैर्यस्य, संयमस्य च महत्त्वं यक्षप्रश्नेषु प्रतिपादितं अस्ति। विपत्तिषु धैर्यं, संयमं च कथं धर्तव्यम् इति अत्र अवबोधयन्ति।

- सत्यप्रियताः

सत्यस्य पालनं, तस्य महत्त्वं, एवं सत्यप्रियता किमर्थं आवश्यकं इति प्रश्नाः सत्यप्रियतायाः महत्त्वं प्रतिपादयन्ति।

- जीवनदर्शनम्

मानवजीवनस्य सारं, तस्य अनित्यत्वं, एवं उद्देश्यः इत्यादिकाः प्रश्नाः जीवनदर्शनस्य विवेचनं कुर्वन्ति। जीवनस्य वास्तविकता, तस्य उद्देश्यः च अत्र बोधयन्ति।

- शान्ति एवं संतोषः

शान्तेः, संतोषस्य च महत्त्वं यक्षप्रश्नेषु विवेच्यते। अस्याः शिक्षया पाठकाः आन्तरिकशान्तिं, संतोषं च प्राप्नुवन्ति।

- प्रकृतिज्ञानम्:

प्रकृतिः, पर्यावरणं, तस्य संरक्षणं च अत्र प्रतिपादितं अस्ति। यक्षप्रश्नाः प्रकृतिसम्बन्धीनां ज्ञानं, तस्य महत्त्वं च अवबोधयन्ति।

- मानवमूल्याः:

मानवमूल्यानां विवेचनं, तेषां पालनं, एवं तेषां महत्त्वं यक्षप्रश्नेषु प्रतिपादितं अस्ति। एते प्रश्नाः पाठकानां मूल्यबोधं वर्धयन्ति।

- चिन्तनशक्तिविकासः:

गहनप्रश्नानां उत्तराणि चिन्तनं, मननं च आवश्यकं कुर्वन्ति। एते प्रश्नाः पाठकानां चिन्तनशक्तिं, तर्कशक्तिं च वर्धयन्ति।

एते सर्वे उद्देश्याः यक्षप्रश्न पठनस्य महत्त्वं प्रतिपादयन्ति। यक्षप्रश्नाः केवलं पाण्डवानां न तु सर्वेषां पाठकानां जीवनाय, मूल्यबोधाय, च आत्मविकासाय मार्गदर्शकाः भवन्ति।

१२.३. यक्षप्रश्न परिचयः

महाभारते कथा अस्ति। प्रवासकाले पाण्डवाः परिभ्रमन्तः तृष्णां अनुभवन्ति स्म । जलं अन्वेषमाणः नकुलः जलाशयस्य समीपं प्राप्तवान् । जलं पिबितुं सज्जा एव एकः यक्षः तं निवार्य अवदत् यत् भवन्तः मम प्रश्नानाम् उत्तरं दत्त्वा एव जलं पिबितुं शक्नुवन्ति इति। नकुल इत्यादयः भ्रातरः अतीव तृष्णां अनुभवन्ति स्म, अतः यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं न दत्त्वा जलं पिबितुं आरब्धाः, मृताः च ।

यदा युधिष्ठिरस्य वारः आगतः तदा सः न केवलं यक्षस्य सर्वान् प्रश्नान् सम्यक् श्रुतवान् अपितु तार्किक उत्तराणि अपि दत्तवान्, यत् श्रुत्वा यक्षः तृप्तः अभवत्। यक्षेण युधिष्ठिरं प्रति पृष्ठेषु प्रश्नेषु एकः प्रश्नः स्थिरता, धैर्यं, स्नानं, दानं च सम्बद्धम् आसीत् ।

यक्षः युधिष्ठिरं पृष्ठवान् किं स्थिरता कथ्यते? धैर्यं किम् ? स्नानं किं कथ्यते ? दानस्य च वास्तविकः अर्थः कः ?

एतेषु प्रश्नेषु युधिष्ठिरः यत् उत्तरं दत्तवान् तत् आसीत् - 'स्वधर्मे स्थिरः स्थातुं स्थिरता ।' धैर्यं इन्द्रियाणि नियन्त्रयितुं भवति।

महाभारते कथा अस्ति। प्रवासकाले पाण्डवाः परिभ्रमन्तः तृष्णां अनुभवन्ति स्म । जलं अन्वेषमाणः नकुलः जलाशयस्य समीपं प्राप्तवान् । जलं पिबितुं सज्जा एव एकः यक्षः तं निवार्य अवदत् यत् भवन्तः मम प्रश्नानाम् उत्तरं दत्त्वा एव जलं पिबितुं शक्नुवन्ति इति।

महाभारतकालस्य यक्ष-युधिष्ठिरसंवादप्रश्नानां उत्तराणां प्रासंगिकता तद्युगापेक्षया अद्यत्वे अधिका अस्ति। जनाः स्थिरतायाः सिद्धान्ततायाः वा रूपं दत्तवन्तः, यदा तु दृढता वा संकल्पस्य स्थिरता वा कर्तव्यं प्रति दृढता इति अर्थः । भौतिकसुखसमृद्धिभिः सह सङ्गतिः दोषः । धैर्यस्य विषये समाजे बहवः दुर्भावनाः प्रचलिताः सन्ति ।

आलस्यं आलस्यं च उपविश्य अवसरस्य प्रतीक्षां कदापि धैर्यस्य पर्यायः न भवितुम् अर्हति । वस्तुतः धैर्यं कृतं, सज्जं, उदात्तं कर्म उत्सुकं च भूत्वा सर्वेषु इन्द्रियाणि नियन्त्र्य सद्जीवनं जीवितुं सामर्थ्यं भवति ।

पवित्रनदीस्नानस्य महिमा मुनिमहात्मानां शास्त्रप्रवचनेषु महिमामण्डितः अस्ति। परन्तु यावत् अस्माकं मनसः अशुद्धिः न निर्मूल्यते तावत् बृहत्तमायां नद्यां स्नानमपि सम्पूर्णतया फलं न प्राप्स्यति।

अतः उच्चनीचयोः, ईर्ष्या-द्वेषयोः, तव मम च, लघु-लघु-आदिविवेकात् सर्वथा मुक्तं कृत्वा गङ्गा-जलवत् शुद्धं कृतवान्, अस्नानमपि शतदिनानि यावत् सः अद्यापि शुद्धतमः इति मन्यते Will be considered a human being. जनानां दानस्य विषये अपि बहवः दुर्भावनाः सन्ति । ये समर्थाः, मुष्टिद्वयं वा दानं कुर्वन्ति, दातृत्वगर्वेन अभिभूताः।

१२.४. विषयः

यक्षप्रश्नाः महाभारतस्य एकः प्रसिद्धः अंशः अस्ति, यत्र युधिष्ठिरः एकस्य यक्षस्य प्रश्नानां उत्तराणि ददाति। अत्र प्रमुखाः विषयवस्तूनि दत्तानि सन्ति यानि यक्षप्रश्नेषु प्रतिपादिताः भवन्ति:धर्मःधर्मस्य स्वरूपं, तस्य पालनेन कः लाभः, एवं धर्मस्य आधारः कः इत्यादयः प्रश्नाः धर्मस्य विविधपक्षानां विश्लेषणं कुर्वन्ति।

ज्ञानःयक्षप्रश्नेषु ज्ञानस्य महत्त्वं, ज्ञानस्य साधनानि, एवं ज्ञानस्य परिणामः इत्यादयः प्रश्नाः युधिष्ठिरस्य ज्ञानं, तस्य महत्त्वं च प्रकाशयन्ति।

मानवजीवनम्:मानवजीवनस्य सारं, तस्य उद्देश्यः, एवं जीवनस्य अनित्यत्वं इत्यादयः प्रश्नाः मानवजीवनस्य तत्त्वं प्रतिपादयन्ति।

आत्मा:आत्मनः स्वरूपं, तस्य अजर-अमरत्वं, एवं आत्मज्ञानस्य महत्त्वं इत्यादयः प्रश्नाः आत्मज्ञानस्य महत्त्वं प्रतिपादयन्ति।

नीतिःयक्षः नीतिसम्बन्धीनि प्रश्नाः अपि पृच्छति, यानि समाजे जीवनयापनस्य विभिन्न पक्षानां विश्लेषणं कुर्वन्ति। नीतिशास्त्रस्य विविध तत्त्वानि अत्र विवेच्यन्ते।

सत्यःसत्यस्य महत्त्वं, तस्य पालनस्य लाभः, एवं सत्यस्य स्वरूपं इत्यादयः प्रश्नाः सत्यस्य आवश्यकतां च प्रतिपादयन्ति।

संयमःसंयमस्य महत्त्वं, तस्य पालनस्य उपायाः, एवं संयमस्य परिणामः इत्यादयः प्रश्नाः संयमस्य महत्त्वं प्रकाशयन्ति।

धैर्यः धैर्यस्य महत्त्वं, विपत्तिषु तस्य पालनं, एवं धैर्यस्य परिणामः इत्यादयः प्रश्नाः धैर्यस्य आवश्यकता च प्रतिपादयन्ति।

प्रकृतिः प्रकृतिः, तस्य विभिन्नरूपाणि, एवं प्रकृतिसंरक्षणस्य महत्त्वं इत्यादयः प्रश्नाः पर्यावरणस्य महत्त्वं च प्रतिपादयन्ति।

भविष्यः भविष्यस्य अनिश्चितत्वं, तस्य ज्ञानस्य प्रयत्नः, एवं भविष्यवाणी इत्यादयः प्रश्नाः भविष्यस्य अनिश्चितता च प्रतिपादयन्ति।

एते सर्वे विषयवस्तूनि यक्षप्रश्नानां प्रमुखाः पक्षाः सन्ति। युधिष्ठिरस्य उत्तराणि तेषां विषयाणां गूढार्थं प्रतिपादयन्ति, यानि केवलं पाण्डवानां न तु सर्वमानवजातये अपि प्रेरणादायकाः भवन्ति।

१२.४.१. यक्षप्रश्न महाभारत

युधिष्ठिरोऽपि आश्चर्यचकितः सम्यक् च, कथं तस्य चत्वारः भ्रातरः युद्धं विना हताः। यत्र चत्वारः अपि मृताः शयिताः आसन् तस्य तडागस्य तटे द्वन्द्वयुद्धे पराजितभ्रातरः एकैकं हता इति प्रमाणार्थं कोऽपि चिह्नः नासीत् । तेषां कस्यचित् शरीरे शस्त्रजन्यस्य व्रणस्य प्रहारस्य वा किञ्चित् अपि चिह्नं नासीत् । अतः युधिष्ठिरः चिन्तितवान् यत् तस्य भ्रातरः केन हन्ति ये बलेन दुर्जेयप्रायः आसन्?

वयं सर्वे कथां जानीमः। यदा युधिष्ठिरः काम्यकवनं त्यक्त्वा पुनः द्वैतवने भ्रातृभिः सह निवासं प्रारभत तदा वने एकस्मिन् स्थाने तृष्णां शान्तयितुं जलं आनयितुं समीपस्थं सरोवरं प्रति भ्रातृन् प्रेषितवान् । एकैकं चत्वारः भ्रातरः गतवन्तः, यदा कोऽपि न प्रत्यागच्छत्, तदा एकः चिन्तितः युधिष्ठिरः स्वयं भ्रातृन् अन्वेष्टुं समानं सरसः प्रति अगच्छत्। प्रथमे अनुच्छेदे सूचितं तीरे चत्वारः अपि भ्रातरः मृताः शयिताः इति दृष्ट्वा सः आश्चर्यचकितः अभवत् । विस्मयमानानां यक्षस्य वाणीं श्रुत्वा वृक्षे उपविष्टस्य । यक्षः अवदत् यत् यदि युधिष्ठिरः अपि तस्य तडागस्य जलं स्वप्रश्नानां उत्तरं न दत्त्वा पिबितुं आरभते तर्हि तस्य अपि चतुर्णां भ्रातृणां समानं भाग्यं भविष्यति। तडागस्य तटे आगत्य युधिष्ठिरः आश्चर्यचकितः अभवत् यत् कथं तस्य चत्वारः

भ्रातरः हताः । परन्तु वयं चिन्तयामः यत् एतादृशी घटना वस्तुतः घटिता स्यात् वा महाभारतस्य लेखकेन एव कल्पिता वा इति। सहसा नकुलः, सहदेवः, अर्जुनः, भीमः च क्रमशः तडागं गतवन्तः इति विश्वासः कठिनः, अदृश्यः यक्षः प्रथमं वदेत् यत् यदि मम प्रश्नानाम् उत्तरं न दत्त्वा मम स्वामित्वस्य तडागस्य जलं पिबसि तर्हि भवतः हानिः भविष्यति जीवनं प्रत्येकं भ्राता च एतत् उक्तवान् आसीत् यत् सः चेतावनीम् अनिवारयन् जलं पिबन् प्राणान् त्यक्तवान्। प्रथमे तु वृष्टिं कृत्वा प्राणहानिः इति अवगम्यते । अथ नकुल-सहदेवं मृतं दृष्ट्वा अर्जुनं ततः त्रीन् भ्रातृन् मृतान् दृष्ट्वा भीमः अपि यक्षस्य चेतावनीम् अनुसृत्य, किम् एतत् अवगम्यते?

वयं न अवगच्छामः। तदपि वयं यक्ष-युधिष्ठिरयोः एतत् संवादं, भारत-गाथस्य प्राचीनतमं प्रश्नोत्तरं, रुचिपूर्वकं पठितुं न शक्नुमः। यद्यपि एषा संवादप्रसङ्गः वस्तुतः न घटिता, महाभारतस्य रचयिता च कल्पितवती इति कल्प्यते । तदपि अयं संवादः एतावत् महत्त्वपूर्णः यत् एकतः महाभारतस्य लेखकस्य प्रयत्नम् दर्शयति यत् तेन युधिष्ठिरस्य धर्मराजचरित्रं प्रकाशयितुं प्रसंगस्य कल्पना कृता, अपरतः संवादमाध्यमेन प्रबन्धकविः कृतवान् भारतस्य चिन्तनं प्रभावितं कृतवान् भविष्यत्पुस्तकानां कृते अपि तस्य अभिलेखनं कर्तुं प्रयतन्ते।

यक्षेण सह अस्मिन् संवादे युधिष्ठिरः अस्माकं पुरतः महान् पुरुषः इति सत्यमेव उद्भवति। महत्तमसंकटसमये अपि धैर्यं न त्यक्त्वा सर्वविधप्रतिकूलपरिस्थितिषु अपि धर्मसिद्धान्तानां विषये स्पष्टतया वक्तुं – एतानि न लघुसिद्धयः सन्ति तथा च युधिष्ठिरस्य चरित्रस्य एषः लक्षणः यक्षेण सह संवादद्वारा अस्माकं पुरतः उद्भवति . युधिष्ठिरः न केवलं तस्य चेतावनीम् आश्रित्य यस्य विषये तस्य चत्वारः भ्रातरः किमपि ध्यानं न दत्तवन्तः, जलपानेन तृष्णां शान्तयितुं आवेगेन प्राणान् त्यक्तवन्तः, अपितु तदनुसारं कार्यं अपि कृतवान् परन्तु अस्मिन् संवादे बृहत्तमं वस्तु अस्ति यत् युधिष्ठिरः यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं दत्तवान् यदा तस्य चतुर्णां भ्रातृणां निष्प्राणशरीराणि तस्यैव तडागस्य तटे भूमौ शयितानि आसन् तथा च यः यक्षः तस्य भ्रातृणां

एतत् गतिं जनयति स्म। , युधिष्ठिरः तस्यैव यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं ददाति स्म। किं धैर्यस्य संतुलनस्य च ऊर्ध्वता अस्मात् अधिका भवितुम् अर्हति ? एतत् सम्भवं न भवितुमर्हति तथा च यदि महाभारतस्य रचयिता यक्ष-युधास्थिर-संवादस्य कल्पनां कृतवान् यत् एतत् सम्यक् दर्शयति तर्हि सः किमपि दुष्कृतं न कृतवान्।

ततः च युधिष्ठिरः यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं यथा दार्शनिकरूपेण दत्तवान् तत् दर्शयति यत् युधिष्ठिरस्य जीवनस्य दार्शनिकव्यावहारिकपक्षेषु ठोसज्ञानम् आसीत् तथा च धर्मस्य विषये तस्य चिन्तनं एतावत् गहनं समीचीनं च आसीत् यत् तस्य एकस्य प्रश्नस्य उत्तरमपि न दातव्यम् आसीत् .न तु उत्तरे कष्टम् आसीत् न च यक्षः तस्य कस्मिंश्चित् उत्तरे असन्तुष्टः आसीत्। यक्षः कुलम् एकशतचतुर्विंशति प्रश्नान् पृष्ठवान्? युधिष्ठिरेण सह कृतम्। प्रश्नानां श्रेणी अतीव विस्तृता अस्ति, यथा यथा पठति तथा निर्मितं भवति।

अत्र सर्वेषां प्रश्नोत्तराणां पुनरावृत्तिः न सम्भवति, परन्तु केचन प्रश्नोत्तराणि अतीव महत्त्वपूर्णानि सन्ति, अस्माकं चिन्तनस्य अविभाज्यः भागः अभवन् । यथा प्रथमचतुष्टयप्रश्ना उत्तराणि भिन्नप्रकाराः । 1. सूर्यः कः आकाशे उत्थापयति ? ब्रह्मा सूर्यं आकाशं प्रति उत्थापयति। 2. सूर्यः कः परितः गच्छति ? देवाः सूर्यं परिभ्रमन्ति। 3. सूर्यास्तं कः करोति ? धर्मः तस्य नाशं करोति। 4. सूर्यः कस्मिन् पूज्यः ? सूर्यः सत्ये प्रतिष्ठितः। यदि वयं एतेषु प्रत्येकस्मिन् प्रश्ने गभीरं गच्छामः तर्हि तेषां पृष्ठतः समग्रं चिन्तनं अवगन्तुं आरभते । एतावता अन्यैः दार्शनिकप्रश्नैः सह एतयोः प्रश्नयोः विचारं कृत्वा भवतः कथं भवति? 1. कृषकाणां कृते कः द्रव्यः श्रेष्ठः ? तेषां कृते वर्षा श्रेष्ठा भवति। 2. प्रकीर्णनार्थं किं श्रेष्ठम् ? युधिष्ठिरस्य च उत्तरं स्पष्टतया बीजं वदति। अर्थात् केचन प्रश्नाः शुद्धदार्शनिकस्तरस्य सन्ति यदा केचन दैनन्दिनजीवनेन सह सम्बद्धाः सन्ति तथा च यदि युधिष्ठिरस्य प्रत्येकस्य प्रश्नस्य उत्तरं भवति तर्हि अवश्यमेव तस्य दर्शनस्य सामान्यजीवनस्य च गहनं ज्ञानं भवति।

बहु न चेदपि वयं द्वयोः प्रकारयोः प्रश्नयोः विषये किमपि वक्तुम् इच्छामः इति निश्चितम्। एकः ब्राह्मणसम्बद्धः । नवमे प्रश्ने यक्षः पृच्छति यत् 'ब्रह्मणि दिव्यता किम्? आध्याय कुर्वतः ब्राह्मणे एव दिव्यता निषेध्यते। शतचतुर्दशे प्रश्ने यक्षः पुनः अस्मिन् समये विशेषप्रकाशनपूर्वकं पृच्छति यत् केन कारणेन मनुष्यः ब्राह्मणः इति मन्तव्यः - वंशात्, आचरणेन, स्वाध्यायेन, शास्त्रश्रवणेन वा? अतः अस्मिन् समये युधिष्ठिरः सद्वृत्तिः ब्राह्मणत्वस्य लक्षणं मन्यते। अर्थात् उभयत्र युधिष्ठिरः जन्मतः ब्राह्मणत्वं न स्वीकृतवान्। श्रीकृष्णेन गीतायां तदेव उक्तं यत् चतुर्वर्ण्यः गुणैः कर्मणा च सम्बन्धी अस्ति (अर्थात् न जन्मना) चतुर्वर्ण्यमायान् श्रीतम गुणकर्मविभागशः (गीता, ४, १३) परन्तु व्यवहारे किं भवति स्म? उत्तरं इच्छसि चेत् कर्णस्य जीवनं पश्यतु। अत एव महापुरुषगुणाः सदृशाः कर्माणि च सन् अपि सूतपुत्रत्वेन सूतानां लघुजातीयत्वेन च आजीवनं अपमानं, अवमाननं च कर्तव्यम् आसीत् ।

द्वितीया घटना शतविंशतिप्रश्नसम्बद्धा अस्ति । प्रश्नः पृष्ठः यत् अस्मिन् पृथिव्यां किं महत्तमं आश्चर्यम् अस्ति ? युधिष्ठिरेन दत्तं उत्तरम् अस्माकं देशस्य जनानां मध्ये एतावत् लोकप्रियं जातम् यत् सम्भवतः तेषां विचाराणां कारणात् जन्मसमये प्रत्येकः भारतीयः अर्धदार्शनिकः इति कथ्यते। उत्तरम् आसीत् - प्रतिदिनं रात्रौ च प्राणिनः म्रियन्ते, परन्तु ये अवशिष्टाः सन्ति ते मन्यन्ते यत् ते सर्वदा जीविष्यन्ति इति, अस्मात् महत्तरं आश्चर्यं किं भवितुम् अर्हति।

वानपर्वस्य ३१३ अध्याये समाविष्टस्य अस्य विशालस्य संवादस्य अन्ते यत् घटितं, तत् यथार्थतया युधिष्ठिरस्य चरित्रं हिमालयस्य शिखरं प्रति नीतवान्।

द्वादशवर्षं वनवासं पाण्डवानां समाप्तिमुद्यतः आसीत् । तदनन्तरं युधिष्ठिरः एकवर्षस्य निर्वासनस्य चिन्ताम् अनुभवति स्म । एकदा एतस्मिन् चिन्तायां मग्नः युधिष्ठिरः भ्रातृभिः कृष्णैः सह चर्चां कुर्वन् आसीत् यदा तस्य पुरतः रोदनं कुर्वन् ब्राह्मणः स्थितः। रोदनस्य कारणं पृष्ट्वा सा अवदत् - “मम कुटीरस्य बहिः अरणीकाष्ठं लम्बितम् आसीत् । एकः मृगः आगत्य

अनेन काष्ठेन स्वशरीरं खरदितुं आरब्धवान्, सः च गतः । अरणी काष्ठं तस्य शृङ्गे अटत्। अस्य कारणात् मृगः भीतः भूत्वा अतीव शीघ्रं पलायितवान् । इदानीं कथं अग्निहोत्राय अग्निं जनयिष्यामि?” (अरणी काष्ठं यत् अन्येन अरणेन मर्दयित्वा अग्निः उत्पाद्यते)।

तं ब्राह्मणं दयां कृत्वा पञ्च भ्रातरः मृगं अन्वेष्टुं प्रस्थिताः । तेभ्यः दूरं पुरतः धावित्वा मृगः दृष्ट्या अन्तर्धानं कृतवान् । क्लान्तपिपासा पञ्च पाण्डवाः वटवृक्षच्छायायां उपविष्टाः। ते सर्वे लज्जिताः अभवन् यत् ते शक्तिशालिनः, वीराः च सन्तः अपि ब्राह्मणस्य अल्पं कार्यं अपि कर्तुं न शक्नुवन्ति स्म । तेषां सर्वेषां तृष्णायाः कारणेन कण्ठाः शुष्काः आसन् । नकुलः सर्वेषां कृते जलं अन्वेष्टुं प्रस्थितवान्। किञ्चित् दूरं गत्वा ते एकं सरोवरं प्राप्नुवन् यत् स्वच्छजलेन पूर्णम् आसीत् । नकुलः जलं पिबितुं सरोवरम् अवतरत् एव एकः स्वरः आगतः – “माद्रीपुत्र, मा साहसं कुरु । अयं जलाशयः मम अधः अस्ति। प्रथमं मम प्रश्नानाम् उत्तरं ददातु, ततः जलं पिबन्तु” इति।

नकुलः स्तब्धः अभवत्, परन्तु सः एतावत् तृष्णां अनुभवति स्म यत् सः चेतावनीम् उपेक्ष्य जलं पिबति स्म । जलं पिबन् एव सः निर्प्राणः भूत्वा पतितः ।

यदा नकुलः बहुकालं न प्रत्यागतवान् तदा युधिष्ठिरः चिन्तितः भूत्वा सहदेवं प्रेषितवान् । सहदेवस्य अपि एषा एव घटना अभवत् या नकुलस्य अपि अभवत्।

यदा सहदेवः न प्रत्यागतवान् तदा अर्जुनः तत् सरोवरं गतः। उभौ भ्रातरौ मृतौ शयानौ दृष्ट्वा मृत्योः कारणं चिन्तयन् अर्जुनः अपि तदेव स्वरं श्रुतवान् यथा नकुलः सहदेवः च श्रुतवान्। अर्जुनः क्रुद्धः सन् व्यङ्ग्यबाणान् प्रहारयितुं आरब्धवान् परन्तु तस्य परिणामः नासीत् । अर्जुनः अपि क्रोधेन जलं पिबति स्म, यावत् सः तीरं प्राप्तवान् तावत् सः अपि मूर्च्छितः अभवत् ।

अर्जुनं प्रतीक्षमाणः चञ्चलः अभवत् युधिष्ठिरः । सः भीमं भ्रातृन् अन्वेष्टुं प्रेषितवान्। भीमसेन जलाशयं प्रति शीघ्रं गतः। तत्र सः स्वभ्रातृत्रयं मृतान् अवाप्तवान् । सः चिन्तितवान् यत् एतत्

कस्यचित् राक्षसस्य कार्यं भवितुमर्हति परन्तु किमपि कर्तुं पूर्वं सः जलं पिबितुं इच्छति स्म ।
इति मत्वा भीमः सरसः प्रविष्टमात्रेण सः अपि तदेव शब्दं श्रुतवान् । – “कोऽसि मां निवारयितुं!?”
इत्युक्त्वा भीमः जलं पिबत् । जलं पिबन् एव ते तत्रैव पतिताः ।

यदा चत्वारः भ्रातरः न प्रत्यागताः तदा युधिष्ठिरः चिन्तितः भूत्वा तान् अन्वेष्ट्य जलाशयं प्रति
गन्तुं प्रवृत्तः । निर्जनवनं गत्वा युधिष्ठिरः तदेव विषसरोवरं प्राप्तवान् यस्य जलं पिबन् चत्वारः
भ्रातरः प्राणान् त्यक्तवन्तः । मृत्योः कारणं अन्विष्यमाणः युधिष्ठिरः अपि जलं पिबितुं सरसः
समीपम् अवतरत् तथा च सः अपि तदेव वाणीं श्रुतवान् – “सावधान! न शृण्वन् ते भ्रातरः
तडागस्य जलं पिबन् । मम अधः अयं तडागः अस्ति। मम प्रश्नानां सम्यक् उत्तरं दत्त्वा एव
भवन्तः अस्य तडागस्य जलं पिबितुं शक्नुवन्ति!”

युधिष्ठिरः जानाति स्म यत् कश्चन यक्षः वदति स्म। सः अवदत् – “भवन्तः प्रश्नं पृच्छन्तु, अहं
उत्तरं दातुं प्रयत्नेन करिष्यामि!”

कमल यक्षः अपृच्छत् – मनुष्यस्य कः समर्थनं करोति ?

युधिष्ठिरः अवदत् – केवलं धैर्यं व्यक्तिं समर्थयति।

यक्ष – सफलतायाः एकमात्रं मार्गं कः ?

युधिष्ठिर – दान।

यक्ष – कः वातात् द्रुततरः गच्छति ?

युधिष्ठिर – मन।

यक्ष – विदेशं गच्छन् कः सहचरः ?

युधिष्ठिर – विद्या।

यक्ष – कस्य त्यागेन मनुष्यः प्रियः भवति ?

युधिष्ठिर – अहङ्कारजन्य अभिमानं विमोचने पर।

यक्ष – किं नष्टे दुःखं न जनयति ?

युधिष्ठिर – क्रोधः।

यक्ष – किं वस्तु हानिः पुरुषः धनिकः भवति ?

युधिष्ठिर – लोभः।

यक्षब्राह्मणत्वं कस्मिन् आश्रित्य भवति ? जन्मे, शिक्षायां, शीतलप्रकृतौ वा ?

युधिष्ठिर – शीतल प्रकृति पर।

यक्ष – कः एकमात्रः उपायः येन जीवनं सुखी भवति ?

युधिष्ठिर – सद्भावः एव सुखस्य एकमात्रं मार्गम् अस्ति।

यक्ष – कः उत्तमः लाभः ?

युधिष्ठिर – स्वास्थ्यः।

यक्ष – धर्मात् महत्तरं किमन्यत् जगति?

युधिष्ठिर – दया।

यक्ष – पुरुषेण सह कृता मैत्री कथं न वृद्धा भवति ?

युधिष्ठिर – सज्जनैः सह कृता मैत्री कदापि वृद्धा न भवति।

यक्ष – अस्मिन् जगति किं महत्तमं आश्चर्यम् ?

युधिष्ठिर – प्रतिदिनं सहस्राणि लक्षशः जनाः म्रियन्ते तथापि सर्वे सदा जीवितुं इच्छन्ति। अस्मात् महत्तरं आश्चर्यं किं भवितुम् अर्हति ?

एवमेव यक्षः बहु प्रश्नान् पृष्ठवान् युधिष्ठिरः सर्वेषां सम्यक् उत्तरं दत्तवान्। अन्ते यक्षः अवदत्

– “राज, अहं भवतः मृतभ्रातृणां एकं एव पुनः जीवितुं शक्नोमि । यः इच्छसि सः जीवति” इति ।

इति श्रुत्वा युधिष्ठिरः क्षणं चिन्तितवान्, ततः अवदत् – “नकुलः जीवतु।”

युधिष्ठिरः एवम् उक्तमात्रेण तस्य पुरतः यक्षः प्रादुर्भूत्वा अवदत् – “युधिष्ठिर! दशहस्रगजबलस्य भीमस्य स्थाने नकुलस्य पुनरुत्थानं किमर्थं युक्तं मन्यसे ? यदि न भीमः तर्हि त्वया अर्जुनं तारयिष्यसि यस्य युद्धकौशलस्य रक्षणं त्वां सर्वदा!”

युधिष्ठिरः अवदत् – “हे देव, मनुष्यः न भीमात् न अर्जुनात् रक्षितः। केवलं धर्म एव मनुष्यस्य रक्षणं करोति यदि सः धर्मात् व्यभिचरति तर्हि मनुष्यः विनश्यति। मम पितुः भार्याभ्यां कुन्तीमातेः एकमात्रः पुत्रः अवशिष्टः । अहं इच्छामि यत् माद्री मातायाः अपि पुत्रः जीवितः अस्ति” इति ।

“अनपक्षपातः पुत्र चतुर्णामपि भ्रातरः जीविताः भवन्तु!” – यक्षः युधिष्ठिराय एतत् वरं दत्तवान्।

एषः यक्षः अन्यः कोऽपि नासीत् केवलं धर्मदेवः एव। स एव यः

न यक्षरूपं गृहीतवान् आसीत्। तस्य इच्छा आसीत् यत् तस्य पुण्यपुत्रस्य युधिष्ठिरस्य दर्शनेन नेत्रतृप्तिः भवतु।

(८० तमे दशके प्रचलितस्य एनसीईआरटी-संस्थायाः ७ कक्षायाः पूरकपाठ्यपुस्तकस्य 'संक्षिप्तमहाभारतस्य' अंशः)

(यक्ष प्रश्न – महाभारत का एक अतिप्रसिद्ध प्रेरक / प्रेरणादायक प्रकरण – हिन्दी में)

१२ वर्षाणां वान-वासस्य सहजनिर्वासनस्य क्रमस्य अन्ते पाण्डवराजकुमाराः एकं ब्राह्मणं दृष्टवन्तः यः आक्रोशितवान् यत् मृगः स्वस्य अरणीं (घर्षणेन अग्निं जनयितुं काष्ठखण्डयुगलं) स्वस्य शृङ्गेषु गृहीतवान् इति ॥ ब्राह्मणस्य अरणीं प्राप्तुं प्रस्थिताः वीराः पाण्डवराजपुत्राः मृगाणां खुरचिह्नान् अनुसृत्य ।

गूढमृगान्वेषणे युधिष्ठिरः श्रान्तः तृष्णा च अभवत् । अतः सहदेवः कनिष्ठः जलं आनयितुं उद्यमं कृत्वा सुन्दरं सरसः प्राप्नोत् । सरोवरः क्रेन (बका) विहाय कस्यापि जीवस्य विना आसीत् । यदा सहदेवः सरसः जलं ग्रहीतुं प्रयत्नं कृतवान् तदा क्रेनः अवदत्, “हे सहदेव! अस्य सरोवरस्य जलं

विषरूपेण परिणमिष्यति यदि मम प्रश्नानाम् उत्तरं न दत्त्वा तत् गृह्णासि” इति । सहदेवः अभिमानेन न प्रज्ञाप्य त्वरया जलं सरसः । स्फटिकं भासमानं जलं पिबन् सहदेवः विषेण तत्क्षणमेव मृतः । परः पाण्डवः नकुलः सहदेवम् अनुसृत्य तदेव सरसः प्राप्य मृतं सहदेवं दृष्टवान्, क्रेनेन अपि चेतवतः। किन्तु नकुलः अपि बकं उपहासयित्वा जलं पिबन् मृतः। तथैव शूरः अर्जुनः, भीमः च शक्तिमान् अपि समानं भाग्यं प्राप्नुवन् ।

यतः कश्चन अपि भ्रातरः जलं गृहीत्वा न प्रत्यागतवान्, तस्मात् युधिष्ठिरः स्वस्य अनुजभ्रातरं जलं च अन्वेष्टुं प्रवृत्तः । तदेव मार्गं अनुसृत्य युधिष्ठिरः सरसः पारम् आगत्य सर्वान् भ्रातृन् मृतान् शयान् अपश्यत् । भ्रातृहन्तारं अन्वेष्टुं पूर्वं युधिष्ठिरः सरसः किञ्चित् जलं पिबितुं निश्चितवान् । परन्तु यदा बका तं चेतयति स्म तदा युधिष्ठिरः प्रतिहर्कं कृत्वा ध्यानपूर्वकं श्रुत्वा अवगच्छत् यत् बका एव घटनाक्रमस्य उत्तरं धारयति। युधिष्ठिरः यत् गुणं प्रतिनिधियति स्म, तस्मात् सः क्रेनेन प्रस्तूयमाणानां प्रश्नानाम् उत्तरं दातुं प्रवृत्तः ।

युधिष्ठिरस्य समक्षं प्रश्नान् स्थापयितुं पूर्वं क्रेनः यक्षः इति स्वं प्रकाशितवान् । यक्षः दार्शनिक-आधा-भौतिक-शाखाभिः सह १८ प्रश्नान् पृष्ठवान् । यक्ष-युधिष्ठिरसंवादः महाभारतस्य मध्यपर्वणि समाहितः अस्ति। धर्म-बका उपाख्यान (Legend of the Virtuous Crane) इति अपि प्रसिद्धम् अस्ति (प्रश्नाः धर्मात्मा क्रेन यक्षस्य वा)

प्रश्न सं. 1: यक्षः प्रश्नः- कः सूर्य आकाशेषु उदयं आरोहणं च करोति? सूर्य कः परिभ्रमति ? क्षितिजेषु सूर्य कः अस्तं करोति ? सूर्यस्य यथार्थस्वभावः क्व च सूर्यः प्रतिष्ठितः।

युधिष्ठिरः प्रत्युवाच ब्रह्मा सूर्योदयमारोहं करोति। देवाः सूर्यं परितः भ्रमन्ति। धर्मः सूर्यं अस्तं करोति। सत्यं वास्तविकं सूर्यं सत्यमेव च प्रतिष्ठितः।

प्रश्न सं. 2: यक्षः पृष्ठवान्- ब्राह्मणेषु ‘देवत्वम्’ किं प्रवर्तयति ? ब्राह्मणे पुण्यगुणः कः ? ब्राह्मणस्य मानवसदृशः गुणः कः ? ब्राह्मणे अगुणसदृशः कः आचारः।

युधिष्ठिरः प्रत्युवाच - वेदानां स्वाध्यायः (स्वाध्यानम्) ब्राह्मणे दैवत्वम्। ब्राह्मणे सद्गुणवत् गुणः प्रायश्चित्तः। मृत्युः मानवसदृशः गुणः ब्राह्मणे। परालोचनं ब्राह्मणे अगुणवत् आचरणम्।

प्रश्न सं. 3: यक्षः पृष्ठवान्- क्षत्रियेषु 'देवत्वम्' किं प्रवर्तयति ? क्षत्रिये गुणगुणः कः ? क्षत्रियस्य कः मानवरूपः गुणः ? क्षत्रिये अगुणसदृशी का आचरणम्।

युधिष्ठिरः प्रत्युवाच - धनुर्विद्या कला क्षत्रिये दिव्यता। आहुतिः क्षत्रियस्य गुणगुणः क्षत्रियम्। भयं तस्य मानवीयगुणः अस्ति। क्षत्रियसंरक्षणे जनान् परित्यज्य क्षत्रिये अगुणवत् आचरणम्।

प्रश्न सं. ४ यक्षः अपृच्छत्-यज्ञे मन्त्रसदृशं किं तत्? यज्ञे कर्म कर्म कर्ता कः। यज्ञस्य नैवेद्यं हविं च कः गृह्णाति? यज्ञोऽपि न लङ्घयितुं न शक्नोति तत् किम्।

युधिष्ठिरः प्रत्युवाच- 'श्वासः' संस्कारकर्मणि मन्त्रवत्। 'मनः' याज्ञिकक्रमे सर्वसंस्कारकर्त्ता। केवलं वेदस्य श्लोकाः रुचः वा ऋचाः वा हविः गृह्णन्ति। याज्ञः न ऋचान् अतिक्रमितुं न लङ्घयितुं शक्नोति।

प्रश्न सं. ५ यक्षः अपृच्छत्---किं पृथिव्याः गुरुतरं, स्वर्गात् उच्चतरं, वायुतः द्रुततरं, तृणापेक्षया अधिकं च?

युधिष्ठिरः- एकस्य माता पृथिव्याः अपेक्षया गुरुतरः; एकस्य पिता पर्वतानाम् अपेक्षया उच्चतरः अस्ति। मनः वायुतः द्रुततरं भवति, अस्माकं चिन्ता च तृणापेक्षया अधिका भवति।

प्रश्न सं. ६ यक्षः पृष्ठवान्- कः पथिकस्य मित्रम्? व्याधितस्य म्रियमाणस्य च कः मित्रम्।

युधिष्ठिरः - पथिकस्य मित्रं तस्य सहचरः। वैद्यः रोगी म्रियमाणस्य च मित्रं दानम्।

प्रश्न सं. 7 यक्षः पृष्ठवान्- किं तत् त्यागं कृत्वा प्रियं करोति। किं प्रत्याख्यातं सुखं करोति धनं च करोति।

युधिष्ठिरः - अभिमानः, यदि तिरस्कृतः भवति तर्हि प्रियः भवति; कामत्यागेन धनवान् भवति; लोभस्य च त्यागः सुखप्राप्तिः।

प्रश्न सं. ८ यक्षः पृष्ठवान्- कः शत्रुः अपराजयः? असाध्यरोगः किं भवति ? कीदृशः पुरुषः आर्यः
कीदृशः अनार्यः ।

युधिष्ठिरः - क्रोधः अजेयः शत्रुः। लोभः असाध्यः रोगः भवति । आर्यः सर्वप्राणिनां हितकामो,
अनार्यः करुणाहीनः।

प्रश्न सं. ९ यक्षः अपृच्छत्-सच्चिदानन्दः कः? किं महत्तमं आश्चर्यम् ? कः पन्थः ? का च वार्ता?

युधिष्ठिरः- यस्य ऋणं नास्ति सः सत्यं सुखी भवति। दिने दिने असंख्यजनाः म्रियन्ते। तथापि
जीवाः नित्यं जीवितुं इच्छन्ति। किमधिकं विस्मयं भगवन् । तर्कः न निश्चितं निष्कर्षं नयति,
श्रुतयः परस्परं भिन्नाः सन्ति; न कश्चित् ऋषिः अपि अस्ति यस्य मतं सर्वैः स्वीकार्यम्; धर्मस्य
कर्तव्यस्य च सत्यं अस्माकं हृदयस्य गुहासु निगूढम् अस्ति अतः सः एव मार्गः यस्य मार्गेण
महान् जनाः पदाति। अविद्यापूर्णोऽयं संसारः कड़ाही इव अस्ति। सूर्यः अग्निः, अहोरात्रौ इन्धनम्।
मासाः ऋतुः च काष्ठसूचस्य निर्माणं कुर्वन्ति । कालः स पाचकः यः तस्मिन् कड़ाहीयां सर्वान्
प्राणिनः (एतादृशैः साहाय्यैः) पचति।

१२.४.२. सारांशः

महाभारते एकः प्रसंगः अस्ति यत् तृषितपाण्डवानां जलपानं निवारयन् यक्षः प्रथमं स्वप्रश्नानां
उत्तरं दातुं शर्तं निर्धारितवान् आसीत् ।

यक्षप्रश्ना इत्यपि हिन्दीसुभाषितम् अस्ति । यस्याः समस्यायाः समस्यायाः वा सन्दर्भे एतत्
सुभाषितं प्रयुज्यते यस्याः समाधानं अद्यापि न प्राप्तम् अथवा समस्या यथावत् एव तिष्ठति।
यक्षप्रश्न इति एषा उक्तिः महाभारते यक्षेन पाण्डवेभ्यः पृष्टेभ्यः प्रश्नेभ्यः उत्पन्ना । प्रव्रजने यदा
पाण्डवाः वने वने भ्रमन्ति स्म, तदा एकदा ते जलं अन्वेषमाणाः आसन् । युधिष्ठिरः प्रथमं
सहदेवं प्रेषितवान्। सः एकस्य सरसः समीपं गत्वा जलं पिबितुं नत्वा स्वरं श्रुतवान् । सा वाणी
यक्षस्य आसीत् यः स्वप्रश्नानां उत्तराणि इच्छते स्म। सहदेवः वचनं उपेक्ष्य जलं पिबन् मृतः ।

अनन्तरम् अन्ये पाण्डवभ्रातरः अपि आगत्य मृताः विनश्यन्ति स्म । ततः अन्ते धर्मराज युधिष्ठिरः आगत्य यक्षस्य प्रश्नानां सम्यक् उत्तरं दत्त्वा पुनः स्वभ्रातृन् जीवितान् अवाप्तवान् । अतः आधुनिकयुगे अपि यदा समस्या भवति, तस्य समाधानं कस्यचित् न भवति तदा यक्ष-प्रकाशः इति उच्यते।

यक्षस्य अन्तिमप्रश्नेषु एकः आसीत् - १.

दिने दिने भूतानी प्रविशन्ति यमालयम्।

सेशास्थवर्मोच्छन्ति किमश्चर्यमतः परम्॥

(अर्थः- प्रतिदिनं जीवाः यमस्य गृहं प्रविशन्ति, शेषाः जीवाः अत्र सदा स्थातुम् इच्छन्ति। अस्मात् महत्तरं आश्चर्यं किम्?)

येषु एकस्य (किमाश्चर्यम्) प्रतिक्रियारूपेण युधिष्ठिरः अवदत्।

अहन्यहनि भूतानी गच्छन्तिः यमालयम्।

शेषः स्थावर्मोच्छन्ति किमश्चर्यमतः परम् ॥

(अर्थः- प्रतिदिनं जीवाः यमस्य गृहं प्रविशन्ति, शेषाः जीवाः अत्र सदा स्थातुम् इच्छन्ति। अस्मात् महत्तरं आश्चर्यं किम्!)

१२.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- यक्षप्रश्न सारांशं लिखतु?
- युधिष्ठिरः यक्षं कथं प्रोत्थयति लिखतु?
- यक्ष उपाख्यानं लिखतु?

१२.६. अध्ययन मार्गदर्शिका

- यक्षप्रश्न, प्रमोद कुमार् पथि।
- यक्षप्रश्न, गोपिनथ महपत्र।

Block No-4- - Yaksaprasna Mahabharata

Unit No.13 - Yaksaprasna Mahabharata

१३.१ शिक्षणस्य उद्देश्यम्

- नीतिशिक्षणम्:
- धार्मिकज्ञानवृद्धिः:
- आध्यात्मिकविकासः
- धैर्य एवं संयमः
- सत्यप्रियता
- जीवनदर्शनम्:
- शान्ति एवं संतोष
- प्रकृतिज्ञानम्:

१३.२. पठनस्य उद्देश्यं

- यक्षप्रश्न पठनस्य उद्देश्यं बहुविधाः सन्ति। मुख्यतया इमे उद्देश्याः निम्नलिखिताः सन्ति:
- धार्मिकज्ञानवृद्धिः:

यक्षप्रश्नाः धर्मस्य गूढतत्त्वानि प्रकाशयन्ति। धर्मस्य पालनं, तस्य महत्त्वं, धर्मविषयक विभिन्नपक्षाणां अवबोधनं च अत्र सम्भवति।

- आध्यात्मिकविकासः:

आत्मा, आत्मज्ञानं, तस्य महत्त्वं, एवं जीवनस्य उद्देश्यः इत्यादिकाः प्रश्नाः आध्यात्मिकविकासाय मार्गदर्शनं कुर्वन्ति। पाठकाः आत्मनः गूढार्थं, तस्य अमरत्वं च अवगन्तुं शक्नुवन्ति।

- नीतिशिक्षणम्:

- यक्षप्रश्नेषु नीतिसम्बन्धीनि प्रश्नाः सन्ति यानि समाजे सदाचारस्य, नीतिशास्त्रस्य च महत्त्वं प्रतिपादयन्ति। एते प्रश्नाः नीतिशिक्षणाय सहायकाः भवन्ति।
- धैर्य एवं संयमः
धैर्यस्य, संयमस्य च महत्त्वं यक्षप्रश्नेषु प्रतिपादितं अस्ति। विपत्तिषु धैर्यं, संयमं च कथं धर्तव्यम् इति अत्र अवबोधयन्ति।
- सत्यप्रियताः
सत्यस्य पालनं, तस्य महत्त्वं, एवं सत्यप्रियता किमर्थं आवश्यकं इति प्रश्नाः सत्यप्रियतायाः महत्त्वं प्रतिपादयन्ति।
- जीवनदर्शनम्:
मानवजीवनस्य सारं, तस्य अनित्यत्वं, एवं उद्देश्यः इत्यादिकाः प्रश्नाः जीवनदर्शनस्य विवेचनं कुर्वन्ति। जीवनस्य वास्तविकता, तस्य उद्देश्यः च अत्र बोधयन्ति।
- शान्ति एवं संतोषः
शान्तेः, संतोषस्य च महत्त्वं यक्षप्रश्नेषु विवेच्यते। अस्याः शिक्षया पाठकाः आन्तरिकशान्तिं, संतोषं च प्राप्नुवन्ति।
- प्रकृतिज्ञानम्:
प्रकृतिः, पर्यावरणं, तस्य संरक्षणं च अत्र प्रतिपादितं अस्ति। यक्षप्रश्नाः प्रकृतिसम्बन्धीनां ज्ञानं, तस्य महत्त्वं च अवबोधयन्ति।
- मानवमूल्याः
मानवमूल्यानां विवेचनं, तेषां पालनं, एवं तेषां महत्त्वं यक्षप्रश्नेषु प्रतिपादितं अस्ति। एते प्रश्नाः पाठकानां मूल्यबोधं वर्धयन्ति।
- चिन्तनशक्तिविकासः

गहनप्रश्नानां उत्तराणि चिन्तनं, मननं च आवश्यकं कुर्वन्ति। एते प्रश्नाः पाठकानां चिन्तनशक्तिं, तर्कशक्तिं च वर्धयन्ति।

एते सर्वे उद्देश्याः यक्षप्रश्न पठनस्य महत्त्वं प्रतिपादयन्ति। यक्षप्रश्नाः केवलं पाण्डवानां न तु सर्वेषां पाठकानां जीवनाय, मूल्यबोधाय, च आत्मविकासाय मार्गदर्शकाः भवन्ति।

१३.३. यक्षप्रश्न परिचयः

महाभारते कथा अस्ति। प्रवासकाले पाण्डवाः परिभ्रमन्तः तृष्णां अनुभवन्ति स्म । जलं अन्वेषमाणः नकुलः जलाशयस्य समीपं प्राप्तवान् । जलं पिबितुं सज्जा एव एकः यक्षः तं निवार्य अवदत् यत् भवन्तः मम प्रश्नानाम् उत्तरं दत्त्वा एव जलं पिबितुं शक्नुवन्ति इति। नकुल इत्यादयः भ्रातरः अतीव तृष्णां अनुभवन्ति स्म, अतः यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं न दत्त्वा जलं पिबितुं आरब्धाः, मृताः च ।

यदा युधिष्ठिरस्य वारः आगतः तदा सः न केवलं यक्षस्य सर्वान् प्रश्नान् सम्यक् श्रुतवान् अपितु तार्किक उत्तराणि अपि दत्तवान्, यत् श्रुत्वा यक्षः तृप्तः अभवत्। यक्षेण युधिष्ठिरं प्रति पृष्ठेषु प्रश्नेषु एकः प्रश्नः स्थिरता, धैर्यं, स्नानं, दानं च सम्बद्धम् आसीत् ।

यक्षः युधिष्ठिरं पृष्ठवान् किं स्थिरता कथ्यते? धैर्यं किम् ? स्नानं किं कथ्यते ? दानस्य च वास्तविकः अर्थः कः ?

एतेषु प्रश्नेषु युधिष्ठिरः यत् उत्तरं दत्तवान् तत् आसीत् - 'स्वधर्मे स्थिरः स्थातुं स्थिरता ।' धैर्यं इन्द्रियाणि नियन्त्रयितुं भवति।

महाभारते कथा अस्ति। प्रवासकाले पाण्डवाः परिभ्रमन्तः तृष्णां अनुभवन्ति स्म । जलं अन्वेषमाणः नकुलः जलाशयस्य समीपं प्राप्तवान् । जलं पिबितुं सज्जा एव एकः यक्षः तं निवार्य अवदत् यत् भवन्तः मम प्रश्नानाम् उत्तरं दत्त्वा एव जलं पिबितुं शक्नुवन्ति इति।

महाभारतकालस्य यक्ष-युधिष्ठिरसंवादप्रश्नानां उत्तराणां प्रासंगिकता तद्युगापेक्षया अद्यत्वे अधिका अस्ति। जनाः स्थिरतायाः सिद्धान्ततायाः वा रूपं दत्तवन्तः, यदा तु दृढता वा संकल्पस्य स्थिरता वा कर्तव्यं प्रति दृढता इति अर्थः । भौतिकसुखसमृद्धिभिः सह सङ्गतिः दोषः । धैर्यस्य विषये समाजे बहवः दुर्भावनाः प्रचलिताः सन्ति ।

आलस्यं आलस्यं च उपविश्य अवसरस्य प्रतीक्षां कदापि धैर्यस्य पर्यायः न भवितुम् अर्हति । वस्तुतः धैर्यं कृतं, सज्जं, उदात्तं कर्म उत्सुकं च भूत्वा सर्वेषु इन्द्रियाणि नियन्त्र्य सद्जीवनं जीवितुं सामर्थ्यं भवति ।

पवित्रनदीस्नानस्य महिमा मुनिमहात्मानां शास्त्रप्रवचनेषु महिमामण्डितः अस्ति। परन्तु यावत् अस्माकं मनसः अशुद्धिः न निर्मूल्यते तावत् बृहत्तमायां नद्यां स्नानमपि सम्पूर्णतया फलं न प्राप्स्यति।

अतः उच्चनीचयोः, ईर्ष्या-द्वेषयोः, तव मम च, लघु-लघु-आदिविवेकात् सर्वथा मुक्तं कृत्वा गङ्गा-जलवत् शुद्धं कृतवान्, अस्नानमपि शतदिनानि यावत् सः अद्यापि शुद्धतमः इति मन्यते Will be considered a human being. जनानां दानस्य विषये अपि बहवः दुर्भावनाः सन्ति । ये समर्थाः, मुष्टिद्वयं वा दानं कुर्वन्ति, दातृत्वगर्वेण अभिभूताः।

१३.४. विषयः

यक्षप्रश्नाः महाभारतस्य एकः प्रसिद्धः अंशः अस्ति, यत्र युधिष्ठिरः एकस्य यक्षस्य प्रश्नानां उत्तराणि ददाति। अत्र प्रमुखाः विषयवस्तूनि दत्तानि सन्ति यानि यक्षप्रश्नेषु प्रतिपादिताः भवन्ति:धर्मःधर्मस्य स्वरूपं, तस्य पालनेन कः लाभः, एवं धर्मस्य आधारः कः इत्यादयः प्रश्नाः धर्मस्य विविधपक्षानां विश्लेषणं कुर्वन्ति।

ज्ञानःयक्षप्रश्नेषु ज्ञानस्य महत्त्वं, ज्ञानस्य साधनानि, एवं ज्ञानस्य परिणामः इत्यादयः प्रश्नाः युधिष्ठिरस्य ज्ञानं, तस्य महत्त्वं च प्रकाशयन्ति।

मानवजीवनम्:मानवजीवनस्य सारं, तस्य उद्देश्यः, एवं जीवनस्य अनित्यत्वं इत्यादयः प्रश्नाः मानवजीवनस्य तत्त्वं प्रतिपादयन्ति।

आत्मा:आत्मनः स्वरूपं, तस्य अजर-अमरत्वं, एवं आत्मज्ञानस्य महत्त्वं इत्यादयः प्रश्नाः आत्मज्ञानस्य महत्त्वं प्रतिपादयन्ति।

नीति:यक्षः नीतिसम्बन्धीनि प्रश्नाः अपि पृच्छति, यानि समाजे जीवनयापनस्य विभिन्न पक्षानां विश्लेषणं कुर्वन्ति। नीतिशास्त्रस्य विविध तत्त्वानि अत्र विवेच्यन्ते।

सत्यः:सत्यस्य महत्त्वं, तस्य पालनस्य लाभः, एवं सत्यस्य स्वरूपं इत्यादयः प्रश्नाः सत्यस्य आवश्यकतां च प्रतिपादयन्ति।

संयमः:संयमस्य महत्त्वं, तस्य पालनस्य उपायाः, एवं संयमस्य परिणामः इत्यादयः प्रश्नाः संयमस्य महत्त्वं प्रकाशयन्ति।

धैर्यः:धैर्यस्य महत्त्वं, विपत्तिषु तस्य पालनं, एवं धैर्यस्य परिणामः इत्यादयः प्रश्नाः धैर्यस्य आवश्यकता च प्रतिपादयन्ति।

प्रकृतिः:प्रकृतिः, तस्य विभिन्नरूपाणि, एवं प्रकृतिसंरक्षणस्य महत्त्वं इत्यादयः प्रश्नाः पर्यावरणस्य महत्त्वं च प्रतिपादयन्ति।

भविष्यः:भविष्यस्य अनिश्चितत्वं, तस्य ज्ञानस्य प्रयत्नः, एवं भविष्यवाणी इत्यादयः प्रश्नाः भविष्यस्य अनिश्चितता च प्रतिपादयन्ति।

एते सर्वे विषयवस्तूनि यक्षप्रश्नानां प्रमुखाः पक्षाः सन्ति। युधिष्ठिरस्य उत्तराणि तेषां विषयाणां गूढार्थं प्रतिपादयन्ति, यानि केवलं पाण्डवानां न तु सर्वमानवजातये अपि प्रेरणादायकाः भवन्ति।

१३.४.१. यक्षप्रश्न महाभारत

द्वादशवर्षं वनवासं पाण्डवानां समाप्तिमुद्यतः आसीत् । तदनन्तरं युधिष्ठिरः एकवर्षस्य निर्वासनस्य चिन्ताम् अनुभवति स्म । एकदा एतस्मिन् चिन्तायां मग्नः युधिष्ठिरः भ्रातृभिः कृष्णैः सह चर्चां कुर्वन् आसीत् यदा तस्य पुरतः रोदनं कुर्वन् ब्राह्मणः स्थितः। रोदनस्य कारणं

पृष्ठा सा अवदत् – “मम कुटीरस्य बहिः अरणीकाष्ठं लम्बितम् आसीत् । एकः मृगः आगत्य अनेन काष्ठेन स्वशरीरं खरदितुं आरब्धवान्, सः च गतः । अरणी काष्ठं तस्य शृङ्गे अटत्। अस्य कारणात् मृगः भीतः भूत्वा अतीव शीघ्रं पलायितवान् । इदानीं कथं अग्निहोत्राय अग्निं जनयिष्यामि?” (अरणी काष्ठं यत् अन्येन अरणेन मर्दयित्वा अग्निः उत्पादयते)।

तं ब्राह्मणं दयां कृत्वा पञ्च भ्रातरः मृगं अन्वेष्टुं प्रस्थिताः । तेभ्यः दूरं पुरतः धावित्वा मृगः दृष्ट्या अन्तर्धानं कृतवान् । क्लान्तपिपासा पञ्च पाण्डवाः वटवृक्षच्छायायां उपविष्टाः। ते सर्वे लज्जिताः अभवन् यत् ते शक्तिशालिनः, वीराः च सन्तः अपि ब्राह्मणस्य अल्पं कार्यं अपि कर्तुं न शक्नुवन्ति स्म । तेषां सर्वेषां तृष्णायाः कारणेन कण्ठाः शुष्काः आसन् । नकुलः सर्वेषां कृते जलं अन्वेष्टुं प्रस्थितवान्। किञ्चित् दूरं गत्वा ते एकं सरोवरं प्राप्नुवन् यत् स्वच्छजलेन पूर्णम् आसीत् । नकुलः जलं पिबितुं सरोवरम् अवतरत् एव एकः स्वरः आगतः – “माद्रीपुत्र, मा साहसं कुरु । अयं जलाशयः मम अधः अस्ति। प्रथमं मम प्रश्नानाम् उत्तरं ददातु, ततः जलं पिबन्तु” इति।

नकुलः स्तब्धः अभवत्, परन्तु सः एतावत् तृष्णां अनुभवति स्म यत् सः चेतावनीम् उपेक्ष्य जलं पिबति स्म । जलं पिबन् एव सः निर्प्राणः भूत्वा पतितः ।

यदा नकुलः बहुकालं न प्रत्यागतवान् तदा युधिष्ठिरः चिन्तितः भूत्वा सहदेवं प्रेषितवान् । सहदेवस्य अपि एषा एव घटना अभवत् या नकुलस्य अपि अभवत्।

यदा सहदेवः न प्रत्यागतवान् तदा अर्जुनः तत् सरोवरं गतः। उभौ भ्रातरौ मृतौ शयानौ दृष्ट्वा मृत्योः कारणं चिन्तयन् अर्जुनः अपि तदेव स्वरं श्रुतवान् यथा नकुलः सहदेवः च श्रुतवान्। अर्जुनः क्रुद्धः सन् व्यङ्ग्यबाणान् प्रहारयितुं आरब्धवान् परन्तु तस्य परिणामः नासीत् । अर्जुनः अपि क्रोधेन जलं पिबति स्म, यावत् सः तीरं प्राप्तवान् तावत् सः अपि मूर्च्छितः अभवत् ।

अर्जुनं प्रतीक्षमाणः चञ्चलः अभवत् युधिष्ठिरः । सः भीमं भ्रातृन् अन्वेष्टुं प्रेषितवान्। भीमसेनं जलाशयं प्रति शीघ्रं गतः। तत्र सः स्वभ्रातृत्रयं मृतान् अवाप्तवान् । सः चिन्तितवान् यत् एतत् कस्यचित् राक्षसस्य कार्यं भवितुमर्हति परन्तु किमपि कर्तुं पूर्वं सः जलं पिबितुं इच्छति स्म । इति मत्वा भीमः सरसः प्रविष्टमात्रेण सः अपि तदेव शब्दं श्रुतवान् । – “कोऽसि मां निवारयितुं!?” इत्युक्त्वा भीमः जलं पिबत् । जलं पिबन् एव ते तत्रैव पतिताः ।

यदा चत्वारः भ्रातरः न प्रत्यागताः तदा युधिष्ठिरः चिन्तितः भूत्वा तान् अन्वेष्टुं जलाशयं प्रति गन्तुं प्रवृत्तः । निर्जनवनं गत्वा युधिष्ठिरः तदेव विषसरोवरं प्राप्तवान् यस्य जलं पिबन् चत्वारः भ्रातरः प्राणान् त्यक्तवन्तः । मृत्योः कारणं अन्विष्यमाणः युधिष्ठिरः अपि जलं पिबितुं सरसः समीपम् अवतरत् तथा च सः अपि तदेव वाणीं श्रुतवान् – “सावधान! न शृण्वन् ते भ्रातरः तडागस्य जलं पिबन् । मम अधः अयं तडागः अस्ति। मम प्रश्नानां सम्यक् उत्तरं दत्त्वा एव भवन्तः अस्य तडागस्य जलं पिबितुं शक्नुवन्ति!”

युधिष्ठिरः जानाति स्म यत् कश्चन यक्षः वदति स्म। सः अवदत् – “भवन्तः प्रश्नं पृच्छन्तु, अहं उत्तरं दातुं प्रयत्नेन करिष्यामि!”

कमल यक्षः अपृच्छत् – मनुष्यस्य कः समर्थनं करोति ?

युधिष्ठिरः अवदत् – केवलं धैर्यं व्यक्तिं समर्थयति।

यक्ष – सफलतायाः एकमात्रं मार्गं कः ?

युधिष्ठिर – दानम्।

यक्ष – कः वातात् द्रुततरः गच्छति ?

युधिष्ठिर – मनः।

यक्ष – विदेशं गच्छन् कः सहचरः ?

युधिष्ठिर – विद्या।

यक्ष – कस्य त्यागेन मनुष्यः प्रियः भवति ?

युधिष्ठिर – अहङ्कारजन्य अभिमानं विमोचने पर।

यक्ष – किं नष्टे दुःखं न जनयति ?

युधिष्ठिर – क्रोध।

यक्ष – किं वस्तु हानिः पुरुषः धनिकः भवति ?

युधिष्ठिर – लोभ।

यक्षब्राह्मणत्वं कस्मिन् आश्रित्य भवति ? जन्मे, शिक्षायां, शीतलप्रकृतौ वा ?

युधिष्ठिर – शीतल प्रकृति पर।

यक्ष – कः एकमात्रः उपायः येन जीवनं सुखी भवति ?

युधिष्ठिर – सद्भावः एव सुखस्य एकमात्रं मार्गम् अस्ति।

यक्ष – कः उत्तमः लाभः ?

युधिष्ठिर – स्वास्थ्य।

यक्ष – धर्मात् महत्तरं किमन्यत् जगति?

युधिष्ठिर – दया।

यक्ष – पुरुषेण सह कृता मैत्री कथं न वृद्धा भवति ?

युधिष्ठिर – सज्जनैः सह कृता मैत्री कदापि वृद्धा न भवति।

यक्ष – अस्मिन् जगति किं महत्तमं आश्चर्यम् ?

युधिष्ठिर – प्रतिदिनं सहस्राणि लक्षशः जनाः म्रियन्ते तथापि सर्वे सदा जीवितुं इच्छन्ति। अस्मात् महत्तरं आश्चर्यं किं भवितुम् अर्हति ?

एवमेव यक्षः बहु प्रश्नान् पृष्ठवान् युधिष्ठिरः सर्वेषां सम्यक् उत्तरं दत्तवान्। अन्ते यक्षः अवदत्

– “राज, अहं भवतः मृतभ्रातृणां एकं एव पुनः जीवितुं शक्नोमि । यः इच्छसि सः जीवति” इति ।

इति श्रुत्वा युधिष्ठिरः क्षणं चिन्तितवान्, ततः अवदत् – “नकुलः जीवतु।”

युधिष्ठिरः एवम् उक्तमात्रेण तस्य पुरतः यक्षः प्रादुर्भूत्वा अवदत् – “युधिष्ठिर! दशहस्रगजबलस्य भीमस्य स्थाने नकुलस्य पुनरुत्थानं किमर्थं युक्तं मन्यसे ? यदि न भीमः तर्हि त्वया अर्जुनं तारयिष्यसि यस्य युद्धकौशलस्य रक्षणं त्वां सर्वदा!”

युधिष्ठिरः अवदत् – “हे देव, मनुष्यः न भीमात् न अर्जुनात् रक्षितः। केवलं धर्म एव मनुष्यस्य रक्षणं करोति यदि सः धर्मात् व्यभिचरति तर्हि मनुष्यः विनश्यति। मम पितुः भार्याभ्यां कुन्तीमातेः एकमात्रः पुत्रः अवशिष्टः । अहं इच्छामि यत् माद्री मातायाः अपि पुत्रः जीवितः अस्ति” इति ।

“अनपक्षपातः पुत्र चतुर्णामपि भ्रातरः जीविताः भवन्तु!” – यक्षः युधिष्ठिराय एतत् वरं दत्तवान्।

एषः यक्षः अन्यः कोऽपि नासीत् केवलं धर्मदेवः एव। स एव यः

न यक्षरूपं गृहीतवान् आसीत्। तस्य इच्छा आसीत् यत् तस्य पुण्यपुत्रस्य युधिष्ठिरस्य दर्शनेन नेत्रतृप्तिः भवतु।

(८० तमे दशके प्रचलितस्य एनसीईआरटी-संस्थायाः ७ कक्षायाः पूरकपाठ्यपुस्तकस्य 'संक्षिप्तमहाभारतस्य' अंशः)

(यक्ष प्रश्न – महाभारत का एक अतिप्रसिद्ध प्रेरक / प्रेरणादायक प्रकरण – हिन्दी में)

१२ वर्षाणां वान-वासस्य सहजनिर्वासनस्य क्रमस्य अन्ते पाण्डवराजकुमाराः एकं ब्राह्मणं दृष्टवन्तः यः आक्रोशितवान् यत् मृगः स्वस्य अरणीं (घर्षणेन अग्निं जनयितुं काष्ठखण्डयुगलं) स्वस्य शृङ्गेषु गृहीतवान् इति ॥ ब्राह्मणस्य अरणीं प्राप्तुं प्रस्थिताः वीराः पाण्डवराजपुत्राः मृगाणां खुरचिह्नान् अनुसृत्य ।

गूढमृगान्वेषणे युधिष्ठिरः श्रान्तः तृष्णा च अभवत् । अतः सहदेवः कनिष्ठः जलं आनयितुं उद्यमं कृत्वा सुन्दरं सरसः प्राप्नोत् । सरोवरः क्रेन (बका) विहाय कस्यापि जीवस्य विना आसीत् । यदा

सहदेवः सरसः जलं ग्रहीतुं प्रयत्नं कृतवान् तदा क्रेनः अवदत्, “हे सहदेव! अस्य सरोवरस्य जलं विषरूपेण परिणमिष्यति यदि मम प्रश्नानाम् उत्तरं न दत्त्वा तत् गृह्णासि” इति । सहदेवः अभिमानेन न प्रज्ञाप्य त्वरया जलं सरसः । स्फटिकं भासमानं जलं पिबन् सहदेवः विषेण तत्क्षणमेव मृतः । परः पाण्डवः नकुलः सहदेवम् अनुसृत्य तदेव सरसः प्राप्य मृतं सहदेवं दृष्टवान्, क्रेनेन अपि चेतवतः। किन्तु नकुलः अपि बकं उपहासयित्वा जलं पिबन् मृतः। तथैव शूरः अर्जुनः, भीमः च शक्तिमान् अपि समानं भाग्यं प्राप्नुवन् ।

यतः कश्चन अपि भ्रातरः जलं गृहीत्वा न प्रत्यागतवान्, तस्मात् युधिष्ठिरः स्वस्य अनुजभ्रातरं जलं च अन्वेष्टुं प्रवृत्तः । तदेव मार्गं अनुसृत्य युधिष्ठिरः सरसः पारम् आगत्य सर्वान् भ्रातृन् मृतान् शयान् अपश्यत् । भ्रातृहन्तारं अन्वेष्टुं पूर्वं युधिष्ठिरः सरसः किञ्चित् जलं पिबितुं निश्चितवान् । परन्तु यदा बका तं चेतयति स्म तदा युधिष्ठिरः प्रतिहर्कं कृत्वा ध्यानपूर्वकं श्रुत्वा अवगच्छत् यत् बका एव घटनाक्रमस्य उत्तरं धारयति। युधिष्ठिरः यत् गुणं प्रतिनिधियति स्म, तस्मात् सः क्रेनेन प्रस्तूयमाणानां प्रश्नानाम् उत्तरं दातुं प्रवृत्तः ।

युधिष्ठिरस्य समक्षं प्रश्नान् स्थापयितुं पूर्वं क्रेनः यक्षः इति स्वं प्रकाशितवान् । यक्षः दार्शनिक-आधा-भौतिक-शाखाभिः सह १८ प्रश्नान् पृष्टवान् । यक्ष-युधिष्ठिरसंवादः महाभारतस्य मध्यपर्वणि समाहितः अस्ति। धर्म-बका उपाख्यान (Legend of the Virtuous Crane) इति अपि प्रसिद्धम् अस्ति (प्रश्नाः धर्मात्मा क्रेन यक्षस्य वा)

प्रश्न सं. 1: यक्षः प्रश्नः- कः सूर्यं आकाशेषु उदयं आरोहणं च करोति? सूर्यं कः परिभ्रमति ? क्षितिजेषु सूर्यं कः अस्तं करोति ? सूर्यस्य यथार्थस्वभावः क्व च सूर्यः प्रतिष्ठितः।

युधिष्ठिरः प्रत्युवाच ब्रह्मा सूर्योदयमारोहं करोति। देवाः सूर्यं परितः भ्रमन्ति। धर्मः सूर्यं अस्तं करोति। सत्यं वास्तविकं सूर्यं सत्यमेव च प्रतिष्ठितः।

प्रश्न सं. 2: यक्षः पृष्ठवान्- ब्राह्मणेषु 'देवत्वम्' किं प्रवर्तयति ? ब्राह्मणे पुण्यगुणः कः ?
ब्राह्मणस्य मानवसदृशः गुणः कः ? ब्राह्मणे अगुणसदृशः कः आचारः।

युधिष्ठिरः प्रत्युवाच - वेदानां स्वाध्यायः (स्वाध्यानम्) ब्राह्मणे दैवत्वम्। ब्राह्मणे सद्गुणवत् गुणः
प्रायश्चित्तः । मृत्युः मानवसदृशः गुणः ब्राह्मणे । परालोचनं ब्राह्मणे अगुणवत् आचरणम्।

प्रश्न सं. 3: यक्षः पृष्ठवान्- क्षत्रियेषु 'देवत्वम्' किं प्रवर्तयति ? क्षत्रिये गुणगुणः कः ? क्षत्रियस्य कः
मानवरूपः गुणः ? क्षत्रिये अगुणसदृशी का आचरणम्।

युधिष्ठिरः प्रत्युवाच - धनुर्विद्या कला क्षत्रिये दिव्यता। आहुतिः क्षत्रियस्य गुणगुणः क्षत्रियम्। भयं
तस्य मानवीयगुणः अस्ति। क्षत्रियसंरक्षणे जनान् परित्यज्य क्षत्रिये अगुणवत् आचरणम्।

प्रश्न सं. ४ यक्षः अपृच्छत्-यज्ञे मन्त्रसदृशं किं तत्? यज्ञे कर्म कर्म कर्ता कः । यज्ञस्य नैवेद्यं
हविं च कः गृह्णाति? यज्ञोऽपि न लङ्घयितुं न शक्नोति तत् किम्।

युधिष्ठिरः प्रत्युवाच- 'श्वासः' संस्कारकर्मणि मन्त्रवत् । 'मनः' याज्ञिकक्रमे सर्वसंस्कारकर्त्ता । केवलं
वेदस्य श्लोकाः रुचः वा ऋचाः वा हविः गृह्णन्ति। याज्ञः न ऋचान् अतिक्रमितुं न लङ्घयितुं
शक्नोति।

प्रश्न सं. ५ यक्षः अपृच्छत्---किं पृथिव्याः गुरुतरं, स्वर्गात् उच्चतरं, वायुतः द्रुततरं, तृणापेक्षया
अधिकं च?

युधिष्ठिरः- एकस्य माता पृथिव्याः अपेक्षया गुरुतरः; एकस्य पिता पर्वतानाम् अपेक्षया उच्चतरः
अस्ति। मनः वायुतः द्रुततरं भवति, अस्माकं चिन्ता च तृणापेक्षया अधिका भवति।

प्रश्न सं. ६ यक्षः पृष्ठवान्- कः पथिकस्य मित्रम्? व्याधितस्य म्रियमाणस्य च कः मित्रम् ।

युधिष्ठिरः - पथिकस्य मित्रं तस्य सहचरः। वैद्यः रोगी म्रियमाणस्य च मित्रं दानम्।

प्रश्न सं. 7 यक्षः पृष्ठवान्- किं तत् त्यागं कृत्वा प्रियं करोति। किं प्रत्याख्यातं सुखं करोति धनं
च करोति।

युधिष्ठिरः - अभिमानः, यदि तिरस्कृतः भवति तर्हि प्रियः भवति; कामत्यागेन धनवान् भवति; लोभस्य च त्यागः सुखप्राप्तिः।

प्रश्न सं. ८ यक्षः पृष्ठवान्- कः शत्रुः अपराजयः? असाध्यरोगः किं भवति ? कीदृशः पुरुषः आर्यः कीदृशः अनार्यः ।

युधिष्ठिरः - क्रोधः अजेयः शत्रुः। लोभः असाध्यः रोगः भवति । आर्यः सर्वप्राणिनां हितकामो, अनार्यः करुणाहीनः।

प्रश्न सं. ९ यक्षः अपृच्छत्-सच्चिदानन्दः कः? किं महत्तमं आश्चर्यम् ? कः पन्थः ? का च वार्ता?

युधिष्ठिरः- यस्य ऋणं नास्ति सः सत्यं सुखी भवति। दिने दिने असंख्यजनाः म्रियन्ते। तथापि जीवाः नित्यं जीवितुं इच्छन्ति। किमधिकं विस्मयं भगवन् । तर्कः न निश्चितं निष्कर्षं नयति, श्रुतयः परस्परं भिन्नाः सन्ति; न कश्चित् ऋषिः अपि अस्ति यस्य मतं सर्वैः स्वीकार्यम्; धर्मस्य कर्तव्यस्य च सत्यं अस्माकं हृदयस्य गुहासु निगूढम् अस्ति अतः सः एव मार्गः यस्य मार्गेण महान् जनाः पदाति। अविद्यापूर्णोऽयं संसारः कड़ाही इव अस्ति। सूर्यः अग्निः, अहोरात्रौ इन्धनम्। मासाः ऋतुः च काष्ठसुचस्य निर्माणं कुर्वन्ति । कालः स पाचकः यः तस्मिन् कड़ाहीयां सर्वान् प्राणिनः (एतादृशैः साहाय्यैः) पचति।

युधिष्ठिरोऽपि आश्चर्यचकितः सम्यक् च, कथं तस्य चत्वारः भ्रातरः युद्धं विना हताः। यत्र चत्वारः अपि मृताः शयिताः आसन् तस्य तडागस्य तटे द्वन्द्वयुद्धे पराजितभ्रातरः एकैकं हता इति प्रमाणार्थं कोऽपि चिह्नः नासीत् । तेषां कस्यचित् शरीरे शस्त्रजन्यस्य व्रणस्य प्रहारस्य वा किञ्चित् अपि चिह्नं नासीत् । अतः युधिष्ठिरः चिन्तितवान् यत् तस्य भ्रातरः केन हन्ति ये बलेन दुर्जयप्रायः आसन्?

वयं सर्वे कथां जानीमः। यदा युधिष्ठिरः काम्यकवनं त्यक्त्वा पुनः द्वैतवने भ्रातृभिः सह निवासं प्रारभत तदा वने एकस्मिन् स्थाने तृष्णां शान्तयितुं जलं आनयितुं समीपस्थं सरोवरं प्रति भ्रातृन्

प्रेषितवान् । एकैकं चत्वारः भ्रातरः गतवन्तः, यदा कोऽपि न प्रत्यागच्छत्, तदा एकः चिन्तितः युधिष्ठिरः स्वयं भ्रातृन् अन्वेष्य समानं सरसः प्रति अगच्छत्। प्रथमे अनुच्छेदे सूचितं तीरे चत्वारः अपि भ्रातरः मृताः शयिताः इति दृष्ट्वा सः आश्चर्यचकितः अभवत् । विस्मयमानानां यक्षस्य वाणीं श्रुत्वा वृक्षे उपविष्टस्य । यक्षः अवदत् यत् यदि युधिष्ठिरः अपि तस्य तडागस्य जलं स्वप्रश्नानां उत्तरं न दत्त्वा पिबितुं आरभते तर्हि तस्य अपि चतुर्णां भ्रातॄणां समानं भाग्यं भविष्यति। तडागस्य तटे आगत्य युधिष्ठिरः आश्चर्यचकितः अभवत् यत् कथं तस्य चत्वारः भ्रातरः हताः । परन्तु वयं चिन्तयामः यत् एतादृशी घटना वस्तुतः घटिता स्यात् वा महाभारतस्य लेखकेन एव कल्पिता वा इति। सहसा नकुलः, सहदेवः, अर्जुनः, भीमः च क्रमशः तडागं गतवन्तः इति विश्वासः कठिनः, अदृश्यः यक्षः प्रथमं वदेत् यत् यदि मम प्रश्नानाम् उत्तरं न दत्त्वा मम स्वामित्वस्य तडागस्य जलं पिबसि तर्हि भवतः हानिः भविष्यति जीवनं प्रत्येकं भ्राता च एतत् उक्तवान् आसीत् यत् सः चेतावनीम् अनिवारयन् जलं पिबन् प्राणान् त्यक्तवान्। प्रथमे तु त्रुटिं कृत्वा प्राणहानिः इति अवगम्यते । अथ नकुल-सहदेवं मृतं दृष्ट्वा अर्जुनं ततः त्रीन् भ्रातॄन् मृतान् दृष्ट्वा भीमः अपि यक्षस्य चेतावनीम् अनुसृत्य, किम् एतत् अवगम्यते?

वयं न अवगच्छामः। तदपि वयं यक्ष-युधिष्ठिरयोः एतत् संवादं, भारत-गाथस्य प्राचीनतमं प्रश्नोत्तरं, रुचिपूर्वकं पठितुं न शक्नुमः। यद्यपि एषा संवादप्रसङ्गः वस्तुतः न घटिता, महाभारतस्य रचयिता च कल्पितवती इति कल्प्यते । तदपि अयं संवादः एतावत् महत्त्वपूर्णः यत् एकतः महाभारतस्य लेखकस्य प्रयत्नम् दर्शयति यत् तेन युधिष्ठिरस्य धर्मराजचरित्रं प्रकाशयितुं प्रसंगस्य कल्पना कृता, अपरतः संवादमाध्यमेन प्रबन्धकविः कृतवान् भारतस्य चिन्तनं प्रभावितं कृतवान् भविष्यत्पुस्तकानां कृते अपि तस्य अभिलेखनं कर्तुं प्रयतन्ते।

यक्षेण सह अस्मिन् संवादे युधिष्ठिरः अस्माकं पुरतः महान् पुरुषः इति सत्यमेव उद्भवति। महत्तमसंकटसमये अपि धैर्यं न त्यक्त्वा सर्वविधप्रतिकूलपरिस्थितिषु अपि धर्मसिद्धान्तानां विषये

स्पष्टतया वक्तुं – एतानि न लघुसिद्धयः सन्ति तथा च युधिष्ठिरस्य चरित्रस्य एषः लक्षणः यक्षेण सह संवादद्वारा अस्माकं पुरतः उद्भवति . युधिष्ठिरः न केवलं तस्य चेतावनीम् आश्रित्य यस्य विषये तस्य चत्वारः भ्रातरः किमपि ध्यानं न दत्तवन्तः, जलपानेन तृष्णां शान्तयितुं आवेगेन प्राणान् त्यक्तवन्तः, अपितु तदनुसारं कार्यं अपि कृतवान् परन्तु अस्मिन् संवादे बृहत्तमं वस्तु अस्ति यत् युधिष्ठिरः यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं दत्तवान् यदा तस्य चतुर्णां भ्रातृणां निष्प्राणशरीराणि तस्यैव तडागस्य तटे भूमौ शयितानि आसन् तथा च यः यक्षः तस्य भ्रातृणां एतत् गतिं जनयति स्म। , युधिष्ठिरः तस्यैव यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं ददाति स्म। किं धैर्यस्य संतुलनस्य च ऊर्ध्वता अस्मात् अधिका भवितुम् अर्हति ? एतत् सम्भवं न भवितुमर्हति तथा च यदि महाभारतस्य रचयिता यक्ष-युधास्थिर-संवादस्य कल्पनां कृतवान् यत् एतत् सम्यक् दर्शयति तर्हि सः किमपि दुष्कृतं न कृतवान्।

ततः च युधिष्ठिरः यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं यथा दार्शनिकरूपेण दत्तवान् तत् दर्शयति यत् युधिष्ठिरस्य जीवनस्य दार्शनिकव्यावहारिकपक्षेषु ठोसज्ञानम् आसीत् तथा च धर्मस्य विषये तस्य चिन्तनं एतावत् गहनं समीचीनं च आसीत् यत् तस्य एकस्य प्रश्नस्य उत्तरमपि न दातव्यम् आसीत् .न तु उत्तरे कष्टम् आसीत् न च यक्षः तस्य कस्मिंश्चित् उत्तरे असन्तुष्टः आसीत्। यक्षः कुलम् एकशतचतुर्विंशति प्रश्नान् पृष्ठवान्? युधिष्ठिरेण सह कृतम्। प्रश्नानां श्रेणी अतीव विस्तृता अस्ति, यथा यथा पठति तथा निर्मितं भवति।

अत्र सर्वेषां प्रश्नोत्तराणां पुनरावृत्तिः न सम्भवति, परन्तु केचन प्रश्नोत्तराणि अतीव महत्त्वपूर्णानि सन्ति, अस्माकं चिन्तनस्य अविभाज्यः भागः अभवन् । यथा प्रथमचतुष्टयप्रश्ना उत्तराणि भिन्नप्रकाराः । 1. सूर्यः कः आकाशे उत्थापयति ? ब्रह्मा सूर्यं आकाशं प्रति उत्थापयति। 2. सूर्यः कः परितः गच्छति ? देवाः सूर्यं परिभ्रमन्ति। 3. सूर्यास्तं कः करोति ? धर्मः तस्य नाशं करोति। 4. सूर्यः कस्मिन् पूज्यः ? सूर्यः सत्ये प्रतिष्ठितः। यदि वयं एतेषु प्रत्येकस्मिन् प्रश्ने गभीरं

गच्छामः तर्हि तेषां पृष्ठतः समग्रं चिन्तनं अवगन्तुं आरभते । एतावता अन्यैः दार्शनिकप्रश्नैः सह एतयोः प्रश्नयोः विचारं कृत्वा भवतः कथं भवति? 1. कृषकाणां कृते कः द्रव्यः श्रेष्ठः ? तेषां कृते वर्षा श्रेष्ठा भवति। 2. प्रकीर्णनार्थं किं श्रेष्ठम् ? युधिष्ठिरस्य च उत्तरं स्पष्टतया बीजं वदति। अर्थात् केचन प्रश्नाः शुद्धदार्शनिकस्तरस्य सन्ति यदा केचन दैनन्दिनजीवनेन सह सम्बद्धाः सन्ति तथा च यदि युधिष्ठिरस्य प्रत्येकस्य प्रश्नस्य उत्तरं भवति तर्हि अवश्यमेव तस्य दर्शनस्य सामान्यजीवनस्य च गहनं ज्ञानं भवति।

बहु न चेदपि वयं द्वयोः प्रकारयोः प्रश्नयोः विषये किमपि वक्तुम् इच्छामः इति निश्चितम्। एकः ब्राह्मणसम्बद्धः । नवमे प्रश्ने यक्षः पृच्छति यत् 'ब्रह्मणि दिव्यता किम्? आध्याय कुर्वतः ब्राह्मणे एव दिव्यता निषेध्यते। शतचतुर्दशे प्रश्ने यक्षः पुनः अस्मिन् समये विशेषप्रकाशनपूर्वकं पृच्छति यत् केन कारणेन मनुष्यः ब्राह्मणः इति मन्तव्यः - वंशात्, आचरणेन, स्वाध्यायेन, शास्त्रश्रवणेन वा? अतः अस्मिन् समये युधिष्ठिरः सद्वृत्तिः ब्राह्मणत्वस्य लक्षणं मन्यते। अर्थात् उभयत्र युधिष्ठिरः जन्मतः ब्राह्मणत्वं न स्वीकृतवान्। श्रीकृष्णेन गीतायां तदेव उक्तं यत् चतुर्वर्ण्यः गुणैः कर्मणा च सम्बन्धी अस्ति (अर्थात् न जन्मना) चतुर्वर्ण्यमायान् श्रीतम गुणकर्मविभागशः (गीता, ४, १३) परन्तु व्यवहारे किं भवति स्म? उत्तरं इच्छसि चेत् कर्णस्य जीवनं पश्यतु। अत एव महापुरुषगुणाः सदृशाः कर्माणि च सन् अपि सूतपुत्रत्वेन सूतानां लघुजातीयत्वेन च आजीवनं अपमानं, अवमाननं च कर्तव्यम् आसीत् ।

द्वितीया घटना शतविंशतिप्रश्नसम्बद्धा अस्ति । प्रश्नः पृष्ठः यत् अस्मिन् पृथिव्यां किं महत्तमं आश्चर्यम् अस्ति ? युधिष्ठिरेन दत्तं उत्तरम् अस्माकं देशस्य जनानां मध्ये एतावत् लोकप्रियं जातम् यत् सम्भवतः तेषां विचाराणां कारणात् जन्मसमये प्रत्येकः भारतीयः अर्धदार्शनिकः इति कथ्यते। उत्तरम् आसीत् - प्रतिदिनं रात्रौ च प्राणिनः म्रियन्ते, परन्तु ये अवशिष्टाः सन्ति ते मन्यन्ते यत् ते सर्वदा जीविष्यन्ति इति, अस्मात् महत्तरं आश्चर्यं किं भवितुम् अर्हति।

वानपर्वस्य ३१३ अध्याये समाविष्टस्य अस्य विशालस्य संवादस्य अन्ते यत् घटितं, तत् यथार्थतया युधिष्ठिरस्य चरित्रं हिमालयस्य शिखरं प्रति नीतवान्।

१३.४.२. सारांशः

महाभारते एकः प्रसंगः अस्ति यत् तृषितपाण्डवानां जलपानं निवारयन् यक्षः प्रथमं स्वप्रश्नानां उत्तरं दातुं शर्तं निर्धारितवान् आसीत् ।

यक्षप्रश्ना इत्यपि हिन्दीसुभाषितम् अस्ति । यस्याः समस्यायाः समस्यायाः वा सन्दर्भे एतत् सुभाषितं प्रयुज्यते यस्याः समाधानं अद्यापि न प्राप्तम् अथवा समस्या यथावत् एव तिष्ठति। यक्षप्रश्न इति एषा उक्तिः महाभारते यक्षेन पाण्डवेभ्यः पृष्टेभ्यः प्रश्नेभ्यः उत्पन्ना । प्रव्रजने यदा पाण्डवाः वने वने भ्रमन्ति स्म, तदा एकदा ते जलं अन्वेषमाणाः आसन् । युधिष्ठिरः प्रथमं सहदेवं प्रेषितवान्। सः एकस्य सरसः समीपं गत्वा जलं पिबितुं नत्वा स्वरं श्रुतवान् । सा वाणी यक्षस्य आसीत् यः स्वप्रश्नानां उत्तराणि इच्छते स्म। सहदेवः वचनं उपेक्ष्य जलं पिबन् मृतः । अनन्तरम् अन्ये पाण्डवभ्रातरः अपि आगत्य मृताः विनश्यन्ति स्म । ततः अन्ते धर्मराज युधिष्ठिरः आगत्य यक्षस्य प्रश्नानां सम्यक् उत्तरं दत्त्वा पुनः स्वभ्रातृन् जीवितान् अवाप्तवान् । अतः आधुनिकयुगे अपि यदा समस्या भवति, तस्य समाधानं कस्यचित् न भवति तदा यक्ष-प्रकाशः इति उच्यते।

यक्षस्य अन्तिमप्रश्नेषु एकः आसीत् - १.

दिने दिने भूतानी प्रविशन्ति यमालयम्।

सेशास्थवर्मीच्छन्ति किमश्चर्यमतः परम्॥

(अर्थः- प्रतिदिनं जीवाः यमस्य गृहं प्रविशन्ति, शेषाः जीवाः अत्र सदा स्थातुम् इच्छन्ति। अस्मात् महत्तरं आश्चर्यं किम्?)

येषु एकस्य (किमाश्चर्यम्) प्रतिक्रियारूपेण युधिष्ठिरः अवदत्।

अहन्यहनि भूतानी गच्छन्तिः यमालयम्।

शेषः स्थावर्मिच्छन्ति किमश्चर्यमतः परम् ॥

(अर्थ:- प्रतिदिनं जीवाः यमस्य गृहं प्रविशन्ति, शेषाः जीवाः अत्र सदा स्थातुम् इच्छन्ति। अस्मात् महत्तरं आश्चर्यं किम्!)

१३.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- यक्षप्रश्न सारांश लिखतु?
- युधिष्ठिर यक्ष क थोपकथन लिखतु?
- यक्ष उपाख्यान लिखतु?

१३.६. अध्ययन मार्गदर्शिका

- यक्षप्रश्न, प्रमोद कुमर् पधि।
- यक्षप्रश्न , गोपिनथ महपत्र।

Unit No.14 - *Yaksaprasna Mahabharata*

१४.१ शिक्षणस्य उद्देश्यम्

- नीतिशिक्षणम्:
- धार्मिकज्ञानवृद्धिः:
- आध्यात्मिकविकासः
- धैर्य एवं संयमः
- सत्यप्रियता
- जीवनदर्शनम्:
- शान्ति एवं संतोष
- प्रकृतिज्ञानम्:

१४.२. पठनस्य उद्देश्यं

- यक्षप्रश्न पठनस्य उद्देश्य बहुविधाः सन्ति। मुख्यतया इमे उद्देश्याः निम्नलिखिताः सन्ति:
- धार्मिकज्ञानवृद्धिः:

यक्षप्रश्नाः धर्मस्य गूढतत्त्वानि प्रकाशयन्ति। धर्मस्य पालनं, तस्य महत्त्वं, धर्मविषयक विभिन्नपक्षाणां अवबोधनं च अत्र सम्भवति।

- आध्यात्मिकविकासः:

आत्मा, आत्मज्ञानं, तस्य महत्त्वं, एवं जीवनस्य उद्देश्यः इत्यादिकाः प्रश्नाः आध्यात्मिकविकासाय मार्गदर्शनं कुर्वन्ति। पाठकाः आत्मनः गूढार्थं, तस्य अमरत्वं च अवगन्तुं शक्नुवन्ति।

- नीतिशिक्षणम्:

यक्षप्रश्नेषु नीतिसम्बन्धीनि प्रश्नाः सन्ति यानि समाजे सदाचारस्य, नीतिशास्त्रस्य च महत्त्वं प्रतिपादयन्ति। एते प्रश्नाः नीतिशिक्षणाय सहायकाः भवन्ति।

- धैर्य एवं संयमः

धैर्यस्य, संयमस्य च महत्त्वं यक्षप्रश्नेषु प्रतिपादितं अस्ति। विपत्तिषु धैर्यं, संयमं च कथं धर्तव्यम् इति अत्र अवबोधयन्ति।

- सत्यप्रियता:

सत्यस्य पालनं, तस्य महत्त्वं, एवं सत्यप्रियता किमर्थं आवश्यकं इति प्रश्नाः सत्यप्रियतायाः महत्त्वं प्रतिपादयन्ति।

- जीवनदर्शनम्:

मानवजीवनस्य सारं, तस्य अनित्यत्वं, एवं उद्देश्यः इत्यादिकाः प्रश्नाः जीवनदर्शनस्य विवेचनं कुर्वन्ति। जीवनस्य वास्तविकता, तस्य उद्देश्यः च अत्र बोधयन्ति।

- शान्ति एवं संतोषः

शान्तेः, संतोषस्य च महत्त्वं यक्षप्रश्नेषु विवेच्यते। अस्याः शिक्षया पाठकाः आन्तरिकशान्तिं, संतोषं च प्राप्नुवन्ति।

- प्रकृतिज्ञानम्:

प्रकृतिः, पर्यावरणं, तस्य संरक्षणं च अत्र प्रतिपादितं अस्ति। यक्षप्रश्नाः प्रकृतिसम्बन्धीनां ज्ञानं, तस्य महत्त्वं च अवबोधयन्ति।

- मानवमूल्याः:

मानवमूल्यानां विवेचनं, तेषां पालनं, एवं तेषां महत्त्वं यक्षप्रश्नेषु प्रतिपादितं अस्ति। एते प्रश्नाः पाठकानां मूल्यबोधं वर्धयन्ति।

- चिन्तनशक्तिविकासः:

गहनप्रश्नानां उत्तराणि चिन्तनं, मननं च आवश्यकं कुर्वन्ति। एते प्रश्नाः पाठकानां चिन्तनशक्तिं, तर्कशक्तिं च वर्धयन्ति।

एते सर्वे उद्देश्याः यक्षप्रश्न पठनस्य महत्त्वं प्रतिपादयन्ति। यक्षप्रश्नाः केवलं पाण्डवानां न तु सर्वेषां पाठकानां जीवनाय, मूल्यबोधाय, च आत्मविकासाय मार्गदर्शकाः भवन्ति।

१४.३. यक्षप्रश्न परिचयः

महाभारते कथा अस्ति। प्रवासकाले पाण्डवाः परिभ्रमन्तः तृष्णां अनुभवन्ति स्म । जलं अन्वेषमाणः नकुलः जलाशयस्य समीपं प्राप्तवान् । जलं पिबितुं सज्जा एव एकः यक्षः तं निवार्य अवदत् यत् भवन्तः मम प्रश्नानाम् उत्तरं दत्त्वा एव जलं पिबितुं शक्नुवन्ति इति। नकुल इत्यादयः भ्रातरः अतीव तृष्णां अनुभवन्ति स्म, अतः यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं न दत्त्वा जलं पिबितुं आरब्धाः, मृताः च । यदा युधिष्ठिरस्य वारः आगतः तदा सः न केवलं यक्षस्य सर्वान् प्रश्नान् सम्यक् श्रुतवान् अपितु तार्किक उत्तराणि अपि दत्तवान्, यत् श्रुत्वा यक्षः तृप्तः अभवत्। यक्षेण युधिष्ठिरं प्रति पृष्ठेषु प्रश्नेषु एकः प्रश्नः स्थिरता, धैर्यं, स्नान, दानं च सम्बद्धम् आसीत् ।

यक्षः युधिष्ठिरं पृष्ठवान् किं स्थिरता कथ्यते? धैर्यं किम् ? स्नानं किं कथ्यते ? दानस्य च वास्तविकः अर्थः कः ?

एतेषु प्रश्नेषु युधिष्ठिरः यत् उत्तरं दत्तवान् तत् आसीत् - 'स्वधर्मे स्थिरः स्थातुं स्थिरता ।' धैर्यं इन्द्रियाणि नियन्त्रयितुं भवति।

महाभारते कथा अस्ति। प्रवासकाले पाण्डवाः परिभ्रमन्तः तृष्णां अनुभवन्ति स्म । जलं अन्वेषमाणः नकुलः जलाशयस्य समीपं प्राप्तवान् । जलं पिबितुं सज्जा एव एकः यक्षः तं निवार्य अवदत् यत् भवन्तः मम प्रश्नानाम् उत्तरं दत्त्वा एव जलं पिबितुं शक्नुवन्ति इति।

महाभारतकालस्य यक्ष-युधिष्ठिरसंवादप्रश्नानां उत्तराणां प्रासंगिकता तद्युगापेक्षया अद्यत्वे अधिका अस्ति। जनाः स्थिरतायाः सिद्धान्ततायाः वा रूपं दत्तवन्तः, यदा तु दृढता वा संकल्पस्य स्थिरता वा कर्तव्यं प्रति दृढता इति अर्थः । भौतिकसुखसमृद्धिभिः सह सङ्गतिः दोषः । धैर्यस्य विषये समाजे बहवः दुर्भावनाः प्रचलिताः सन्ति ।

आलस्यं आलस्यं च उपविश्य अवसरस्य प्रतीक्षां कदापि धैर्यस्य पर्यायः न भवितुम् अर्हति । वस्तुतः धैर्यं कृतं, सज्जं, उदात्तं कर्म उत्सुकं च भूत्वा सर्वेषु इन्द्रियाणि नियन्त्र्य सद्जीवनं जीवितुं सामर्थ्यं भवति ।

पवित्रनदीस्नानस्य महिमा मुनिमहात्मानां शास्त्रप्रवचनेषु महिमामण्डितः अस्ति। परन्तु यावत् अस्माकं मनसः अशुद्धिः न निर्मूल्यते तावत् बृहत्तमायां नद्यां स्नानमपि सम्पूर्णतया फलं न प्राप्स्यति।

अतः उच्चनीचयोः, ईर्ष्या-द्वेषयोः, तव मम च, लघु-लघु-आदिविवेकात् सर्वथा मुक्तं कृत्वा गङ्गा-जलवत् शुद्धं कृतवान्, अस्नानमपि शतदिनानि यावत् सः अद्यापि शुद्धतमः इति मन्यते Will be considered a human being. जनानां दानस्य विषये अपि बहवः दुर्भावनाः सन्ति । ये समर्थाः, मुष्टिद्वयं वा दानं कुर्वन्ति, दातृत्वगर्वेण अभिभूताः।

१४.४. विषयः

यक्षप्रश्नाः महाभारतस्य एकः प्रसिद्धः अंशः अस्ति, यत्र युधिष्ठिरः एकस्य यक्षस्य प्रश्नानां उत्तराणि ददाति। अत्र प्रमुखाः विषयवस्तूनि दत्तानि सन्ति यानि यक्षप्रश्नेषु प्रतिपादिताः भवन्तिः धर्मः धर्मस्य स्वरूपं, तस्य पालनेन कः लाभः, एवं धर्मस्य आधारः कः इत्यादयः प्रश्नाः धर्मस्य विविधपक्षानां विश्लेषणं कुर्वन्ति।

ज्ञानः यक्षप्रश्नेषु ज्ञानस्य महत्त्वं, ज्ञानस्य साधनानि, एवं ज्ञानस्य परिणामः इत्यादयः प्रश्नाः युधिष्ठिरस्य ज्ञानं, तस्य महत्त्वं च प्रकाशयन्ति।

मानवजीवनम्: मानवजीवनस्य सारं, तस्य उद्देश्यः, एवं जीवनस्य अनित्यत्वं इत्यादयः प्रश्नाः मानवजीवनस्य तत्त्वं प्रतिपादयन्ति।

आत्मा: आत्मनः स्वरूपं, तस्य अजर-अमरत्वं, एवं आत्मज्ञानस्य महत्त्वं इत्यादयः प्रश्नाः आत्मज्ञानस्य महत्त्वं प्रतिपादयन्ति।

नीतिः यक्षः नीतिसम्बन्धीनि प्रश्नाः अपि पृच्छति, यानि समाजे जीवनयापनस्य विभिन्न पक्षानां विश्लेषणं कुर्वन्ति। नीतिशास्त्रस्य विविध तत्त्वानि अत्र विवेच्यन्ते।

सत्यः सत्यस्य महत्त्वं, तस्य पालनस्य लाभः, एवं सत्यस्य स्वरूपं इत्यादयः प्रश्नाः सत्यस्य आवश्यकतां च प्रतिपादयन्ति।

संयमः संयमस्य महत्त्वं, तस्य पालनस्य उपायाः, एवं संयमस्य परिणामः इत्यादयः प्रश्नाः संयमस्य महत्त्वं प्रकाशयन्ति।

धैर्यः धैर्यस्य महत्त्वं, विपत्तिषु तस्य पालनं, एवं धैर्यस्य परिणामः इत्यादयः प्रश्नाः धैर्यस्य आवश्यकता च प्रतिपादयन्ति।

प्रकृतिः प्रकृतिः, तस्य विभिन्नरूपाणि, एवं प्रकृतिसंरक्षणस्य महत्त्वं इत्यादयः प्रश्नाः पर्यावरणस्य महत्त्वं च प्रतिपादयन्ति।

भविष्यःभविष्यस्य अनिश्चितत्वं, तस्य ज्ञानस्य प्रयत्नः, एवं भविष्यवाणी इत्यादयः प्रश्नाः भविष्यस्य अनिश्चितता च प्रतिपादयन्ति।

एते सर्वे विषयवस्तूनि यक्षप्रश्नानां प्रमुखाः पक्षाः सन्ति। युधिष्ठिरस्य उत्तराणि तेषां विषयाणां गूढार्थं प्रतिपादयन्ति, यानि केवलं पाण्डवानां न तु सर्वमानवजातये अपि प्रेरणादायकाः भवन्ति।

१४.४.१. यक्षप्रश्न महाभारत

युधिष्ठिरोऽपि आश्चर्यचकितः सम्यक् च, कथं तस्य चत्वारः भ्रातरः युद्धं विना हताः। यत्र चत्वारः अपि मृताः शयिताः आसन् तस्य तडागस्य तटे द्वन्द्वयुद्धे पराजितभ्रातरः एकैकं हता इति प्रमाणार्थं कोऽपि चिह्नः नासीत् । तेषां कस्यचित् शरीरे शस्त्रजन्यस्य व्रणस्य प्रहारस्य वा किञ्चित् अपि चिह्नं नासीत् । अतः युधिष्ठिरः चिन्तितवान् यत् तस्य भ्रातरः केन हन्ति ये बलेन दुर्जेयप्रायः आसन्?

वयं सर्वे कथां जानीमः। यदा युधिष्ठिरः काम्यकवनं त्यक्त्वा पुनः द्वैतवने भ्रातृभिः सह निवासं प्रारभत तदा वने एकस्मिन् स्थाने तृष्णां शान्तयितुं जलं आनयितुं समीपस्थं सरोवरं प्रति भ्रातृन् प्रेषितवान् । एकैकं चत्वारः भ्रातरः गतवन्तः, यदा कोऽपि न प्रत्यागच्छत्, तदा एकः चिन्तितः युधिष्ठिरः स्वयं भ्रातृन् अन्वेष्टुं समानं सरसः प्रति अगच्छत्। प्रथमे अनुच्छेदे सूचितं तीरे चत्वारः अपि भ्रातरः मृताः शयिताः इति दृष्ट्वा सः आश्चर्यचकितः अभवत् । विस्मयमानानां यक्षस्य वाणीं श्रुत्वा वृक्षे उपविष्टस्य । यक्षः अवदत् यत् यदि युधिष्ठिरः अपि तस्य तडागस्य जलं स्वप्रश्नानां उत्तरं न दत्त्वा पिबितुं आरभते तर्हि तस्य अपि चतुर्णां भ्रातृणां समानं भाग्यं भविष्यति। तडागस्य तटे आगत्य युधिष्ठिरः आश्चर्यचकितः अभवत् यत् कथं तस्य चत्वारः भ्रातरः हताः । परन्तु वयं चिन्तयामः यत् एतादृशी घटना वस्तुतः घटिता स्यात् वा महाभारतस्य लेखकेन एव कल्पिता वा इति। सहसा नकुलः, सहदेवः, अर्जुनः, भीमः च क्रमशः तडागं गतवन्तः इति विश्वासः कठिनः, अदृश्यः यक्षः प्रथमं वदेत् यत् यदि मम प्रश्नानाम् उत्तरं न दत्त्वा मम

स्वामित्वस्य तडागस्य जलं पिबसि तर्हि भवतः हानिः भविष्यति जीवनं प्रत्येकं भ्राता च एतत् उक्तवान् आसीत् यत् सः चेतावनीम् अनिवारयन् जलं पिबन् प्राणान् त्यक्तवान्। प्रथमे तु त्रुटिं कृत्वा प्राणहानिः इति अवगम्यते । अथ नकुल-सहदेवं मृतं दृष्ट्वा अर्जुनं ततः त्रीन् भ्रातृन् मृतान् दृष्ट्वा भीमः अपि यक्षस्य चेतावनीम् अनुसृत्य, किम् एतत् अवगम्यते?

वयं न अवगच्छामः। तदपि वयं यक्ष-युधिष्ठिरयोः एतत् संवादं, भारत-गाथस्य प्राचीनतमं प्रश्नोत्तरं, रुचिपूर्वकं पठितुं न शक्नुमः। यद्यपि एषा संवादप्रसङ्गः वस्तुतः न घटिता, महाभारतस्य रचयिता च कल्पितवती इति कल्प्यते । तदपि अयं संवादः एतावत् महत्त्वपूर्णः यत् एकतः महाभारतस्य लेखकस्य प्रयत्नम् दर्शयति यत् तेन युधिष्ठिरस्य धर्मराजचरित्रं प्रकाशयितुं प्रसंगस्य कल्पना कृता, अपरतः संवादमाध्यमेन प्रबन्धकविः कृतवान् भारतस्य चिन्तनं प्रभावितं कृतवान् भविष्यत्पुस्तकानां कृते अपि तस्य अभिलेखनं कर्तुं प्रयतन्ते।

यक्षेण सह अस्मिन् संवादे युधिष्ठिरः अस्माकं पुरतः महान् पुरुषः इति सत्यमेव उद्भवति। महत्तमसंकटसमये अपि धैर्यं न त्यक्त्वा सर्वविधप्रतिकूलपरिस्थितिषु अपि धर्मसिद्धान्तानां विषये स्पष्टतया वक्तुं – एतानि न लघुसिद्धयः सन्ति तथा च युधिष्ठिरस्य चरित्रस्य एषः लक्षणः यक्षेण सह संवादद्वारा अस्माकं पुरतः उद्भवति . युधिष्ठिरः न केवलं तस्य चेतावनीम् आश्रित्य यस्य विषये तस्य चत्वारः भ्रातरः किमपि ध्यानं न दत्तवन्तः, जलपानेन तृष्णां शान्तयितुं आवेगेन प्राणान् त्यक्तवन्तः, अपितु तदनुसारं कार्यं अपि कृतवान् परन्तु अस्मिन् संवादे बृहत्तमं वस्तु अस्ति यत् युधिष्ठिरः यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं दत्तवान् यदा तस्य चतुर्णां भ्रातृणां निष्प्राणशरीराणि तस्यैव तडागस्य तटे भूमौ शयितानि आसन् तथा च यः यक्षः तस्य भ्रातृणां एतत् गतिं जनयति स्म। , युधिष्ठिरः तस्यैव यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं ददाति स्म। किं धैर्यस्य संतुलनस्य च ऊर्ध्वता अस्मात् अधिका भवितुम् अर्हति ? एतत् सम्भवं न भवितुमर्हति तथा च

यदि महाभारतस्य रचयिता यक्ष-युधास्थिर-संवादस्य कल्पनां कृतवान् यत् एतत् सम्यक् दर्शयति तर्हि सः किमपि दुष्कृतं न कृतवान्।

ततः च युधिष्ठिरः यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं यथा दार्शनिकरूपेण दत्तवान् तत् दर्शयति यत् युधिष्ठिरस्य जीवनस्य दार्शनिकव्यावहारिकपक्षेषु ठोसज्ञानम् आसीत् तथा च धर्मस्य विषये तस्य चिन्तनं एतावत् गहनं समीचीनं च आसीत् यत् तस्य एकस्य प्रश्नस्य उत्तरमपि न दातव्यम् आसीत् .न तु उत्तरे कष्टम् आसीत् न च यक्षः तस्य कस्मिंश्चित् उत्तरे असन्तुष्टः आसीत्। यक्षः कुलम् एकशतचतुर्विंशति प्रश्नान् पृष्ठवान्? युधिष्ठिरेण सह कृतम्। प्रश्नानां श्रेणी अतीव विस्तृता अस्ति, यथा यथा पठति तथा निर्मितं भवति।

अत्र सर्वेषां प्रश्नोत्तराणां पुनरावृत्तिः न सम्भवति, परन्तु केचन प्रश्नोत्तराणि अतीव महत्त्वपूर्णानि सन्ति, अस्माकं चिन्तनस्य अविभाज्यः भागः अभवन् । यथा प्रथमचतुष्टयप्रश्ना उत्तराणि भिन्नप्रकाराः । 1. सूर्यं कः आकाशे उत्थापयति ? ब्रह्मा सूर्यं आकाशं प्रति उत्थापयति। 2. सूर्यं कः परितः गच्छति ? देवाः सूर्यं परिभ्रमन्ति। 3. सूर्यास्तं कः करोति ? धर्मः तस्य नाशं करोति। 4. सूर्यः कस्मिन् पूज्यः ? सूर्यः सत्ये प्रतिष्ठितः। यदि वयं एतेषु प्रत्येकस्मिन् प्रश्ने गभीरं गच्छामः तर्हि तेषां पृष्ठतः समग्रं चिन्तनं अवगन्तुं आरभते । एतावता अन्यैः दार्शनिकप्रश्नैः सह एतयोः प्रश्नयोः विचारं कृत्वा भवतः कथं भवति? 1. कृषकाणां कृते कः द्रव्यः श्रेष्ठः ? तेषां कृते वर्षा श्रेष्ठा भवति। 2. प्रकीर्णनार्थं किं श्रेष्ठम् ? युधिष्ठिरस्य च उत्तरं स्पष्टतया बीजं वदति। अर्थात् केचन प्रश्नाः शुद्धदार्शनिकस्तरस्य सन्ति यदा केचन दैनन्दिनजीवनेन सह सम्बद्धाः सन्ति तथा च यदि युधिष्ठिरस्य प्रत्येकस्य प्रश्नस्य उत्तरं भवति तर्हि अवश्यमेव तस्य दर्शनस्य सामान्यजीवनस्य च गहनं ज्ञानं भवति।

बहु न चेदपि वयं द्वयोः प्रकारयोः प्रश्नयोः विषये किमपि वक्तुम् इच्छामः इति निश्चितम्। एकः ब्राह्मणसम्बद्धः । नवमे प्रश्ने यक्षः पृच्छति यत् 'ब्रह्मणि दिव्यता किम्? आध्याय कुर्वतः

ब्राह्मणे एव दिव्यता निषेध्यते। शतचतुर्दशे प्रश्ने यक्षः पुनः अस्मिन् समये विशेषप्रकाशनपूर्वकं पृच्छति यत् केन कारणेन मनुष्यः ब्राह्मणः इति मन्तव्यः - वंशात्, आचरणेन, स्वाध्यायेन, शास्त्रश्रवणेन वा? अतः अस्मिन् समये युधिष्ठिरः सद्वृत्तिः ब्राह्मणत्वस्य लक्षणं मन्यते। अर्थात् उभयत्र युधिष्ठिरः जन्मतः ब्राह्मणत्वं न स्वीकृतवान्। श्रीकृष्णेन गीतायां तदेव उक्तं यत् चतुर्वर्ण्यः गुणैः कर्मणा च सम्बन्धी अस्ति (अर्थात् न जन्मना) चतुर्वर्ण्यमायान श्रीतम गुणकर्मविभागशः (गीता, ४, १३) परन्तु व्यवहारे किं भवति स्म? उत्तरं इच्छसि चेत् कर्णस्य जीवनं पश्यतु। अत एव महापुरुषगुणाः सदृशाः कर्माणि च सन् अपि सूतपुत्रत्वेन सूतानां लघुजातीयत्वेन च आजीवनं अपमानं, अवमाननं च कर्तव्यम् आसीत् ।

द्वितीया घटना शतविंशतिप्रश्नसम्बद्धा अस्ति । प्रश्नः पृष्ठः यत् अस्मिन् पृथिव्यां किं महत्तमं आश्चर्यम् अस्ति ? युधिष्ठिरेन दत्तं उत्तरम् अस्माकं देशस्य जनानां मध्ये एतावत् लोकप्रियं जातम् यत् सम्भवतः तेषां विचाराणां कारणात् जन्मसमये प्रत्येकः भारतीयः अर्धदार्शनिकः इति कथ्यते। उत्तरम् आसीत् - प्रतिदिनं रात्रौ च प्राणिनः म्रियन्ते, परन्तु ये अवशिष्टाः सन्ति ते मन्यन्ते यत् ते सर्वदा जीविष्यन्ति इति, अस्मात् महत्तरं आश्चर्यं किं भवितुम् अर्हति।

वानपर्वस्य ३१३ अध्याये समाविष्टस्य अस्य विशालस्य संवादस्य अन्ते यत् घटितं, तत् यथार्थतया युधिष्ठिरस्य चरित्रं हिमालयस्य शिखरं प्रति नीतवान्।

द्वादशवर्षं वनवासं पाण्डवानां समाप्तिमुद्यतः आसीत् । तदनन्तरं युधिष्ठिरः एकवर्षस्य निर्वासनस्य चिन्ताम् अनुभवति स्म । एकदा एतस्मिन् चिन्तायां मग्नः युधिष्ठिरः भ्रातृभिः कृष्णैः सह चर्चां कुर्वन् आसीत् यदा तस्य पुरतः रोदनं कुर्वन् ब्राह्मणः स्थितः। रोदनस्य कारणं पृष्ट्वा सा अवदत् - “मम कुटीरस्य बहिः अरणीकाष्ठं लम्बितम् आसीत् । एकः मृगः आगत्य अनेन काष्ठेन स्वशरीरं खरदितुं आरब्धवान्, सः च गतः । अरणी काष्ठं तस्य शृङ्गे अटत्। अस्य

कारणात् मृगः भीतः भूत्वा अतीव शीघ्रं पलायितवान् । इदानीं कथं अग्निहोत्राय अग्निं जनयिष्यामि?” (अरणी काष्ठं यत् अन्येन अरणेन मर्दयित्वा अग्निः उत्पाद्यते)।

तं ब्राह्मणं दयां कृत्वा पञ्च भ्रातरः मृगं अन्वेष्टुं प्रस्थिताः । तेभ्यः दूरं पुरतः धावित्वा मृगः दृष्ट्या अन्तर्धानं कृतवान् । क्लान्तपिपासा पञ्च पाण्डवाः वटवृक्षच्छायायां उपविष्टाः। ते सर्वे लज्जिताः अभवन् यत् ते शक्तिशालिनः, वीराः च सन्तः अपि ब्राह्मणस्य अल्पं कार्यं अपि कर्तुं न शक्नुवन्ति स्म । तेषां सर्वेषां तृष्णायाः कारणेन कण्ठाः शुष्काः आसन् । नकुलः सर्वेषां कृते जलं अन्वेष्टुं प्रस्थितवान्। किञ्चित् दूरं गत्वा ते एकं सरोवरं प्राप्नुवन् यत् स्वच्छजलेन पूर्णम् आसीत् । नकुलः जलं पिबितुं सरोवरम् अवतरत् एव एकः स्वरः आगतः – “माद्रीपुत्र, मा साहसं कुरु । अयं जलाशयः मम अधः अस्ति। प्रथमं मम प्रश्नानाम् उत्तरं ददातु, ततः जलं पिबन्तु” इति।

नकुलः स्तब्धः अभवत्, परन्तु सः एतावत् तृष्णां अनुभवति स्म यत् सः चेतावनीम् उपेक्ष्य जलं पिबति स्म । जलं पिबन् एव सः निर्प्राणः भूत्वा पतितः ।

यदा नकुलः बहुकालं न प्रत्यागतवान् तदा युधिष्ठिरः चिन्तितः भूत्वा सहदेवं प्रेषितवान् । सहदेवस्य अपि एषा एव घटना अभवत् या नकुलस्य अपि अभवत्।

यदा सहदेवः न प्रत्यागतवान् तदा अर्जुनः तत् सरोवरं गतः। उभौ भ्रातरौ मृतौ शयानौ दृष्ट्वा मृत्योः कारणं चिन्तयन् अर्जुनः अपि तदेव स्वरं श्रुतवान् यथा नकुलः सहदेवः च श्रुतवान्। अर्जुनः क्रुद्धः सन् व्यङ्ग्यबाणान् प्रहारयितुं आरब्धवान् परन्तु तस्य परिणामः नासीत् । अर्जुनः अपि क्रोधेन जलं पिबति स्म, यावत् सः तीरं प्राप्तवान् तावत् सः अपि मूर्च्छितः अभवत् ।

अर्जुनं प्रतीक्षमाणः चञ्चलः अभवत् युधिष्ठिरः । सः भीमं भ्रातृन् अन्वेष्टुं प्रेषितवान्। भीमसेन जलाशयं प्रति शीघ्रं गतः। तत्र सः स्वभ्रातृत्रयं मृतान् अवाप्तवान् । सः चिन्तितवान् यत् एतत् कस्यचित् राक्षसस्य कार्यं भवितुमर्हति परन्तु किमपि कर्तुं पूर्वं सः जलं पिबितुं इच्छति स्म ।

इति मत्वा भीमः सरसः प्रविष्टमात्रेण सः अपि तदेव शब्दं श्रुतवान् । – “कोऽसि मां निवारयितुं!?”

इत्युक्त्वा भीमः जलं पिबत् । जलं पिबन् एव ते तत्रैव पतिताः ।

यदा चत्वारः भ्रातरः न प्रत्यागताः तदा युधिष्ठिरः चिन्तितः भूत्वा तान् अन्वेष्य जलाशयं प्रति गन्तुं प्रवृत्तः । निर्जनवनं गत्वा युधिष्ठिरः तदेव विषसरोवरं प्राप्तवान् यस्य जलं पिबन् चत्वारः भ्रातरः प्राणान् त्यक्तवन्तः । मृत्योः कारणं अन्विष्यमाणः युधिष्ठिरः अपि जलं पिबितुं सरसः समीपम् अवतरत् तथा च सः अपि तदेव वाणीं श्रुतवान् – “सावधान! न शृण्वन् ते भ्रातरः तडागस्य जलं पिबन् । मम अधः अयं तडागः अस्ति। मम प्रश्नानां सम्यक् उत्तरं दत्त्वा एव भवन्तः अस्य तडागस्य जलं पिबितुं शक्नुवन्ति!”

युधिष्ठिरः जानाति स्म यत् कश्चन यक्षः वदति स्म। सः अवदत् – “भवन्तः प्रश्नं पृच्छन्तु, अहं उत्तरं दातुं प्रयत्नेन करिष्यामि!”

कमल यक्षः अपृच्छत् – मनुष्यस्य कः समर्थनं करोति ?

युधिष्ठिरः अवदत् – केवलं धैर्यं व्यक्तिं समर्थयति।

यक्ष – सफलतायाः एकमात्रं मार्गं कः ?

युधिष्ठिर – दान।

यक्ष – कः वातात् द्रुततरः गच्छति ?

युधिष्ठिर – मन।

यक्ष – विदेशं गच्छन् कः सहचरः ?

युधिष्ठिर – विद्या।

यक्ष – कस्य त्यागेन मनुष्यः प्रियः भवति ?

युधिष्ठिर – अहङ्कारजन्य अभिमानं विमोचने पर।

यक्ष – किं नष्टे दुःखं न जनयति ?

युधिष्ठिर – क्रोध।

यक्ष – किं वस्तु हानिः पुरुषः धनिकः भवति ?

युधिष्ठिर – लोभ।

यक्षब्राह्मणत्वं कस्मिन् आश्रित्य भवति ? जन्मे, शिक्षायां, शीतलप्रकृतौ वा ?

युधिष्ठिर – शीतल प्रकृति पर।

यक्ष – कः एकमात्रः उपायः येन जीवनं सुखी भवति ?

युधिष्ठिर – सद्भावः एव सुखस्य एकमात्रं मार्गम् अस्ति।

यक्ष – कः उत्तमः लाभः ?

युधिष्ठिर – स्वास्थ्य।

यक्ष – धर्मात् महत्तरं किमन्यत् जगति?

युधिष्ठिर – दया।

यक्ष – पुरुषेण सह कृता मैत्री कथं न वृद्धा भवति ?

युधिष्ठिर – सज्जनैः सह कृता मैत्री कदापि वृद्धा न भवति।

यक्ष – अस्मिन् जगति किं महत्तमं आश्चर्यम् ?

युधिष्ठिर – प्रतिदिनं सहस्राणि लक्षशः जनाः म्रियन्ते तथापि सर्वे सदा जीवितुं इच्छन्ति। अस्मात्

महत्तरं आश्चर्यं किं भवितुम् अर्हति ?

एवमेव यक्षः बहु प्रश्नान् पृष्ठवान् युधिष्ठिरः सर्वेषां सम्यक् उत्तरं दत्तवान्। अन्ते यक्षः अवदत्

– “राज, अहं भवतः मृतभ्रातृणां एकं एव पुनः जीवितुं शक्नोमि । यः इच्छसि सः जीवति” इति ।

इति श्रुत्वा युधिष्ठिरः क्षणं चिन्तितवान्, ततः अवदत् – “नकुलः जीवतु।”

युधिष्ठिरः एवम् उक्तमात्रेण तस्य पुरतः यक्षः प्रादुर्भूत्वा अवदत् – “युधिष्ठिर! दशहस्रगजबलस्य भीमस्य स्थाने नकुलस्य पुनरुत्थानं किमर्थं युक्तं मन्यसे ? यदि न भीमः तर्हि त्वया अर्जुनं तारयिष्यसि यस्य युद्धकौशलस्य रक्षणं त्वां सर्वदा!”

युधिष्ठिरः अवदत् – “हे देव, मनुष्यः न भीमात् न अर्जुनात् रक्षितः। केवलं धर्म एव मनुष्यस्य रक्षणं करोति यदि सः धर्मात् व्यभिचरति तर्हि मनुष्यः विनश्यति। मम पितुः भार्याभ्यां कुन्तीमातेः एकमात्रः पुत्रः अवशिष्टः । अहं इच्छामि यत् माद्री मातायाः अपि पुत्रः जीवितः अस्ति” इति ।

“अनपक्षपातः पुत्र चतुर्णामपि भ्रातरः जीविताः भवन्तु!” – यक्षः युधिष्ठिराय एतत् वरं दत्तवान्।

एषः यक्षः अन्यः कोऽपि नासीत् केवलं धर्मदेवः एव। स एव यः

न यक्षरूपं गृहीतवान् आसीत्। तस्य इच्छा आसीत् यत् तस्य पुण्यपुत्रस्य युधिष्ठिरस्य दर्शनेन नेत्रतृप्तिः भवतु।

(८० तमे दशके प्रचलितस्य एनसीईआरटी-संस्थायाः ७ कक्षायाः पूरकपाठ्यपुस्तकस्य 'संक्षिप्तमहाभारतस्य' अंशः)

(यक्ष प्रश्न – महाभारत का एक अतिप्रसिद्ध प्रेरक / प्रेरणादायक प्रकरण – हिन्दी में)

१२ वर्षाणां वान-वासस्य सहजनिर्वासनस्य क्रमस्य अन्ते पाण्डवराजकुमाराः एकं ब्राह्मणं दृष्टवन्तः यः आक्रोशितवान् यत् मृगः स्वस्य अरणीं (घर्षणेन अग्निं जनयितुं काष्ठखण्डयुगलं) स्वस्य शृङ्गेषु गृहीतवान् इति ॥ ब्राह्मणस्य अरणीं प्राप्तुं प्रस्थिताः वीराः पाण्डवराजपुत्राः मृगाणां खुरचिह्नान् अनुसृत्य ।

गूढमृगान्वेषणे युधिष्ठिरः श्रान्तः तृष्णा च अभवत् । अतः सहदेवः कनिष्ठः जलं आनयितुं उद्यमं कृत्वा सुन्दरं सरसः प्राप्नोत् । सरोवरः क्रेन (बका) विहाय कस्यापि जीवस्य विना आसीत् । यदा सहदेवः सरसः जलं ग्रहीतुं प्रयत्नं कृतवान् तदा क्रेनः अवदत्, “हे सहदेव! अस्य सरोवरस्य जलं

विषरूपेण परिणमिष्यति यदि मम प्रश्नानाम् उत्तरं न दत्त्वा तत् गृह्णासि” इति । सहदेवः अभिमानेन न प्रज्ञाप्य त्वरया जलं सरसः । स्फटिकं भासमानं जलं पिबन् सहदेवः विषेण तत्क्षणमेव मृतः । परः पाण्डवः नकुलः सहदेवम् अनुसृत्य तदेव सरसः प्राप्य मृतं सहदेवं दृष्टवान्, क्रेनेन अपि चेतवतः। किन्तु नकुलः अपि बकं उपहासयित्वा जलं पिबन् मृतः। तथैव शूरः अर्जुनः, भीमः च शक्तिमान् अपि समानं भाग्यं प्राप्नुवन् ।

यतः कश्चन अपि भ्रातरः जलं गृहीत्वा न प्रत्यागतवान्, तस्मात् युधिष्ठिरः स्वस्य अनुजभ्रातरं जलं च अन्वेष्टुं प्रवृत्तः । तदेव मार्गं अनुसृत्य युधिष्ठिरः सरसः पारम् आगत्य सर्वान् भ्रातृन् मृतान् शयान् अपश्यत् । भ्रातृहन्तारं अन्वेष्टुं पूर्वं युधिष्ठिरः सरसः किञ्चित् जलं पिबितुं निश्चितवान् । परन्तु यदा बका तं चेतयति स्म तदा युधिष्ठिरः प्रतिहर्कं कृत्वा ध्यानपूर्वकं श्रुत्वा अवगच्छत् यत् बका एव घटनाक्रमस्य उत्तरं धारयति। युधिष्ठिरः यत् गुणं प्रतिनिधियति स्म, तस्मात् सः क्रेनेन प्रस्तूयमाणानां प्रश्नानाम् उत्तरं दातुं प्रवृत्तः ।

युधिष्ठिरस्य समक्षं प्रश्नान् स्थापयितुं पूर्वं क्रेनः यक्षः इति स्वं प्रकाशितवान् । यक्षः दार्शनिक-आधा-भौतिक-शाखाभिः सह १८ प्रश्नान् पृष्ठवान् । यक्ष-युधिष्ठिरसंवादः महाभारतस्य मध्यपर्वणि समाहितः अस्ति। धर्म-बका उपाख्यान (Legend of the Virtuous Crane) इति अपि प्रसिद्धम् अस्ति (प्रश्नाः धर्मात्मा क्रेन यक्षस्य वा)

प्रश्न सं. 1: यक्षः प्रश्नः- कः सूर्यं आकाशेषु उदयं आरोहणं च करोति? सूर्यं कः परिभ्रमति ? क्षितिजेषु सूर्यं कः अस्तं करोति ? सूर्यस्य यथार्थस्वभावः क्व च सूर्यः प्रतिष्ठितः।

युधिष्ठिरः प्रत्युवाच ब्रह्मा सूर्योदयमारोहं करोति। देवाः सूर्यं परितः भ्रमन्ति। धर्मः सूर्यं अस्तं करोति। सत्यं वास्तविकं सूर्यं सत्यमेव च प्रतिष्ठितः।

प्रश्न सं. 2: यक्षः पृष्ठवान्- ब्राह्मणेषु ‘देवत्वम्’ किं प्रवर्तयति ? ब्राह्मणे पुण्यगुणः कः ? ब्राह्मणस्य मानवसदृशः गुणः कः ? ब्राह्मणे अगुणसदृशः कः आचारः।

युधिष्ठिरः प्रत्युवाच - वेदानां स्वाध्यायः (स्वाध्यानम्) ब्राह्मणे दैवत्वम्। ब्राह्मणे सद्गुणवत् गुणः प्रायश्चित्तः। मृत्युः मानवसदृशः गुणः ब्राह्मणे। परालोचनं ब्राह्मणे अगुणवत् आचरणम्।

प्रश्न सं. 3: यक्षः पृष्ठवान्- क्षत्रियेषु 'देवत्वम्' किं प्रवर्तयति ? क्षत्रिये गुणगुणः कः ? क्षत्रियस्य कः मानवरूपः गुणः ? क्षत्रिये अगुणसदृशी का आचरणम्।

युधिष्ठिरः प्रत्युवाच - धनुर्विद्या कला क्षत्रिये दिव्यता। आहुतिः क्षत्रियस्य गुणगुणः क्षत्रियम्। भयं तस्य मानवीयगुणः अस्ति। क्षत्रियसंरक्षणे जनान् परित्यज्य क्षत्रिये अगुणवत् आचरणम्।

प्रश्न सं. ४ यक्षः अपृच्छत्-यज्ञे मन्त्रसदृशं किं तत्? यज्ञे कर्म कर्म कर्ता कः। यज्ञस्य नैवेद्यं हविं च कः गृह्णाति? यज्ञोऽपि न लङ्घयितुं न शक्नोति तत् किम्।

युधिष्ठिरः प्रत्युवाच- 'श्वासः' संस्कारकर्मणि मन्त्रवत्। 'मनः' याज्ञिकक्रमे सर्वसंस्कारकर्त्ता। केवलं वेदस्य श्लोकाः रुचः वा ऋचाः वा हविः गृह्णन्ति। याज्ञः न ऋचान् अतिक्रमितुं न लङ्घयितुं शक्नोति।

प्रश्न सं. ५ यक्षः अपृच्छत्---किं पृथिव्याः गुरुतरं, स्वर्गात् उच्चतरं, वायुतः द्रुततरं, तृणापेक्षया अधिकं च?

युधिष्ठिरः- एकस्य माता पृथिव्याः अपेक्षया गुरुतरः; एकस्य पिता पर्वतानाम् अपेक्षया उच्चतरः अस्ति। मनः वायुतः द्रुततरं भवति, अस्माकं चिन्ता च तृणापेक्षया अधिका भवति।

प्रश्न सं. ६ यक्षः पृष्ठवान्- कः पथिकस्य मित्रम्? व्याधितस्य म्रियमाणस्य च कः मित्रम्।

युधिष्ठिरः - पथिकस्य मित्रं तस्य सहचरः। वैद्यः रोगी म्रियमाणस्य च मित्रं दानम्।

प्रश्न सं. 7 यक्षः पृष्ठवान्- किं तत् त्यागं कृत्वा प्रियं करोति। किं प्रत्याख्यातं सुखं करोति धनं च करोति।

युधिष्ठिरः - अभिमानः, यदि तिरस्कृतः भवति तर्हि प्रियः भवति; कामत्यागेन धनवान् भवति; लोभस्य च त्यागः सुखप्राप्तिः।

प्रश्न सं. ८ यक्षः पृष्ठवान्- कः शत्रुः अपराजयः? असाध्यरोगः किं भवति ? कीदृशः पुरुषः आर्यः
कीदृशः अनार्यः ।

युधिष्ठिरः - क्रोधः अजेयः शत्रुः। लोभः असाध्यः रोगः भवति । आर्यः सर्वप्राणिनां हितकामो,
अनार्यः करुणाहीनः।

प्रश्न सं. ९ यक्षः अपृच्छत्-सच्चिदानन्दः कः? किं महत्तमं आश्चर्यम् ? कः पन्थः ? का च वार्ता?
युधिष्ठिरः- यस्य ऋणं नास्ति सः सत्यं सुखी भवति। दिने दिने असंख्यजनाः म्रियन्ते। तथापि
जीवाः नित्यं जीवितुं इच्छन्ति। किमधिकं विस्मयं भगवन् । तर्कः न निश्चितं निष्कर्षं नयति,
श्रुतयः परस्परं भिन्नाः सन्ति; न कश्चित् ऋषिः अपि अस्ति यस्य मतं सर्वैः स्वीकार्यम्; धर्मस्य
कर्तव्यस्य च सत्यं अस्माकं हृदयस्य गुहासु निगूढम् अस्ति अतः सः एव मार्गः यस्य मार्गेण
महान् जनाः पदाति। अविद्यापूर्णोऽयं संसारः कड़ाही इव अस्ति। सूर्यः अग्निः, अहोरात्रौ इन्धनम्।
मासाः ऋतुः च काष्ठसूचस्य निर्माणं कुर्वन्ति । कालः स पाचकः यः तस्मिन् कड़ाहीयां सर्वान्
प्राणिनः (एतादृशैः साहाय्यैः) पचति।

१४.४.२. सारांशः

महाभारते एकः प्रसंगः अस्ति यत् तृषितपाण्डवानां जलपानं निवारयन् यक्षः प्रथमं स्वप्रश्नानां
उत्तरं दातुं शर्तं निर्धारितवान् आसीत् ।

यक्षप्रश्ना इत्यपि हिन्दीसुभाषितम् अस्ति । यस्याः समस्यायाः समाधानं वा सन्दर्भं एतत्
सुभाषितं प्रयुज्यते यस्याः समाधानं अद्यापि न प्राप्तम् अथवा समस्या यथावत् एव तिष्ठति।
यक्षप्रश्न इति एषा उक्तिः महाभारते यक्षेण पाण्डवेभ्यः पृष्टेभ्यः प्रश्नेभ्यः उत्पन्ना । प्रव्रजने यदा
पाण्डवाः वने वने भ्रमन्ति स्म, तदा एकदा ते जलं अन्वेषमाणाः आसन् । युधिष्ठिरः प्रथमं
सहदेवं प्रेषितवान्। सः एकस्य सरसः समीपं गत्वा जलं पिबितुं नत्वा स्वरं श्रुतवान् । सा वाणी
यक्षस्य आसीत् यः स्वप्रश्नानां उत्तराणि इच्छते स्म। सहदेवः वचनं उपेक्ष्य जलं पिबन् मृतः ।

अनन्तरम् अन्ये पाण्डवभ्रातरः अपि आगत्य मृताः विनश्यन्ति स्म । ततः अन्ते धर्मराज युधिष्ठिरः आगत्य यक्षस्य प्रश्नानां सम्यक् उत्तरं दत्त्वा पुनः स्वभ्रातृन् जीवितान् अवाप्तवान् । अतः आधुनिकयुगे अपि यदा समस्या भवति, तस्य समाधानं कस्यचित् न भवति तदा यक्ष-प्रकाशः इति उच्यते।

यक्षस्य अन्तिमप्रश्नेषु एकः आसीत् - १.

दिने दिने भूतानी प्रविशन्ति यमालयम्।

सेशास्थवर्मोच्छन्ति किमश्चर्यमतः परम्॥

(अर्थः- प्रतिदिनं जीवाः यमस्य गृहं प्रविशन्ति, शेषाः जीवाः अत्र सदा स्थातुम् इच्छन्ति। अस्मात् महत्तरं आश्चर्यं किम्?)

येषु एकस्य (किमाश्चर्यम्) प्रतिक्रियारूपेण युधिष्ठिरः अवदत्।

अहन्यहनि भूतानी गच्छन्तिः यमालयम्।

शेषः स्थावर्मोच्छन्ति किमश्चर्यमतः परम् ॥

(अर्थः- प्रतिदिनं जीवाः यमस्य गृहं प्रविशन्ति, शेषाः जीवाः अत्र सदा स्थातुम् इच्छन्ति। अस्मात् महत्तरं आश्चर्यं किम्!)

१४.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- यक्षप्रश्न सारांशं लिखतु?
- युधिष्ठिरः यक्ष कं थोपकथनं लिखतु?
- यक्ष उपाख्यानं लिखतु?

१४.६. अध्ययन मार्गदर्शिका

- यक्षप्रश्न, प्रमोद कुमर् पधि।
- यक्षप्रश्न, गोपिनथ महपत्र।

Unit No.15 - Yaksaprasna Mahabharata

१५.१ शिक्षणस्य उद्देश्यम्

- नीतिशिक्षणम्:
- धार्मिकज्ञानवृद्धिः:
- आध्यात्मिकविकासः
- धैर्य एवं संयमः
- सत्यप्रियता
- जीवनदर्शनम्:
- शान्ति एवं संतोष
- प्रकृतिज्ञानम्:

१५.२. पठनस्य उद्देश्यं

- यक्षप्रश्न पठनस्य उद्देश्य बहुविधाः सन्ति। मुख्यतया इमे उद्देश्याः निम्नलिखिताः सन्ति:
- धार्मिकज्ञानवृद्धिः:

यक्षप्रश्नाः धर्मस्य गूढतत्त्वानि प्रकाशयन्ति। धर्मस्य पालनं, तस्य महत्त्वं, धर्मविषयक विभिन्नपक्षाणां अवबोधनं च अत्र सम्भवति।

- आध्यात्मिकविकासः:

आत्मा, आत्मज्ञानं, तस्य महत्त्वं, एवं जीवनस्य उद्देश्यः इत्यादिकाः प्रश्नाः आध्यात्मिकविकासाय मार्गदर्शनं कुर्वन्ति। पाठकाः आत्मनः गूढार्थं, तस्य अमरत्वं च अवगन्तुं शक्नुवन्ति।

- नीतिशिक्षणम्:

यक्षप्रश्नेषु नीतिसम्बन्धीनि प्रश्नाः सन्ति यानि समाजे सदाचारस्य, नीतिशास्त्रस्य च महत्त्वं प्रतिपादयन्ति। एते प्रश्नाः नीतिशिक्षणाय सहायकाः भवन्ति।

- धैर्य एवं संयमः

धैर्यस्य, संयमस्य च महत्त्वं यक्षप्रश्नेषु प्रतिपादितं अस्ति। विपत्तिषु धैर्यं, संयमं च कथं धर्तव्यम् इति अत्र अवबोधयन्ति।

- सत्यप्रियताः

सत्यस्य पालनं, तस्य महत्त्वं, एवं सत्यप्रियता किमर्थं आवश्यकं इति प्रश्नाः सत्यप्रियतायाः महत्त्वं प्रतिपादयन्ति।

- जीवनदर्शनम्:

मानवजीवनस्य सारं, तस्य अनित्यत्वं, एवं उद्देश्यः इत्यादिकाः प्रश्नाः जीवनदर्शनस्य विवेचनं कुर्वन्ति। जीवनस्य वास्तविकता, तस्य उद्देश्यः च अत्र बोधयन्ति।

- शान्ति एवं संतोषः

शान्तेः, संतोषस्य च महत्त्वं यक्षप्रश्नेषु विवेच्यते। अस्याः शिक्षया पाठकाः आन्तरिकशान्तिं, संतोषं च प्राप्नुवन्ति।

- प्रकृतिज्ञानम्:

प्रकृतिः, पर्यावरणं, तस्य संरक्षणं च अत्र प्रतिपादितं अस्ति। यक्षप्रश्नाः प्रकृतिसम्बन्धीनां ज्ञानं, तस्य महत्त्वं च अवबोधयन्ति।

- मानवमूल्याः:

मानवमूल्यानां विवेचनं, तेषां पालनं, एवं तेषां महत्त्वं यक्षप्रश्नेषु प्रतिपादितं अस्ति। एते प्रश्नाः पाठकानां मूल्यबोधं वर्धयन्ति।

- चिन्तनशक्तिविकासः:

गहनप्रश्नानां उत्तराणि चिन्तनं, मननं च आवश्यकं कुर्वन्ति। एते प्रश्नाः पाठकानां चिन्तनशक्तिं, तर्कशक्तिं च वर्धयन्ति।

एते सर्वे उद्देश्याः यक्षप्रश्न पठनस्य महत्त्वं प्रतिपादयन्ति। यक्षप्रश्नाः केवलं पाण्डवानां न तु सर्वेषां पाठकानां जीवनाय, मूल्यबोधाय, च आत्मविकासाय मार्गदर्शकाः भवन्ति।

१५.३. यक्षप्रश्न परिचयः

महाभारते कथा अस्ति। प्रवासकाले पाण्डवाः परिभ्रमन्तः तृष्णां अनुभवन्ति स्म । जलं अन्वेषमाणः नकुलः जलाशयस्य समीपं प्राप्तवान् । जलं पिबितुं सज्जा एव एकः यक्षः तं निवार्य अवदत् यत् भवन्तः मम प्रश्नानाम् उत्तरं दत्त्वा एव जलं पिबितुं शक्नुवन्ति इति। नकुल इत्यादयः भ्रातरः अतीव तृष्णां अनुभवन्ति स्म, अतः यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं न दत्त्वा जलं पिबितुं आरब्धाः, मृताः च ।

यदा युधिष्ठिरस्य वारः आगतः तदा सः न केवलं यक्षस्य सर्वान् प्रश्नान् सम्यक् श्रुतवान् अपितु तार्किक उत्तराणि अपि दत्तवान्, यत् श्रुत्वा यक्षः तृप्तः अभवत्। यक्षेण युधिष्ठिरं प्रति पृष्ठेषु प्रश्नेषु एकः प्रश्नः स्थिरता, धैर्यं, स्नानं, दानं च सम्बद्धम् आसीत् ।

यक्षः युधिष्ठिरं पृष्ठवान् किं स्थिरता कथ्यते? धैर्यं किम् ? स्नानं किं कथ्यते ? दानस्य च वास्तविकः अर्थः कः ?

एतेषु प्रश्नेषु युधिष्ठिरः यत् उत्तरं दत्तवान् तत् आसीत् - 'स्वधर्मे स्थिरः स्थातुं स्थिरता ।' धैर्यं इन्द्रियाणि नियन्त्रयितुं भवति।

महाभारते कथा अस्ति। प्रवासकाले पाण्डवाः परिभ्रमन्तः तृष्णां अनुभवन्ति स्म । जलं अन्वेषमाणः नकुलः जलाशयस्य समीपं प्राप्तवान् । जलं पिबितुं सज्जा एव एकः यक्षः तं निवार्य अवदत् यत् भवन्तः मम प्रश्नानाम् उत्तरं दत्त्वा एव जलं पिबितुं शक्नुवन्ति इति।

महाभारतकालस्य यक्ष-युधिष्ठिरसंवादप्रश्नानां उत्तराणां प्रासंगिकता तद्युगापेक्षया अद्यत्वे अधिका अस्ति। जनाः स्थिरतायाः सिद्धान्ततायाः वा रूपं दत्तवन्तः, यदा तु दृढता वा संकल्पस्य

स्थिरता वा कर्तव्यं प्रति दृढता इति अर्थः । भौतिकसुखसमृद्धिभिः सह सङ्गतिः दोषः । धैर्यस्य विषये समाजे बहवः दुर्भावनाः प्रचलिताः सन्ति ।

आलस्यं आलस्यं च उपविश्य अवसरस्य प्रतीक्षां कदापि धैर्यस्य पर्यायः न भवितुम् अर्हति । वस्तुतः धैर्यं कृतं, सज्जं, उदात्तं कर्म उत्सुकं च भूत्वा सर्वेषु इन्द्रियाणि नियन्त्र्य सद्जीवनं जीवितुं सामर्थ्यं भवति ।

पवित्रनदीस्नानस्य महिमा मुनिमहात्मानां शास्त्रप्रवचनेषु महिमामण्डितः अस्ति। परन्तु यावत् अस्माकं मनसः अशुद्धिः न निर्मूल्यते तावत् बृहत्तमायां नद्यां स्नानमपि सम्पूर्णतया फलं न प्राप्स्यति।

अतः उच्चनीचयोः, ईर्ष्या-द्वेषयोः, तव मम च, लघु-लघु-आदिविवेकात् सर्वथा मुक्तं कृत्वा गङ्गा-जलवत् शुद्धं कृतवान्, अस्नानमपि शतदिनानि यावत् सः अद्यापि शुद्धतमः इति मन्यते Will be considered a human being. जनानां दानस्य विषये अपि बहवः दुर्भावनाः सन्ति । ये समर्थाः, मुष्टिद्वयं वा दानं कुर्वन्ति, दातृत्वगर्वेण अभिभूताः।

१५.४. विषयः

यक्षप्रश्नाः महाभारतस्य एकः प्रसिद्धः अंशः अस्ति, यत्र युधिष्ठिरः एकस्य यक्षस्य प्रश्नानां उत्तराणि ददाति। अत्र प्रमुखाः विषयवस्तूनि दत्तानि सन्ति यानि यक्षप्रश्नेषु प्रतिपादिताः भवन्ति:धर्मःधर्मस्य स्वरूपं, तस्य पालनेन कः लाभः, एवं धर्मस्य आधारः कः इत्यादयः प्रश्नाः धर्मस्य विविधपक्षानां विश्लेषणं कुर्वन्ति।

ज्ञानःयक्षप्रश्नेषु ज्ञानस्य महत्त्वं, ज्ञानस्य साधनानि, एवं ज्ञानस्य परिणामः इत्यादयः प्रश्नाः युधिष्ठिरस्य ज्ञानं, तस्य महत्त्वं च प्रकाशयन्ति।

मानवजीवनम्:मानवजीवनस्य सारं, तस्य उद्देश्यः, एवं जीवनस्य अनित्यत्वं इत्यादयः प्रश्नाः मानवजीवनस्य तत्त्वं प्रतिपादयन्ति।

आत्मा:आत्मनः स्वरूपं, तस्य अजर-अमरत्वं, एवं आत्मज्ञानस्य महत्त्वं इत्यादयः प्रश्नाः आत्मज्ञानस्य महत्त्वं प्रतिपादयन्ति।

नीति:यक्षः नीतिसम्बन्धीनि प्रश्नाः अपि पृच्छति, यानि समाजे जीवनयापनस्य विभिन्न पक्षानां विश्लेषणं कुर्वन्ति। नीतिशास्त्रस्य विविध तत्त्वानि अत्र विवेच्यन्ते।

सत्यःसत्यस्य महत्त्वं, तस्य पालनस्य लाभः, एवं सत्यस्य स्वरूपं इत्यादयः प्रश्नाः सत्यस्य आवश्यकतां च प्रतिपादयन्ति।

संयमःसंयमस्य महत्त्वं, तस्य पालनस्य उपायाः, एवं संयमस्य परिणामः इत्यादयः प्रश्नाः संयमस्य महत्त्वं प्रकाशयन्ति।

धैर्यःधैर्यस्य महत्त्वं, विपत्तिषु तस्य पालनं, एवं धैर्यस्य परिणामः इत्यादयः प्रश्नाः धैर्यस्य आवश्यकता च प्रतिपादयन्ति।

प्रकृतिःप्रकृतिः, तस्य विभिन्नरूपाणि, एवं प्रकृतिसंरक्षणस्य महत्त्वं इत्यादयः प्रश्नाः पर्यावरणस्य महत्त्वं च प्रतिपादयन्ति।

भविष्यःभविष्यस्य अनिश्चितत्वं, तस्य ज्ञानस्य प्रयत्नः, एवं भविष्यवाणी इत्यादयः प्रश्नाः भविष्यस्य अनिश्चितता च प्रतिपादयन्ति।

एते सर्वे विषयवस्तूनि यक्षप्रश्नानां प्रमुखाः पक्षाः सन्ति। युधिष्ठिरस्य उत्तराणि तेषां विषयाणां गूढार्थं प्रतिपादयन्ति, यानि केवलं पाण्डवानां न तु सर्वमानवजातये अपि प्रेरणादायकाः भवन्ति।

१५.४.१. यक्षप्रश्न महाभारत

द्वादशवर्षं वनवासं पाण्डवानां समाप्तिमुद्यतः आसीत् । तदनन्तरं युधिष्ठिरः एकवर्षस्य निर्वासनस्य चिन्ताम् अनुभवति स्म । एकदा एतस्मिन् चिन्तायां मग्नः युधिष्ठिरः भ्रातृभिः कृष्णैः सह चर्चां कुर्वन् आसीत् यदा तस्य पुरतः रोदनं कुर्वन् ब्राह्मणः स्थितः। रोदनस्य कारणं पृष्ट्वा सा अवदत् – “मम कुटीरस्य बहिः अरणीकाष्ठं लम्बितम् आसीत् । एकः मृगः आगत्य अनेन काष्ठेन स्वशरीरं खरदितुं आरब्धवान्, सः च गतः । अरणी काष्ठं तस्य शृङ्गे अटत्। अस्य

कारणात् मृगः भीतः भूत्वा अतीव शीघ्रं पलायितवान् । इदानीं कथं अग्निहोत्राय अग्निं जनयिष्यामि?” (अरणी काष्ठं यत् अन्येन अरणेन मर्दयित्वा अग्निः उत्पाद्यते)।

तं ब्राह्मणं दयां कृत्वा पञ्च भ्रातरः मृगं अन्वेष्टुं प्रस्थिताः । तेभ्यः दूरं पुरतः धावित्वा मृगः दृष्ट्या अन्तर्धानं कृतवान् । क्लान्तपिपासा पञ्च पाण्डवाः वटवृक्षच्छायायां उपविष्टाः। ते सर्वे लज्जिताः अभवन् यत् ते शक्तिशालिनः, वीराः च सन्तः अपि ब्राह्मणस्य अल्पं कार्यं अपि कर्तुं न शक्नुवन्ति स्म । तेषां सर्वेषां तृष्णायाः कारणेन कण्ठाः शुष्काः आसन् । नकुलः सर्वेषां कृते जलं अन्वेष्टुं प्रस्थितवान्। किञ्चित् दूरं गत्वा ते एकं सरोवरं प्राप्नुवन् यत् स्वच्छजलेन पूर्णम् आसीत् । नकुलः जलं पिबितुं सरोवरम् अवतरत् एव एकः स्वरः आगतः – “माद्रीपुत्र, मा साहसं कुरु । अयं जलाशयः मम अधः अस्ति। प्रथमं मम प्रश्नानाम् उत्तरं ददातु, ततः जलं पिबन्तु” इति।

नकुलः स्तब्धः अभवत्, परन्तु सः एतावत् तृष्णां अनुभवति स्म यत् सः चेतावनीम् उपेक्ष्य जलं पिबति स्म । जलं पिबन् एव सः निर्प्राणः भूत्वा पतितः ।

यदा नकुलः बहुकालं न प्रत्यागतवान् तदा युधिष्ठिरः चिन्तितः भूत्वा सहदेवं प्रेषितवान् । सहदेवस्य अपि एषा एव घटना अभवत् या नकुलस्य अपि अभवत्।

यदा सहदेवः न प्रत्यागतवान् तदा अर्जुनः तत् सरोवरं गतः। उभौ भ्रातरौ मृतौ शयानौ दृष्ट्वा मृत्योः कारणं चिन्तयन् अर्जुनः अपि तदेव स्वरं श्रुतवान् यथा नकुलः सहदेवः च श्रुतवान्। अर्जुनः क्रुद्धः सन् व्यङ्ग्यबाणान् प्रहारयितुं आरब्धवान् परन्तु तस्य परिणामः नासीत् । अर्जुनः अपि क्रोधेन जलं पिबति स्म, यावत् सः तीरं प्राप्तवान् तावत् सः अपि मूर्च्छितः अभवत् ।

अर्जुनं प्रतीक्षमाणः चञ्चलः अभवत् युधिष्ठिरः । सः भीमं भ्रातृन् अन्वेष्टुं प्रेषितवान्। भीमसेन जलाशयं प्रति शीघ्रं गतः। तत्र सः स्वभ्रातृत्रयं मृतान् अवाप्तवान् । सः चिन्तितवान् यत् एतत् कस्यचित् राक्षसस्य कार्यं भवितुमर्हति परन्तु किमपि कर्तुं पूर्वं सः जलं पिबितुं इच्छति स्म ।

इति मत्वा भीमः सरसः प्रविष्टमात्रेण सः अपि तदेव शब्दं श्रुतवान् । – “कोऽसि मां निवारयितुं!?”

इत्युक्त्वा भीमः जलं पिबत् । जलं पिबन् एव ते तत्रैव पतिताः ।

यदा चत्वारः भ्रातरः न प्रत्यागताः तदा युधिष्ठिरः चिन्तितः भूत्वा तान् अन्वेष्य जलाशयं प्रति गन्तुं प्रवृत्तः । निर्जनवनं गत्वा युधिष्ठिरः तदेव विषसरोवरं प्राप्तवान् यस्य जलं पिबन् चत्वारः भ्रातरः प्राणान् त्यक्तवन्तः । मृत्योः कारणं अन्विष्यमाणः युधिष्ठिरः अपि जलं पिबितुं सरसः समीपम् अवतरत् तथा च सः अपि तदेव वाणीं श्रुतवान् – “सावधान! न शृण्वन् ते भ्रातरः तडागस्य जलं पिबन् । मम अधः अयं तडागः अस्ति। मम प्रश्नानां सम्यक् उत्तरं दत्त्वा एव भवन्तः अस्य तडागस्य जलं पिबितुं शक्नुवन्ति!”

युधिष्ठिरः जानाति स्म यत् कश्चन यक्षः वदति स्म। सः अवदत् – “भवन्तः प्रश्नं पृच्छन्तु, अहं उत्तरं दातुं प्रयत्नेन करिष्यामि!”

कमल यक्षः अपृच्छत् – मनुष्यस्य कः समर्थनं करोति ?

युधिष्ठिरः अवदत् – केवलं धैर्यं व्यक्तिं समर्थयति।

यक्ष – सफलतायाः एकमात्रं मार्गं कः ?

युधिष्ठिर – दान।

यक्ष – कः वातात् द्रुततरः गच्छति ?

युधिष्ठिर – मन।

यक्ष – विदेशं गच्छन् कः सहचरः ?

युधिष्ठिर – विद्या।

यक्ष – कस्य त्यागेन मनुष्यः प्रियः भवति ?

युधिष्ठिर – अहङ्कारजन्य अभिमानं विमोचने पर।

यक्ष – किं नष्टे दुःखं न जनयति ?

युधिष्ठिर – क्रोध।

यक्ष – किं वस्तु हानिः पुरुषः धनिकः भवति ?

युधिष्ठिर – लोभ।

यक्षब्राह्मणत्वं कस्मिन् आश्रित्य भवति ? जन्मे, शिक्षायां, शीतलप्रकृतौ वा ?

युधिष्ठिर – शीतल प्रकृति पर।

यक्ष – कः एकमात्रः उपायः येन जीवनं सुखी भवति ?

युधिष्ठिर – सद्भावः एव सुखस्य एकमात्रं मार्गम् अस्ति।

यक्ष – कः उत्तमः लाभः ?

युधिष्ठिर – स्वास्थ्य।

यक्ष – धर्मात् महत्तरं किमन्यत् जगति?

युधिष्ठिर – दया।

यक्ष – पुरुषेण सह कृता मैत्री कथं न वृद्धा भवति ?

युधिष्ठिर – सज्जनैः सह कृता मैत्री कदापि वृद्धा न भवति।

यक्ष – अस्मिन् जगति किं महत्तमं आश्चर्यम् ?

युधिष्ठिर – प्रतिदिनं सहस्राणि लक्षशः जनाः म्रियन्ते तथापि सर्वे सदा जीवितुं इच्छन्ति। अस्मात्

महत्तरं आश्चर्यं किं भवितुम् अर्हति ?

एवमेव यक्षः बहु प्रश्नान् पृष्ठवान् युधिष्ठिरः सर्वेषां सम्यक् उत्तरं दत्तवान्। अन्ते यक्षः अवदत्

– “राज, अहं भवतः मृतभ्रातृणां एकं एव पुनः जीवितुं शक्नोमि । यः इच्छसि सः जीवति” इति ।

इति श्रुत्वा युधिष्ठिरः क्षणं चिन्तितवान्, ततः अवदत् – “नकुलः जीवतु।”

युधिष्ठिरः एवम् उक्तमात्रेण तस्य पुरतः यक्षः प्रादुर्भूत्वा अवदत् – “युधिष्ठिर! दशहस्रगजबलस्य भीमस्य स्थाने नकुलस्य पुनरुत्थानं किमर्थं युक्तं मन्यसे ? यदि न भीमः तर्हि त्वया अर्जुनं तारयिष्यसि यस्य युद्धकौशलस्य रक्षणं त्वां सर्वदा!”

युधिष्ठिरः अवदत् – “हे देव, मनुष्यः न भीमात् न अर्जुनात् रक्षितः। केवलं धर्म एव मनुष्यस्य रक्षणं करोति यदि सः धर्मात् व्यभिचरति तर्हि मनुष्यः विनश्यति। मम पितुः भार्याभ्यां कुन्तीमातेः एकमात्रः पुत्रः अवशिष्टः । अहं इच्छामि यत् माद्री मातायाः अपि पुत्रः जीवितः अस्ति” इति ।

“अनपक्षपातः पुत्र चतुर्णामपि भ्रातरः जीविताः भवन्तु!” – यक्षः युधिष्ठिराय एतत् वरं दत्तवान्।

एषः यक्षः अन्यः कोऽपि नासीत् केवलं धर्मदेवः एव। स एव यः

न यक्षरूपं गृहीतवान् आसीत्। तस्य इच्छा आसीत् यत् तस्य पुण्यपुत्रस्य युधिष्ठिरस्य दर्शनेन नेत्रतृप्तिः भवतु।

(८० तमे दशके प्रचलितस्य एनसीईआरटी-संस्थायाः ७ कक्षायाः पूरकपाठ्यपुस्तकस्य 'संक्षिप्तमहाभारतस्य' अंशः)

(यक्ष प्रश्न – महाभारत का एक अतिप्रसिद्ध प्रेरक / प्रेरणादायक प्रकरण – हिन्दी में)

१२ वर्षाणां वान-वासस्य सहजनिर्वासनस्य क्रमस्य अन्ते पाण्डवराजकुमाराः एकं ब्राह्मणं दृष्टवन्तः यः आक्रोशितवान् यत् मृगः स्वस्य अरणीं (घर्षणेन अग्निं जनयितुं काष्ठखण्डयुगलं) स्वस्य शृङ्गेषु गृहीतवान् इति ॥ ब्राह्मणस्य अरणीं प्राप्तुं प्रस्थिताः वीराः पाण्डवराजपुत्राः मृगाणां खुरचिह्नान् अनुसृत्य ।

गूढमृगान्वेषणे युधिष्ठिरः श्रान्तः तृष्णा च अभवत् । अतः सहदेवः कनिष्ठः जलं आनयितुं उद्यमं कृत्वा सुन्दरं सरसः प्राप्नोत् । सरोवरः क्रेन (बका) विहाय कस्यापि जीवस्य विना आसीत् । यदा सहदेवः सरसः जलं ग्रहीतुं प्रयत्नं कृतवान् तदा क्रेनः अवदत्, “हे सहदेव! अस्य सरोवरस्य जलं

विषरूपेण परिणमिष्यति यदि मम प्रश्नानाम् उत्तरं न दत्त्वा तत् गृह्णासि” इति । सहदेवः अभिमानेन न प्रज्ञाप्य त्वरया जलं सरसः । स्फटिकं भासमानं जलं पिबन् सहदेवः विषेण तत्क्षणमेव मृतः । परः पाण्डवः नकुलः सहदेवम् अनुसृत्य तदेव सरसः प्राप्य मृतं सहदेवं दृष्टवान्, क्रेनेन अपि चेतवतः। किन्तु नकुलः अपि बकं उपहासयित्वा जलं पिबन् मृतः। तथैव शूरः अर्जुनः, भीमः च शक्तिमान् अपि समानं भाग्यं प्राप्नुवन् ।

यतः कश्चन अपि भ्रातरः जलं गृहीत्वा न प्रत्यागतवान्, तस्मात् युधिष्ठिरः स्वस्य अनुजभ्रातरं जलं च अन्वेष्टुं प्रवृत्तः । तदेव मार्गं अनुसृत्य युधिष्ठिरः सरसः पारम् आगत्य सर्वान् भ्रातृन् मृतान् शयान् अपश्यत् । भ्रातृहन्तारं अन्वेष्टुं पूर्वं युधिष्ठिरः सरसः किञ्चित् जलं पिबितुं निश्चितवान् । परन्तु यदा बका तं चेतयति स्म तदा युधिष्ठिरः प्रतिहर्कं कृत्वा ध्यानपूर्वकं श्रुत्वा अवगच्छत् यत् बका एव घटनाक्रमस्य उत्तरं धारयति। युधिष्ठिरः यत् गुणं प्रतिनिधियति स्म, तस्मात् सः क्रेनेन प्रस्तूयमाणानां प्रश्नानाम् उत्तरं दातुं प्रवृत्तः ।

युधिष्ठिरस्य समक्षं प्रश्नान् स्थापयितुं पूर्वं क्रेनः यक्षः इति स्वं प्रकाशितवान् । यक्षः दार्शनिक-आधा-भौतिक-शाखाभिः सह १८ प्रश्नान् पृष्ठवान् । यक्ष-युधिष्ठिरसंवादः महाभारतस्य मध्यपर्वणि समाहितः अस्ति। धर्म-बका उपाख्यान (Legend of the Virtuous Crane) इति अपि प्रसिद्धम् अस्ति (प्रश्नाः धर्मात्मा क्रेन यक्षस्य वा)

प्रश्न सं. 1: यक्षः प्रश्नः- कः सूर्य आकाशेषु उदयं आरोहणं च करोति? सूर्य कः परिभ्रमति ? क्षितिजेषु सूर्य कः अस्तं करोति ? सूर्यस्य यथार्थस्वभावः क्व च सूर्यः प्रतिष्ठितः।

युधिष्ठिरः प्रत्युवाच ब्रह्मा सूर्योदयमारोहं करोति। देवाः सूर्यं परितः भ्रमन्ति। धर्मः सूर्यं अस्तं करोति। सत्यं वास्तविकं सूर्यं सत्यमेव च प्रतिष्ठितः।

प्रश्न सं. 2: यक्षः पृष्ठवान्- ब्राह्मणेषु ‘देवत्वम्’ किं प्रवर्तयति ? ब्राह्मणे पुण्यगुणः कः ? ब्राह्मणस्य मानवसदृशः गुणः कः ? ब्राह्मणे अगुणसदृशः कः आचारः।

युधिष्ठिरः प्रत्युवाच - वेदानां स्वाध्यायः (स्वाध्यानम्) ब्राह्मणे दैवत्वम्। ब्राह्मणे सद्गुणवत् गुणः प्रायश्चित्तः। मृत्युः मानवसदृशः गुणः ब्राह्मणे। परालोचनं ब्राह्मणे अगुणवत् आचरणम्।

प्रश्न सं. 3: यक्षः पृष्ठवान्- क्षत्रियेषु 'देवत्वम्' किं प्रवर्तयति ? क्षत्रिये गुणगुणः कः ? क्षत्रियस्य कः मानवरूपः गुणः ? क्षत्रिये अगुणसदृशी का आचरणम्।

युधिष्ठिरः प्रत्युवाच - धनुर्विद्या कला क्षत्रिये दिव्यता। आहुतिः क्षत्रियस्य गुणगुणः क्षत्रियम्। भयं तस्य मानवीयगुणः अस्ति। क्षत्रियसंरक्षणे जनान् परित्यज्य क्षत्रिये अगुणवत् आचरणम्।

प्रश्न सं. ४ यक्षः अपृच्छत्-यज्ञे मन्त्रसदृशं किं तत्? यज्ञे कर्म कर्म कर्ता कः। यज्ञस्य नैवेद्यं हविं च कः गृह्णाति? यज्ञोऽपि न लङ्घयितुं न शक्नोति तत् किम्।

युधिष्ठिरः प्रत्युवाच- 'श्वासः' संस्कारकर्मणि मन्त्रवत्। 'मनः' याज्ञिकक्रमे सर्वसंस्कारकर्त्ता। केवलं वेदस्य श्लोकाः रुचः वा ऋचाः वा हविः गृह्णन्ति। याज्ञः न ऋचान् अतिक्रमितुं न लङ्घयितुं शक्नोति।

प्रश्न सं. ५ यक्षः अपृच्छत्---किं पृथिव्याः गुरुतरं, स्वर्गात् उच्चतरं, वायुतः द्रुततरं, तृणापेक्षया अधिकं च?

युधिष्ठिरः- एकस्य माता पृथिव्याः अपेक्षया गुरुतरः; एकस्य पिता पर्वतानाम् अपेक्षया उच्चतरः अस्ति। मनः वायुतः द्रुततरं भवति, अस्माकं चिन्ता च तृणापेक्षया अधिका भवति।

प्रश्न सं. ६ यक्षः पृष्ठवान्- कः पथिकस्य मित्रम्? व्याधितस्य म्रियमाणस्य च कः मित्रम्।

युधिष्ठिरः - पथिकस्य मित्रं तस्य सहचरः। वैद्यः रोगी म्रियमाणस्य च मित्रं दानम्।

प्रश्न सं. 7 यक्षः पृष्ठवान्- किं तत् त्यागं कृत्वा प्रियं करोति। किं प्रत्याख्यातं सुखं करोति धनं च करोति।

युधिष्ठिरः - अभिमानः, यदि तिरस्कृतः भवति तर्हि प्रियः भवति; कामत्यागेन धनवान् भवति; लोभस्य च त्यागः सुखप्राप्तिः।

प्रश्न सं. ८ यक्षः पृष्ठवान्- कः शत्रुः अपराजयः? असाध्यरोगः किं भवति ? कीदृशः पुरुषः आर्यः
कीदृशः अनार्यः ।

युधिष्ठिरः - क्रोधः अजेयः शत्रुः। लोभः असाध्यः रोगः भवति । आर्यः सर्वप्राणिनां हितकामो,
अनार्यः करुणाहीनः।

प्रश्न सं. ९ यक्षः अपृच्छत्-सच्चिदानन्दः कः? किं महत्तमं आश्चर्यम् ? कः पन्थः ? का च वार्ता?

युधिष्ठिरः- यस्य ऋणं नास्ति सः सत्यं सुखी भवति। दिने दिने असंख्यजनाः म्रियन्ते। तथापि
जीवाः नित्यं जीवितुं इच्छन्ति। किमधिकं विस्मयं भगवन् । तर्कः न निश्चितं निष्कर्षं नयति,
श्रुतयः परस्परं भिन्नाः सन्ति; न कश्चित् ऋषिः अपि अस्ति यस्य मतं सर्वैः स्वीकार्यम्; धर्मस्य
कर्तव्यस्य च सत्यं अस्माकं हृदयस्य गुहासु निगूढम् अस्ति अतः सः एव मार्गः यस्य मार्गेण
महान् जनाः पदाति। अविद्यापूर्णोऽयं संसारः कड़ाही इव अस्ति। सूर्यः अग्निः, अहोरात्रौ इन्धनम्।
मासाः ऋतुः च काष्ठसूचस्य निर्माणं कुर्वन्ति । कालः स पाचकः यः तस्मिन् कड़ाहीयां सर्वान्
प्राणिनः (एतादृशैः साहाय्यैः) पचति। युधिष्ठिरोऽपि आश्चर्यचकितः सम्यक् च, कथं तस्य चत्वारः
भ्रातरः युद्धं विना हताः। यत्र चत्वारः अपि मृताः शयिताः आसन् तस्य तडागस्य तटे द्वन्द्वयुद्धे
पराजितभ्रातरः एकैकं हता इति प्रमाणार्थं कोऽपि चिह्नः नासीत् । तेषां कस्यचित् शरीरे
शस्त्रजन्यस्य व्रणस्य प्रहारस्य वा किञ्चित् अपि चिह्नं नासीत् । अतः युधिष्ठिरः चिन्तितवान्
यत् तस्य भ्रातरः केन हन्ति ये बलेन दुर्जयप्रायः आसन्?

वयं सर्वे कथां जानीमः। यदा युधिष्ठिरः काम्यकवनं त्यक्त्वा पुनः द्वैतवने भ्रातृभिः सह निवासं
प्रारभत तदा वने एकस्मिन् स्थाने तृष्णां शान्तयितुं जलं आनयितुं समीपस्थं सरोवरं प्रति भ्रातृन्
प्रेषितवान् । एकैकं चत्वारः भ्रातरः गतवन्तः, यदा कोऽपि न प्रत्यागच्छत्, तदा एकः चिन्तितः
युधिष्ठिरः स्वयं भ्रातृन् अन्वेष्टुं समानं सरसः प्रति अगच्छत्। प्रथमे अनुच्छेदे सूचितं तीरे
चत्वारः अपि भ्रातरः मृताः शयिताः इति दृष्ट्वा सः आश्चर्यचकितः अभवत् । विस्मयमानानां

यक्षस्य वाणीं श्रुत्वा वृक्षे उपविष्टस्य । यक्षः अवदत् यत् यदि युधिष्ठिरः अपि तस्य तडागस्य जलं स्वप्रश्नानां उत्तरं न दत्त्वा पिबितुं आरभते तर्हि तस्य अपि चतुर्णां भ्रातॄणां समानं भाग्यं भविष्यति। तडागस्य तटे आगत्य युधिष्ठिरः आश्चर्यचकितः अभवत् यत् कथं तस्य चत्वारः भ्रातरः हताः । परन्तु वयं चिन्तयामः यत् एतादृशी घटना वस्तुतः घटिता स्यात् वा महाभारतस्य लेखकेन एव कल्पिता वा इति। सहसा नकुलः, सहदेवः, अर्जुनः, भीमः च क्रमशः तडागं गतवन्तः इति विश्वासः कठिनः, अदृश्यः यक्षः प्रथमं वदेत् यत् यदि मम प्रश्नानाम् उत्तरं न दत्त्वा मम स्वामित्वस्य तडागस्य जलं पिबसि तर्हि भवतः हानिः भविष्यति जीवनं प्रत्येकं भ्राता च एतत् उक्तवान् आसीत् यत् सः चेतावनीम् अनिवारयन् जलं पिबन् प्राणान् त्यक्तवान्। प्रथमे तु त्रुटिं कृत्वा प्राणहानिः इति अवगम्यते । अथ नकुल-सहदेवं मृतं दृष्ट्वा अर्जुनं ततः त्रीन् भ्रातॄन् मृतान् दृष्ट्वा भीमः अपि यक्षस्य चेतावनीम् अनुसृत्य, किम् एतत् अवगम्यते?

वयं न अवगच्छामः। तदपि वयं यक्ष-युधिष्ठिरयोः एतत् संवादं, भारत-गाथस्य प्राचीनतमं प्रश्नोत्तरं, रुचिपूर्वकं पठितुं न शक्नुमः। यद्यपि एषा संवादप्रसङ्गः वस्तुतः न घटिता, महाभारतस्य रचयिता च कल्पितवती इति कल्प्यते । तदपि अयं संवादः एतावत् महत्त्वपूर्णः यत् एकतः महाभारतस्य लेखकस्य प्रयत्नम् दर्शयति यत् तेन युधिष्ठिरस्य धर्मराजचरित्रं प्रकाशयितुं प्रसंगस्य कल्पना कृता, अपरतः संवादमाध्यमेन प्रबन्धकविः कृतवान् भारतस्य चिन्तनं प्रभावितं कृतवान् भविष्यत्पुस्तकानां कृते अपि तस्य अभिलेखनं कर्तुं प्रयतन्ते।

यक्षेण सह अस्मिन् संवादे युधिष्ठिरः अस्माकं पुरतः महान् पुरुषः इति सत्यमेव उद्भवति। महत्तमसंकटसमये अपि धैर्यं न त्यक्त्वा सर्वविधप्रतिकूलपरिस्थितिषु अपि धर्मसिद्धान्तानां विषये स्पष्टतया वक्तुं – एतानि न लघुसिद्धयः सन्ति तथा च युधिष्ठिरस्य चरित्रस्य एषः लक्षणः यक्षेण सह संवादद्वारा अस्माकं पुरतः उद्भवति . युधिष्ठिरः न केवलं तस्य चेतावनीम् आश्रित्य यस्य विषये तस्य चत्वारः भ्रातरः किमपि ध्यानं न दत्तवन्तः, जलपानेन तृष्णां शान्तयितुं आवेगेन

प्राणान् त्यक्तवन्तः, अपितु तदनुसारं कार्यं अपि कृतवान् परन्तु अस्मिन् संवादे बृहत्तमं वस्तु अस्ति यत् युधिष्ठिरः यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं दत्तवान् यदा तस्य चतुर्णां भ्रातॄणां निष्प्राणशरीराणि तस्यैव तडागस्य तटे भूमौ शयितानि आसन् तथा च यः यक्षः तस्य भ्रातॄणां एतत् गतिं जनयति स्म। , युधिष्ठिरः तस्यैव यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं ददाति स्म। किं धैर्यस्य संतुलनस्य च ऊर्ध्वता अस्मात् अधिका भवितुम् अर्हति ? एतत् सम्भवं न भवितुमर्हति तथा च यदि महाभारतस्य रचयिता यक्ष-युधास्थिर-संवादस्य कल्पनां कृतवान् यत् एतत् सम्यक् दर्शयति तर्हि सः किमपि दुष्कृतं न कृतवान्।

ततः च युधिष्ठिरः यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं यथा दार्शनिकरूपेण दत्तवान् तत् दर्शयति यत् युधिष्ठिरस्य जीवनस्य दार्शनिकव्यावहारिकपक्षेषु ठोसज्ञानम् आसीत् तथा च धर्मस्य विषये तस्य चिन्तनं एतावत् गहनं समीचीनं च आसीत् यत् तस्य एकस्य प्रश्नस्य उत्तरमपि न दातव्यम् आसीत् .न तु उत्तरे कष्टम् आसीत् न च यक्षः तस्य कस्मिंश्चित् उत्तरे असन्तुष्टः आसीत्। यक्षः कुलम् एकशतचतुर्विंशति प्रश्नान् पृष्ठवान्? युधिष्ठिरेण सह कृतम्। प्रश्नानां श्रेणी अतीव विस्तृता अस्ति, यथा यथा पठति तथा निर्मितं भवति।

अत्र सर्वेषां प्रश्नोत्तराणां पुनरावृत्तिः न सम्भवति, परन्तु केचन प्रश्नोत्तराणि अतीव महत्त्वपूर्णानि सन्ति, अस्माकं चिन्तनस्य अविभाज्यः भागः अभवन् । यथा प्रथमचतुष्टयप्रश्ना उत्तराणि भिन्नप्रकाराः । 1. सूर्यः कः आकाशे उत्थापयति ? ब्रह्मा सूर्यं आकाशं प्रति उत्थापयति। 2. सूर्यः कः परितः गच्छति ? देवाः सूर्यं परिभ्रमन्ति। 3. सूर्यास्तं कः करोति ? धर्मः तस्य नाशं करोति। 4. सूर्यः कस्मिन् पूज्यः ? सूर्यः सत्ये प्रतिष्ठितः। यदि वयं एतेषु प्रत्येकस्मिन् प्रश्ने गभीरं गच्छामः तर्हि तेषां पृष्ठतः समग्रं चिन्तनं अवगन्तुं आरभते । एतावता अन्यैः दार्शनिकप्रश्नैः सह एतयोः प्रश्नयोः विचारं कृत्वा भवतः कथं भवति? 1. कृषकाणां कृते कः द्रव्यः श्रेष्ठः ? तेषां कृते वर्षा श्रेष्ठा भवति। 2. प्रकीर्णनार्थं किं श्रेष्ठम् ? युधिष्ठिरस्य च उत्तरं स्पष्टतया बीजं वदति।

अर्थात् केचन प्रश्नाः शुद्धदार्शनिकस्तरस्य सन्ति यदा केचन दैनन्दिनजीवनेन सह सम्बद्धाः सन्ति तथा च यदि युधिष्ठिरस्य प्रत्येकस्य प्रश्नस्य उत्तरं भवति तर्हि अवश्यमेव तस्य दर्शनस्य सामान्यजीवनस्य च गहनं ज्ञानं भवति।

बहु न चेदपि वयं द्वयोः प्रकारयोः प्रश्नयोः विषये किमपि वक्तुम् इच्छामः इति निश्चितम्। एकः ब्राह्मणसम्बद्धः । नवमे प्रश्ने यक्षः पृच्छति यत् 'ब्रह्मणि दिव्यता किम्? आध्याय कुर्वतः ब्राह्मणे एव दिव्यता निषेध्यते। शतचतुर्दशे प्रश्ने यक्षः पुनः अस्मिन् समये विशेषप्रकाशनपूर्वकं पृच्छति यत् केन कारणेन मनुष्यः ब्राह्मणः इति मन्तव्यः - वंशात्, आचरणेन, स्वाध्यायेन, शास्त्रश्रवणेन वा? अतः अस्मिन् समये युधिष्ठिरः सद्वृत्तिः ब्राह्मणत्वस्य लक्षणं मन्यते। अर्थात् उभयत्र युधिष्ठिरः जन्मतः ब्राह्मणत्वं न स्वीकृतवान्। श्रीकृष्णेन गीतायां तदेव उक्तं यत् चतुर्वर्ण्यः गुणैः कर्मणा च सम्बन्धी अस्ति (अर्थात् न जन्मना) चतुर्वर्ण्यमायान् श्रीतम गुणकर्मविभागशः (गीता, ४, १३) परन्तु व्यवहारे किं भवति स्म? उत्तरं इच्छसि चेत् कर्णस्य जीवनं पश्यतु। अत एव महापुरुषगुणाः सदृशाः कर्माणि च सन् अपि सूतपुत्रत्वेन सूतानां लघुजातीयत्वेन च आजीवनं अपमानं, अवमाननं च कर्तव्यम् आसीत् ।

द्वितीया घटना शतविंशतिप्रश्नसम्बद्धा अस्ति । प्रश्नः पृष्ठः यत् अस्मिन् पृथिव्यां किं महत्तमं आश्चर्यम् अस्ति ? युधिष्ठिरेन दत्तं उत्तरम् अस्माकं देशस्य जनानां मध्ये एतावत् लोकप्रियं जातम् यत् सम्भवतः तेषां विचाराणां कारणात् जन्मसमये प्रत्येकः भारतीयः अर्धदार्शनिकः इति कथ्यते। उत्तरम् आसीत् - प्रतिदिनं रात्रौ च प्राणिनः म्रियन्ते, परन्तु ये अवशिष्टाः सन्ति ते मन्यन्ते यत् ते सर्वदा जीविष्यन्ति इति, अस्मात् महत्तरं आश्चर्यं किं भवितुम् अर्हति।

वानपर्वस्य ३१३ अध्याये समाविष्टस्य अस्य विशालस्य संवादस्य अन्ते यत् घटितं, तत् यथार्थतया युधिष्ठिरस्य चरित्रं हिमालयस्य शिखरं प्रति नीतवान्।

१५.४.२. सारांशः

महाभारते एकः प्रसंगः अस्ति यत् तृषितपाण्डवानां जलपानं निवारयन् यक्षः प्रथमं स्वप्रश्नानां उत्तरं दातुं शर्तं निर्धारितवान् आसीत् ।

यक्षप्रश्ना इत्यपि हिन्दीसुभाषितम् अस्ति । यस्याः समस्यायाः समस्यायाः वा सन्दर्भे एतत् सुभाषितं प्रयुज्यते यस्याः समाधानं अद्यापि न प्राप्तम् अथवा समस्या यथावत् एव तिष्ठति। यक्षप्रश्न इति एषा उक्तिः महाभारते यक्षेन पाण्डवेभ्यः पृष्टेभ्यः प्रश्नेभ्यः उत्पन्ना । प्रव्रजने यदा पाण्डवाः वने वने भ्रमन्ति स्म, तदा एकदा ते जलं अन्वेषमाणाः आसन् । युधिष्ठिरः प्रथमं सहदेवं प्रेषितवान्। सः एकस्य सरसः समीपं गत्वा जलं पिबितुं नत्वा स्वरं श्रुतवान् । सा वाणी यक्षस्य आसीत् यः स्वप्रश्नानां उत्तराणि इच्छते स्म। सहदेवः वचनं उपेक्ष्य जलं पिबन् मृतः । अनन्तरम् अन्ये पाण्डवभ्रातरः अपि आगत्य मृताः विनश्यन्ति स्म । ततः अन्ते धर्मराज युधिष्ठिरः आगत्य यक्षस्य प्रश्नानां सम्यक् उत्तरं दत्त्वा पुनः स्वभ्रातृन् जीवितान् अवाप्तवान् । अतः आधुनिकयुगे अपि यदा समस्या भवति, तस्य समाधानं कस्यचित् न भवति तदा यक्ष-प्रकाशः इति उच्यते।

यक्षस्य अन्तिमप्रश्नेषु एकः आसीत् - १.

दिने दिने भूतानी प्रविशन्ति यमालयम्।

सेशास्थवर्मिच्छन्ति किमश्चर्यमतः परम्॥

(अर्थः- प्रतिदिनं जीवाः यमस्य गृहं प्रविशन्ति, शेषाः जीवाः अत्र सदा स्थातुम् इच्छन्ति। अस्मात् महत्तरं आश्चर्यं किम्?)

येषु एकस्य (किमाश्चर्यम्) प्रतिक्रियारूपेण युधिष्ठिरः अवदत्।

अहन्यहनि भूतानी गच्छन्तिः यमालयम्।

शेषः स्थावर्मिच्छन्ति किमश्चर्यमतः परम् ॥

(अर्थ:- प्रतिदिनं जीवाः यमस्य गृहं प्रविशन्ति, शेषाः जीवाः अत्र सदा स्थातुम् इच्छन्ति। अस्मात् महत्तरं आश्चर्यं किम्!)

१५.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- यक्षप्रश्न सारांश लिखतु?
- युधिष्ठिरः यक्ष कं थोपकथनं लिखतु?
- यक्ष उपाख्यानं लिखतु?

१५.६. अध्ययन मार्गदर्शिका

- यक्षप्रश्न, प्रमोदकुमरपद्धि।
- यक्षप्रश्न, गोपिनथमहपत्र।

Unit No.16 - Yaksaprasna Mahabharata

१६.१ शिक्षणस्य उद्देश्यम्

- मानवजीवनस्य सिद्धान्ताः
- नैतिकशिक्षा
- धैर्यस्य सत्यत्वस्य च महत्त्वम्

१६.२. पठनस्य उद्देश्यं

- धर्मस्य नीतिशास्त्रस्य च अवगमनम् : यक्षप्रकाशस्य माध्यमेन जीवने धर्मस्य नीतिशास्त्रस्य च महत्त्वं व्याख्यातं अस्ति। युधिष्ठिरेण दत्तानि उत्तराणि धर्मः, न्यायः, सत्यं च इत्यादीनि मूल्यानि प्रकाशयन्ति ।
- ज्ञान-प्रज्ञा-परीक्षा : यक्षप्रकाशे युधिष्ठिरस्य ज्ञान-प्रज्ञा, धैर्यस्य च भृशं परीक्षा भवति। विविधगुप्तप्रश्नानां सम्मुखीभूय युधिष्ठिरः धैर्यपूर्वकं विचारपूर्वकं च उत्तरं ददाति, येन तस्य ज्ञानं मानसिकस्थिरतां च प्रतिबिम्बितम् अस्ति ।

- मानवजीवनस्य सिद्धान्ताः : यक्षप्रकाशे उद्धृताः प्रश्नाः जीवनस्य मूलभूतसिद्धान्तान् यथा जीवनमृत्युः, धर्म-अधर्मः, सुख-दुःखः इत्यादिषु प्रकाशं क्षिपन्ति, येन मानवजीवनस्य सत्यतायाः अवगमने सहायकं भवति।
- धैर्यस्य सत्यत्वस्य च महत्त्वम् : यक्षप्रकाशे युधिष्ठिरस्य धैर्यं सत्यं च पाठकानां कृते प्रेरणादायकम् अस्ति। दुष्परिस्थितौ अपि सत्यधर्मस्य अनुसरणं आवश्यकम् इति सन्देशः ग्रन्थे अन्तर्निहितः अस्ति ।
- नैतिकशिक्षा : अस्मिन् पाठे छात्रान् नीतिशास्त्रस्य नैतिकतायाश्च विषये शिक्ष्यते। अस्मात् वयं ज्ञास्यामः यत् जीवने नैतिकतायाः अनुसरणं सर्वोपरि अस्ति।
- संक्षेपेण यक्षप्रकाशपाठस्य उद्देश्यं छात्रेषु नैतिकमूल्यानि, विवेकं, धर्मस्य महत्त्वं च स्थापयितुं भवति।

१६.३. यक्षप्रश्न परिचयः

यक्षप्रश्न पाठस्य उद्देश्यः महाभारत महाकाव्ये युधिष्ठिरस्य धैर्यं, ज्ञानं च परीक्षणं कर्तुं अस्ति। अस्मिन् पाठे, यक्षः धर्मस्य प्रतीकः इति दर्शयते, यः युधिष्ठिरं विविधं दार्शनिकं प्रश्नं पृच्छति। युधिष्ठिरः धर्म, न्याय, जीवनस्य सत्यं च सम्बन्धित प्रश्नानां उत्तरं बुद्धिमत्तया यथार्थं च ददाति। तस्य धैर्यं, सत्यप्रियता च दर्शयन्ति एते उत्तराः। अतः, यक्षप्रश्नस्य उद्देश्यः मानवीय मूल्यानि, नीतिशास्त्रं च विद्यार्थिभ्यः बोधयितुं तथा धर्मे स्थितेः महत्त्वं प्रतिपादयितुं अस्ति।

१६.४. विषयः

यक्षप्रश्ने, युधिष्ठिरः तस्य धैर्यं, ज्ञानं, धैर्यं च परीक्षणं करोति। यक्षः युधिष्ठिरं प्रश्नानां शृङ्खलां पृच्छति, यासु प्रश्नासु जीवनस्य मूलभूत मूल्यं, धर्मस्य साक्षात्कारं, न्यायस्य स्वरूपं च प्रतिपादयते। युधिष्ठिरः विवेकपूर्वकं उत्तराणि दत्त्वा न केवलं तस्य ज्ञानं प्रदर्शयति, अपि तु धर्मे स्थितेः महत्त्वं, सत्यप्रियता च प्रकटयति। अस्य पाठस्य मुख्य उद्देश्यः विद्यार्थिभ्यः धर्म, सत्य, अहिंसा, क्षमा च इति

जीवनस्य मूल्यम् अपि बोधयितुम् अस्ति। अतः, यक्षप्रश्न पाठः धर्म, नीति, जीवनस्य विविध पक्षानां विवेचनाय तथा मनुष्याणां सदाचरणस्य प्रेरणाय उपयोगी पाठः भवति।

१६.४.१. यक्षप्रश्न महाभारत

महाभारतस्य वनपर्वणि यक्षप्रकाशस्य सन्दर्भः अतीव महत्त्वपूर्णः प्रेरणादायकः च अस्ति । एषा घटना धर्म-नीति-ज्ञान-जीवनयोः गूढतत्त्वानां झलकं ददाति । प्रव्रजने पाण्डवाः एकदा तृष्णां प्राप्य जलं अन्वेष्टुं गतवन्तः । अस्मिन् अन्वेषणे यदा सर्वे भ्रातरः एकैकं सरोवरं प्राप्नुवन्ति तदा तत्र उपस्थितः यक्षः तान् जलपानात् पूर्वं केषाञ्चन प्रश्नानाम् उत्तरं दातुं आह्वानं करोति । अर्जुनः, भीमः, नकुलः, सहदेवः च जलपानस्य इच्छायां यक्षस्य चेतावनीम् उपेक्ष्य जलं पिबन् अचेतनाः भवन्ति । अन्ते युधिष्ठिरः तत्र प्राप्य, यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं ददाति। अस्मिन् सन्दर्भे यक्षप्रकाशस्य माध्यमेन महाभारतः अस्मान् नीति-धर्म-जीवनयोः गूढतत्त्वान् अवगन्तुं प्रेरयति ।

घटनायाः पृष्ठभूमिः- यक्षप्रकाशस्य घटना तदा आगच्छति यदा पाण्डवाः प्रवासस्य अन्तिमे चरणे आसन् । भ्रातृभिः सह वने भ्रमन् युधिष्ठिरः तृषितः । जलं अन्वेषमाणाः सर्वे भ्रातरः एकैकं सरोवरं प्राप्नुवन्ति, परन्तु यक्षस्य चेतावनीम् अपि प्राप्य जलं पिबन्ति । अन्ते युधिष्ठिरः तत्र गत्वा यक्षस्य आव्हानं स्वीकुर्वति। युधिष्ठिरः यक्षस्य सर्वेषां प्रश्नानाम् उत्तरं ददाति, येन तस्य ज्ञानं, धैर्यं, प्रज्ञा च दर्शयति।

यक्षस्य प्रकृतिः प्रतीकत्वं च- यक्षः अस्मिन् सन्दर्भे धर्मराजस्य युधिष्ठिरस्य धैर्यस्य प्रज्ञायाः च परीक्षणस्य प्रतीकं भवति । यक्षस्य स्वभावः रहस्यमयः; सः सामान्यः व्यक्तिः नास्ति, अपितु धर्मस्य प्रतीकः अस्ति । यक्षस्य प्रत्येकं प्रश्नं गुप्ततत्त्वं प्रकाशयति, युधिष्ठिरस्य उत्तराणि च तस्य धर्मस्य, नीतिस्य, ज्ञानस्य च श्रेष्ठतां सिद्धयन्ति। यक्षस्य संवादः धर्मस्य मानवजीवनस्य च उच्चादर्शान् प्रतिबिम्बयति, सत्यं, न्यायं, नैतिकतां च प्रस्तावयति।

प्रश्नस्य प्रयोजनम्- यक्षप्रकाशस्य प्रयोजनं युधिष्ठिरस्य धर्मस्य ज्ञानस्य च परीक्षणम् अस्ति। एतेन ते आदर्शाः मूल्यानि च महाभारते प्रस्तावितानि, ये मानवजीवनाय अतीव महत्त्वपूर्णाः सन्ति ।

यक्षप्रकाशस्य उत्तराणि सिद्धान्तनीतिजीवनधर्माधारितानि सन्ति । प्रत्येकं परिस्थितौ धैर्यं विवेकं च आश्रितव्यम् इति दर्शयति । यक्षप्रकाशस्य उद्देश्यं न केवलं पाण्डवानां परीक्षणं, अपितु प्रेक्षकाणां नैतिकशिक्षणस्य स्रोतः अपि अस्ति ।

यक्षेण पृष्ठानां महत्त्वपूर्णप्रश्नानां विश्लेषणं तेषां उत्तराणि च यक्षः युधिष्ठिरेण अनेके महत्त्वपूर्णाः गूढप्रश्नाः पृष्ठवन्तः, येषु मानवजीवनस्य जीवनस्य, मृत्युः, धर्मः, ज्ञानम् इत्यादिषु तत्त्वेषु प्रकाशः भवति । केचन मुख्यप्रश्नाः तेषां उत्तराणि च निम्नलिखितरूपेण सन्ति प्रश्नः- किं बृहत्तमं आश्चर्यम् ?

उत्तरम् - "प्रतिदिनं जनाः म्रियन्ते तथापि जीवाः अमरान् मन्यन्ते। एतत् महत्तमं आश्चर्यम्।" युधिष्ठिरस्य एतत् उत्तरं मानवमृत्युं स्मारयति, मृत्युः सत्यः इति च कथयति, परन्तु तस्य उपेक्षया मनुष्यः भौतिकसुखेषु प्रवृत्तः एव तिष्ठति ।

प्रश्नः- मनुष्यस्य परममित्रः कः ?

उत्तरम् - "धर्मः मनुष्यस्य महान् मित्रः अस्ति।" एतेन उत्तरेण युधिष्ठिरः स्पष्टं करोति यत् भौतिकमित्राः क्षणिकाः भवितुम् अर्हन्ति, परन्तु धर्मः जीवनपर्यन्तं व्यक्तित्वं समर्थयति, मृत्योः अनन्तरम् अपि तस्य कर्मफलं गतिं ददाति

प्रश्नः- बृहत्तमं दानं किम् ?

उत्तरम् - "ज्ञानदानं महत्तमं दानं भवति।" अस्मात् युधिष्ठिरस्य उत्तरात् ज्ञानं तत् धनं यत् न नश्यति, मनुष्यस्य यथार्थमार्गं दर्शयति इति बोधयितुं शक्यते।

प्रश्नः- महत्तमं बलं किम् ?

उत्तरम् - "सहिष्णुता एव महत्तमं बलम्।" युधिष्ठिरः व्याख्यायते यत् क्रोधस्य, शक्तिस्य च अपेक्षया धैर्यं सहिष्णुता च अधिकं महत्त्वपूर्णं भवति, येन पुरुषः कष्टेषु स्थिरः भवति ।

प्रश्नः- जगति द्रुततमं कः ?

उत्तरम् - "मनः तीक्ष्णतमः अस्ति।" युधिष्ठिरस्य एतत् उत्तरं प्रकाशात् द्रुततरं मानवविचारस्य वेगं दर्शयति ।

यक्षप्रकाशस्य उत्तरेषु निहितं शिक्षा- यक्षप्रकाशस्य उत्तराणि जीवनस्य विविधपक्षेषु नैतिकशिक्षां ददति । युधिष्ठिरस्य उत्तराणां माध्यमेन पाठकाः धर्मस्य, नीतिशास्त्रस्य, जीवनस्य च गहनतरतत्त्वान् अवगन्तुं शक्नुवन्ति । केचन प्रमुखाः शिक्षाः निम्नलिखितरूपेण सन्ति- धर्मस्य महत्त्वम् : यक्षप्रकाशे धर्मः महान् मित्रः इति वर्णितः अस्ति । एतेन प्रत्येकस्मिन् परिस्थितौ धर्मानुसरणं कर्तव्यमिति उपदिश्यते, यतः धर्मः तस्य जीवनस्य मार्गदर्शनं करोति ।

मृत्युसत्यम् : यक्षप्रकाशे मृत्युः बृहत्तमः आश्चर्यः इति वर्णितः अस्ति । अस्मात् निष्पद्यते यत् मनुष्यः स्वस्य मृत्योः विषये अवगतः भवितुमर्हति, स्वकर्मसु अवधानं च दातव्यम् इति ।

ज्ञानं सहिष्णुता च : ज्ञानं महत्तमं दानं कथ्यते सहिष्णुता च महत्तमं बलं कथ्यते। एतेन अस्मान् शिक्ष्यते यत् जीवने बलात् ज्ञानं सहिष्णुता च अधिकं महत्त्वपूर्णं भवति, यत् कठिनसमये अस्मान् समर्थयति।

आधुनिकजीवने यक्षप्रकाशस्य महत्त्वम्- यक्षप्रकाशस्य प्रश्नोत्तराणि न केवलं महाभारतकालस्य कृते महत्त्वपूर्णानि सन्ति, अपितु अद्यतनयुगे अपि तेषां प्रासंगिकता वर्तते। आधुनिकजीवने यदा जनाः भौतिकसुखानां प्रति आकृष्टाः भवन्ति तदा यक्षप्रकाशस्य एषः प्रकरणः तेषां जीवनस्य वास्तविकार्थस्य मूल्यानां च स्मरणं करोति । धर्मः, सत्यं, सहिष्णुता, ज्ञानम् इत्यादीनि मूल्यानि अद्यत्वे यथा महत्त्वपूर्णानि सन्ति तथा महाभारतकाले अपि महत्त्वपूर्णानि सन्ति । यक्षप्रकाशस्य उत्तराणि अस्मान् नैतिकतायाः धर्मस्य च आधारेण जीवनं जीवितुं प्रेरयन्ति।

धैर्यं युधिष्ठिरस्य प्रज्ञा च-युधिष्ठिरस्य धैर्यं ज्ञानं च यक्षप्रकाशे विशेषेण दृश्यते। युधिष्ठिरः प्रत्येकं प्रश्नस्य उत्तरं धैर्यपूर्वकं दत्तवान्, जलपानार्थं कदापि न त्वरितवान् । एतत् तेषां सन्तुलितं चसु विवेकी

स्वभावं दर्शयति। सच्चिदानन्दधर्मानुयायी धैर्यं धारयेत्, प्रत्येकस्मिन् परिस्थितौ सत्यस्य अनुसरणं कर्तव्यमिति तेन सिद्धम् ।

यक्षप्रकाशस्य धार्मिकं दार्शनिकं च महत्त्वम् - यक्षप्रकाशे धार्मिकदार्शनिकगुप्ततत्त्वानि सन्ति । अयं प्रकरणः धर्मस्य जीवनस्य च मौलिकप्रश्नानां उत्तरं ददाति, सत्यं, न्यायः, धर्मः च जीवनस्य वास्तविकमूल्यानि इति दर्शयति । यक्षप्रकाशस्य संवादः गीतायाः शिक्षा इव मानवजीवनस्य मार्गदर्शकः अस्ति ।

यक्षप्रकाशनिष्कर्षः

यक्षप्रकाशस्य समाप्तिः युधिष्ठिरस्य विजयेन भवति। युधिष्ठिरस्य अखण्डतायाः, धर्मपालनस्य च कारणात् यक्षः सर्वेभ्यः भ्रातृभ्यः जीवनं ददाति । एषा घटना सत्यं धर्मं च अनुसृत्य सदा विजयी भवति, परिस्थितिः यथापि भवतु इति सन्देशं प्रसारयति ।

यक्षप्रकाशस्य सन्दर्भः महाभारतस्य एतादृशः महत्त्वपूर्णः भागः अस्ति, येन जीवनस्य प्रत्येकपक्षस्य विषये चिन्तनस्य अवसरः प्राप्यते । न केवलं परीक्षा, अपितु एषा शिक्षा या मनुष्याय जीवनस्य वास्तविकमूल्यानां आदर्शानां च मार्गं दर्शयति। यक्षप्रकाशः अस्मान् उपदिशति यत् भौतिकसुखात् परं जीवने सत्यस्य, धर्मस्य, न्यायस्य च मूल्यानि अधिकं महत्त्वपूर्णानि सन्ति। युधिष्ठिरस्य उत्तराणां माध्यमेन जीवनस्य विभिन्नपक्षं अवगन्तुं अवसरः प्राप्यते तथा च अयं ग्रन्थः अद्यत्वे अपि अस्मान् नैतिकतायाः धर्मस्य च अनुसरणं कर्तुं प्रेरयति।

अतः यक्षप्रकाशः केवलं कथानकं न अपितु जीवनदर्शनम् अस्ति, यत् धर्मस्य, न्यायस्य, सत्यस्य, धैर्यस्य च महत्त्वं प्रदर्शयति । एषा घटना महती अस्ति

१६.४.२. सारांशः

यक्षप्रकाशस्य सन्दर्भः महाभारतस्य एतादृशः महत्त्वपूर्णः भागः अस्ति, येन जीवनस्य प्रत्येकपक्षस्य विषये चिन्तनस्य अवसरः प्राप्यते । न केवलं परीक्षा, अपितु एषा शिक्षा या मनुष्याय जीवनस्य

वास्तविकमूल्यानां आदर्शानां च मार्गं दर्शयति। यक्षप्रकाशः अस्मान् उपदिशति यत् भौतिकसुखात् परं जीवने सत्यस्य, धर्मस्य, न्यायस्य च मूल्यानि अधिकं महत्त्वपूर्णानि सन्ति। युधिष्ठिरस्य उत्तराणां माध्यमेन जीवनस्य विभिन्नपक्षं अवगन्तुं अवसरः प्राप्यते तथा च अयं ग्रन्थः अद्यत्वे अपि अस्मान् नैतिकतायाः धर्मस्य च अनुसरणं कर्तुं प्रेरयति। अतः यक्षप्रकाशः केवलं कथानकं न अपितु जीवनदर्शनम् अस्ति, यत् धर्मस्य, न्यायस्य, सत्यस्य, धैर्यस्य च महत्त्वं प्रदर्शयति । एषा घटना महती अस्ति

१६.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- यक्षप्रश्न सारांशं लिखतु?
- युधिष्ठिरः यक्षं कथं प्रोत्तुम् लिखतु?
- यक्ष उपाख्यानं लिखतु?

१६.६. अध्ययन मार्गदर्शिका

- यक्षप्रश्न, प्रमोद कुमार् पथि।
- यक्षप्रश्न, गोपिनथ महपत्र।

Unit No.17 - Yaksaprasna Mahabharata

१७.१ शिक्षणस्य उद्देश्यम्

- . मानवजीवनस्य सिद्धान्ताः
- नैतिकशिक्षा
- धैर्यस्य सत्यत्वस्य च महत्त्वम्

१७.२. पठनस्य उद्देश्यं

- धर्मस्य नीतिशास्त्रस्य च अवगमनम् : यक्षप्रकाशस्य माध्यमेन जीवने धर्मस्य नीतिशास्त्रस्य च महत्त्वं व्याख्यातं अस्ति। युधिष्ठिरेण दत्तानि उत्तराणि धर्मः, न्यायः, सत्यं च इत्यादीनि मूल्यानि प्रकाशयन्ति ।
- ज्ञान-प्रज्ञा-परीक्षा : यक्षप्रकाशे युधिष्ठिरस्य ज्ञान-प्रज्ञा, धैर्यस्य च भृशं परीक्षा भवति। विविधगुप्तप्रश्नानां सम्मुखीभूय युधिष्ठिरः धैर्यपूर्वकं विचारपूर्वकं च उत्तरं ददाति, येन तस्य ज्ञानं मानसिकस्थिरतां च प्रतिबिम्बितम् अस्ति ।
- मानवजीवनस्य सिद्धान्ताः : यक्षप्रकाशे उद्धृताः प्रश्नाः जीवनस्य मूलभूतसिद्धान्तान् यथा जीवनमृत्युः, धर्म-अधर्मः, सुख-दुःखः इत्यादिषु प्रकाशं क्षिपन्ति, येन मानवजीवनस्य सत्यतायाः अवगमने सहायकं भवति।
- धैर्यस्य सत्यत्वस्य च महत्त्वम् : यक्षप्रकाशे युधिष्ठिरस्य धैर्यं सत्यं च पाठकानां कृते प्रेरणादायकम् अस्ति। दुष्परिस्थितौ अपि सत्यधर्मस्य अनुसरणं आवश्यकम् इति सन्देशः ग्रन्थे अन्तर्निहितः अस्ति ।
- नैतिकशिक्षा : अस्मिन् पाठे छात्रान् नीतिशास्त्रस्य नैतिकतायाश्च विषये शिक्षयते। अस्मात् वयं ज्ञास्यामः यत् जीवने नैतिकतायाः अनुसरणं सर्वोपरि अस्ति।
- संक्षेपेण यक्षप्रकाशपाठस्य उद्देश्यं छात्रेषु नैतिकमूल्यानि, विवेकं, धर्मस्य महत्त्वं च स्थापयितुं भवति।

१७.३. यक्षप्रश्न परिचयः

यक्षप्रश्न पाठस्य उद्देश्यः महाभारत महाकाव्ये युधिष्ठिरस्य धैर्यं, ज्ञानं च परीक्षणं कर्तुं अस्ति। अस्मिन् पाठे, यक्षः धर्मस्य प्रतीकः इति दर्शयते, यः युधिष्ठिरं विविधं दार्शनिकं प्रश्नं पृच्छति। युधिष्ठिरः धर्म, न्याय, जीवनस्य सत्यं च सम्बन्धित प्रश्नानां उत्तरं बुद्धिमत्तया यथार्थं च ददाति। तस्य धैर्यं, सत्यप्रियता

च दर्शयन्ति एते उत्तराः। अतः, यक्षप्रश्नस्य उद्देश्यः मानवीय मूल्यानि, नीतिशास्त्रं च विद्यार्थिभ्यः बोधयितुं तथा धर्मे स्थितेः महत्त्वं प्रतिपादयितुं अस्ति।

१७.४. विषयः

यक्षप्रश्ने, युधिष्ठिरः तस्य धैर्यं, ज्ञानं, धैर्यं च परीक्षणं करोति। यक्षः युधिष्ठिरं प्रश्नानां शृङ्खलां पृच्छति, यासु प्रश्नासु जीवनस्य मूलभूत मूल्यं, धर्मस्य साक्षात्कारं, न्यायस्य स्वरूपं च प्रतिपादयते।

युधिष्ठिरः विवेकपूर्वकं उत्तराणि दत्त्वा न केवलं तस्य ज्ञानं प्रदर्शयति, अपि तु धर्मे स्थितेः महत्त्वं, सत्यप्रियता च प्रकटयति। अस्य पाठस्य मुख्य उद्देश्यः विद्यार्थिभ्यः धर्म, सत्य, अहिंसा, क्षमा च इति जीवनस्य मूल्यम् अपि बोधयितुम् अस्ति। अतः, यक्षप्रश्न पाठः धर्म, नीति, जीवनस्य विविध पक्षानां विवेचनाय तथा मनुष्याणां सदाचरणस्य प्रेरणाय उपयोगी पाठः भवति।

१७.४.१. यक्षप्रश्न महाभारत

महाभारतस्य वनपर्वणि प्रस्तुतः "यक्षप्रकाशः" प्रकरणः भारतीयसाहित्यस्य एकः अद्वितीयः भागः अस्ति, यः न केवलं युधिष्ठिरस्य ज्ञानस्य, प्रज्ञायाः, धैर्यस्य च परीक्षणं करोति, अपितु धर्मस्य, सत्यस्य, जीवनमूल्यानां, मानवजीवनस्य च गूढतत्त्वान् अपि प्रकाशयति। अस्मिन् प्रसङ्गे युधिष्ठिरस्य अद्भुतः संयमः बुद्धिः च प्रदर्शिता अस्ति। एषः संवादः न केवलं तत्कालीनकालस्य प्रासंगिकः अपितु अद्यतनस्य आधुनिकयुगस्य जीवनस्य उच्चतमानां आदर्शानां सिद्धान्तानां च मार्गदर्शनं करोति।

सन्दर्भ पृष्ठभूमि- यक्षप्रकाशस्य सन्दर्भः तस्य कालस्य अस्ति यदा पाण्डवाः प्रवासस्य अन्तिमे काले आसन्। एकदा पाण्डवाः तृष्णाविक्षिप्ताः वने जलं अन्वेष्टुं निर्गताः तदा ते एकं सरोवरं दृष्टवन्तः। सहदेवः प्रथमः तत् सरोवरं प्राप्तवान्। तत्र एकः यक्षः सरोवरस्य जलं पिबितुं पूर्वं केषाञ्चन प्रश्नानाम् उत्तरं दातव्यः इति चेतवति स्म। एतां चेतावनीम् अवज्ञाय सहदेवः जलं पिबितुं प्रयत्नं कृतवान्, तत्क्षणमेव मूर्च्छितः अभवत्। तथा अन्ये भ्रातरः (नकुलः, अर्जुनः, भीमः) अपि यक्षस्य चेतावनीम् अवहेल्य फलतः ते अपि अचेतनाः अभवन्। अन्ते युधिष्ठिरः तत् सरोवरं प्राप्य यक्षस्य आव्हानं स्वीकृतवान्।

यक्षस्य रूपं प्रतीकत्वं च- अस्मिन् सन्दर्भे यक्षस्य रूपं रहस्यमयम्। अयं यक्षः वस्तुतः सामान्यः व्यक्तिः नास्ति, अपितु धर्मस्य प्रतीकः अस्ति, यः युधिष्ठिरस्य धैर्यं ज्ञानं च परीक्षितुं आगतः आसीत् । यक्षस्य प्रत्येकं प्रश्नं गहनं दार्शनिकं च सन्देशं वहति, यत् जीवनस्य मूलभूततत्त्वान् स्पष्टीकरोति। अत्र यक्षः न्यायस्य, नैतिकतायाः, धर्मस्य च रक्षकः इति रूपेण प्रकटितः भूत्वा युधिष्ठिरं प्रश्नान् पृच्छति यस्य उद्देश्यं मानवजीवनस्य उच्चतमान् आदर्शान् प्रकाशयितुं वर्तते।

प्रश्नस्य प्रयोजनम्- यक्षप्रकाशस्य प्रयोजनं युधिष्ठिरस्य धर्मस्य, नीतिस्य, ज्ञानस्य च परीक्षणम् अस्ति। अस्याः घटनायाः माध्यमेन महाभारतस्य लेखकेन न केवलं युधिष्ठिरस्य आदर्शचरित्रं प्रकाशितं, अपितु जीवनस्य महत्त्वपूर्णानि सिद्धान्तानि पाठकान् प्रति प्रसारयितुं प्रयत्नः अपि कृतः। यक्षप्रकाशस्य प्रयोजनम् अस्ति यत् जीवने सफलता केवलं बाह्यसिद्धिभिः परिमितं न भवति, अपितु मनुष्यस्य आन्तरिकगुणैः, यथा धर्मः, सत्यः, विवेकः, धैर्यः च।

मुख्यप्रश्ना उत्तराणि च

यक्षः युधिष्ठिरं जीवनं, धर्मं, नीतिशास्त्रं, सत्यं च आधारीकृत्य बहवः प्रश्नान् पृष्टवान्, ये अद्यत्वे अपि गूढार्थं प्रददति। एतेषु केचन महत्त्वपूर्णाः प्रश्नाः तेषां उत्तराणि च निम्नलिखितरूपेण सन्ति ।

किं बृहत्तमं आश्चर्यम् ?

युधिष्ठिरः अवदत्- "प्रत्यहं जनाः म्रियन्ते तथापि जीवाः अमरः इति मन्यन्ते। एतत् महत्तमं आश्चर्यम्।" एतत् उत्तरं मानवमृत्युतां जीवनस्य विषये जागरूकतां च स्वीकुर्वितुं आवश्यकतां प्रतिबिम्बयति ।

मनुष्यस्य परममित्रः कः ?

युधिष्ठिरः अवदत्- "धर्मः मनुष्यस्य महान् मित्रः अस्ति।" अस्मिन् उत्तरे व्याख्यातं यत् लौकिकमित्राः क्षणिकाः, परन्तु जीवनमरणानन्तरम् अपि धर्मः अस्माभिः सह तिष्ठति।

बृहत्तमं दानं किम् ?

युधिष्ठिरः प्रत्युवाच ज्ञानदानं महत्तमं दानम्। अस्मात् उत्तरात् यः सन्देशः आगच्छति सः अस्ति यत् ज्ञानं एव एकमात्रं धनं यत् कदापि न नष्टं भवति तथा च मनुष्यस्य जीवनपर्यन्तं सम्यक् मार्गं अनुसरणं कर्तुं प्रेरयति।

किं महत्तमं बलम् ?

उत्तरम् आसीत् - "सहिष्णुता एव महत्तमं बलम्" इति । युधिष्ठिरस्य एतत् उत्तरं दर्शयति यत् क्रोधस्य, शक्तिस्य च अपेक्षया सहिष्णुता सत्यस्य बलस्य प्रतीकं भवति, येन मनुष्यः कष्टेषु स्थिरः भवति ।

जगति किं द्रुततमम् ?

युधिष्ठिरः प्रत्युवाच - मनः तीक्ष्णतमः । एतत् उत्तरं मनुष्यस्य विचारस्य कल्पनायाश्च वेगं प्रतिबिम्बयति, यत् कस्यापि भौतिकवेगस्य अपेक्षया द्रुततरं भवति ।

प्रश्नस्य उत्तरेषु निहितः सन्देशः- युधिष्ठिरस्य यक्षप्रकाशस्य उत्तराणि केवलं यक्षस्य तृप्त्यर्थं न आसन्, अपितु तेषु जीवनस्य विविधपक्षेषु नैतिकशिक्षाः आसन् । युधिष्ठिरस्य उत्तराणां माध्यमेन वयं जीवने धर्मस्य, नीतिशास्त्रस्य, संयमस्य च महत्त्वं अवगन्तुं शक्नुमः-

धर्मस्य महत्त्वम् : यक्षप्रकाशे धर्मः परमः इति बहुवारं वर्णितः अस्ति । धर्मः सः मार्गः अस्ति यः व्यक्तित्वं सम्यक् दिशि नेति, जीवनस्य प्रत्येकस्मिन् चरणे तस्य समर्थनं च करोति ।

मृत्योः अवगमनम् : यक्षप्रकाशे मृत्योः अपरिहार्यः स्वीक्रियताम् इति उपदिश्यते। मनुष्यः मर्त्यं कर्ममात्रं प्रत्यभिज्ञास्यति इति विज्ञेयम् ।

ज्ञानं सहिष्णुता च : ज्ञानं महत्तमं दानं कथ्यते सहिष्णुता च महत्तमं बलं कथ्यते। एतत् उपदिशति यत् शक्ति-धनात् अधिकं महत्त्वपूर्णं व्यक्तित्वस्य धैर्यं ज्ञानं च भवति, येन सः यथार्थतया समर्थः भवति ।

आधुनिक जीवने यक्षप्रकाश का महत्त्व- महाभारतस्य अस्मिन् सन्दर्भे प्रस्तुताः प्रश्नोत्तराः न केवलं तस्य युगस्य प्रासंगिकाः अपितु अद्यतनस्य आधुनिकजीवने अपि समानरूपेण प्रासंगिकाः सन्ति ।

अद्यतनकाले यदा जनाः भौतिकसुखानां शीघ्रलाभानां च पश्चात् धावन्ति तदा यक्षप्रकाशस्य एषः

प्रकरणः तेषां जीवनस्य वास्तविकार्थस्य मूल्यानां च स्मरणं करोति एषा घटना अस्मान् उपदिशति यत् सत्यं, धर्मं, सहिष्णुतां, ज्ञानं च विना जीवनम् अपूर्णम् अस्ति। यक्षप्रकाशस्य उत्तराणि अस्मान् अस्माकं जीवने संतुलनं स्थापयितुं नैतिकतायाः अनुसरणं च कर्तुं प्रेरयन्ति।

युधिष्ठिरस्य धैर्यं प्रज्ञा च- युधिष्ठिरस्य धैर्यं, ज्ञानं, संयमः च यक्षप्रकाशे विशेषतया उल्लेखनीयाः सन्ति। अन्ये भ्रातरः यक्षस्य जलपानस्य चेतावनीम् अवहेलितवन्तः, परन्तु युधिष्ठिरः धैर्यपूर्वकं यक्षस्य सर्वाणि शर्ताः स्वीकृतवान्। तेषां उत्तरैः धर्मसत्ययोः अनुयायिनः इति ज्ञातम्। अयं युधिष्ठिरस्य चरित्रं अस्मान् उपदिशति यत् अस्माभिः कठिनपरिस्थितौ अपि सत्यं धैर्यं च अनुसरणं कर्तव्यम् इति।

यक्षप्रकाशस्य धार्मिकं दार्शनिकं च महत्त्वम्- यक्षप्रकाशः स धार्मिकदार्शनिकदृष्ट्या संवादस्य महत्त्वम् अस्ति। एषा घटना धर्मजीवनयोः गूढतत्त्वेषु प्रकाशं क्षिपति, जीवने सत्यं, न्यायं, धर्मपालनं च सर्वोपरि इति दर्शयति। यक्षप्रकाशस्य संवादः भगवद्गीतायाः शिक्षा इव मानवजीवनस्य दिशां प्रदाति।

यक्षप्रकाशस्य उपसंहारः सन्देशः च यक्षप्रकाशस्य समाप्तिः युधिष्ठिरस्य विजयेन भवति। अखण्डतायाः धर्माश्रयस्य च कारणात् यक्षः यः वस्तुतः धर्मराजः आसीत् सः सर्वेषां भ्रातृणां प्राणान् रक्षितवान्। एषा घटना सत्यं धर्मं न्यायं च अनुसृत्य कस्मिन् अपि परिस्थितौ पराजयितुं न शक्नोति इति सन्देशं ददाति। कियत् अपि कठिना स्थितिः भवतु, अखण्डतां धर्मं च अनुसरणं कुर्वन् अन्ततः विजयं प्राप्नोति।

१७.४.२. सारांशः

महाभारतस्य अस्य महत्त्वपूर्णस्य प्रकरणस्य "यक्षप्रकाशनस्य" उद्देश्यं केवलं परीक्षा न अपितु जीवनस्य दर्शनं भवति, येन व्यक्तिः धर्मस्य, सत्यस्य, न्यायस्य, धैर्यस्य च महत्त्वं अवगन्तुं शक्नोति। अद्यत्वे अपि युधिष्ठिरस्य उत्तराणि अस्मान् प्रेरयन्ति यत् अस्माभिः जीवने नैतिकता, सत्यं, धैर्यं च अनुसरणं कर्तव्यम्। यक्षप्रकाशस्य अयं प्रकरणः जीवनस्य प्रत्येकपक्षस्य स्पष्टदृष्टिकोणं प्रस्तुतं करोति, मानवजीवनस्य आदर्शान् च प्रकाशयति। अस्मान् शिक्षयति यत् मनुष्यस्य जीवनस्य महत्तमं लक्ष्यं धर्मस्य अनुसरणं सत्यमार्गे चलनम् अस्ति। एवं "यक्षप्रकाशः" न केवलं कथा, अपितु जीवनस्य गहनं

दर्शनं, यत् न केवलं महाभारतकालस्य, अपितु अद्यतनस्य आधुनिकयुगस्य अपि अस्माकं मार्गं प्रकाशयति। यक्षप्रकाशस्य एषः सारांशः अस्मान् तत् जीवनं प्रेरयति

१७.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- यक्षप्रश्न सारांश लिखतु?
- युधिष्ठिरः यक्ष कं थोपकथनं लिखतु?
- यक्ष उपाख्यानं लिखतु?

१७.६. अध्ययन मार्गदर्शिका

- यक्षप्रश्न, प्रमोद कुमर् पथि।
- यक्षप्रश्न, गोपिनथ महपत्र।

Unit No.18 - Yaksaprasna Mahabharata

१८.१ शिक्षणस्य उद्देश्यम्

- मानवजीवनस्य सिद्धान्ताः
- नैतिकशिक्षा
- धैर्यस्य सत्यत्वस्य च महत्त्वम्

१८.२. पठनस्य उद्देश्यं

- धर्मस्य नीतिशास्त्रस्य च अवगमनम् : यक्षप्रकाशस्य माध्यमेन जीवने धर्मस्य नीतिशास्त्रस्य च महत्त्वं व्याख्यातं अस्ति। युधिष्ठिरेण दत्तानि उत्तराणि धर्मः, न्यायः, सत्यं च इत्यादीनि मूल्यानि प्रकाशयन्ति ।
- ज्ञान-प्रज्ञा-परीक्षा : यक्षप्रकाशे युधिष्ठिरस्य ज्ञान-प्रज्ञा, धैर्यस्य च भृशं परीक्षा भवति। विविधगुप्तप्रश्नानां सम्मुखीभूय युधिष्ठिरः धैर्यपूर्वकं विचारपूर्वकं च उत्तरं ददाति, येन तस्य ज्ञानं मानसिकस्थिरतां च प्रतिबिम्बितम् अस्ति ।

- मानवजीवनस्य सिद्धान्ताः : यक्षप्रकाशे उद्धृताः प्रश्नाः जीवनस्य मूलभूतसिद्धान्तान् यथा जीवनमृत्युः, धर्म-अधर्मः, सुख-दुःखः इत्यादिषु प्रकाशं क्षिपन्ति, येन मानवजीवनस्य सत्यतायाः अवगमने सहायकं भवति।
- धैर्यस्य सत्यत्वस्य च महत्त्वम् : यक्षप्रकाशे युधिष्ठिरस्य धैर्यं सत्यं च पाठकानां कृते प्रेरणादायकम् अस्ति। दुष्परिस्थितौ अपि सत्यधर्मस्य अनुसरणं आवश्यकम् इति सन्देशः ग्रन्थे अन्तर्निहितः अस्ति ।
- नैतिकशिक्षा : अस्मिन् पाठे छात्रान् नीतिशास्त्रस्य नैतिकतायाश्च विषये शिक्ष्यते। अस्मात् वयं ज्ञास्यामः यत् जीवने नैतिकतायाः अनुसरणं सर्वोपरि अस्ति।
- संक्षेपेण यक्षप्रकाशपाठस्य उद्देश्यं छात्रेषु नैतिकमूल्यानि, विवेकं, धर्मस्य महत्त्वं च स्थापयितुं भवति।

१८.३. यक्षप्रश्न परिचयः

यक्षप्रश्न पाठस्य उद्देश्यः महाभारत महाकाव्ये युधिष्ठिरस्य धैर्यं, ज्ञानं च परीक्षणं कर्तुं अस्ति। अस्मिन् पाठे, यक्षः धर्मस्य प्रतीकः इति दर्शयते, यः युधिष्ठिरं विविधं दार्शनिकं प्रश्नं पृच्छति। युधिष्ठिरः धर्म, न्याय, जीवनस्य सत्यं च सम्बन्धित प्रश्नानां उत्तरं बुद्धिमत्तया यथार्थं च ददाति। तस्य धैर्यं, सत्यप्रियता च दर्शयन्ति एते उत्तराः। अतः, यक्षप्रश्नस्य उद्देश्यः मानवीय मूल्यानि, नीतिशास्त्रं च विद्यार्थिभ्यः बोधयितुं तथा धर्मे स्थितेः महत्त्वं प्रतिपादयितुं अस्ति।

१८.४. विषयः

यक्षप्रश्ने, युधिष्ठिरः तस्य धैर्यं, ज्ञानं, धैर्यं च परीक्षणं करोति। यक्षः युधिष्ठिरं प्रश्नानां शृङ्खलां पृच्छति, यासु प्रश्नासु जीवनस्य मूलभूत मूल्यं, धर्मस्य साक्षात्कारं, न्यायस्य स्वरूपं च प्रतिपादयते। युधिष्ठिरः विवेकपूर्वकं उत्तराणि दत्त्वा न केवलं तस्य ज्ञानं प्रदर्शयति, अपि तु धर्मे स्थितेः महत्त्वं, सत्यप्रियता च प्रकटयति। अस्य पाठस्य मुख्य उद्देश्यः विद्यार्थिभ्यः धर्म, सत्य, अहिंसा, क्षमा च इति

जीवनस्य मूल्यम् अपि बोधयितुम् अस्ति। अतः, यक्षप्रश्न पाठः धर्म, नीति, जीवनस्य विविध पक्षानां विवेचनाय तथा मनुष्याणां सदाचरणस्य प्रेरणाय उपयोगी पाठः भवति।

१८.४.१. यक्षप्रश्न महाभारत

युधिष्ठिरोऽपि आश्चर्यचकितः सम्यक् च, कथं तस्य चत्वारः भ्रातरः युद्धं विना हताः। यत्र चत्वारः अपि मृताः शयिताः आसन् तस्य तडागस्य तीरे केनापि सह द्वन्द्वयुद्धे पराजिताः भ्रातरः एकैकं हता इति प्रमाणयितुं कोऽपि चिह्नः नासीत् तेषां कस्यचित् शरीरे शस्त्रजन्यस्य व्रणस्य प्रहारस्य वा किञ्चित् अपि चिह्नं नासीत्। अतः युधिष्ठिरः चिन्तितवान् यत् तस्य भ्रातरः केन हन्ति ये बलेन दुर्जयप्रायः आसन्? वयं सर्वे कथां जानीमः। यदा युधिष्ठिरः काम्यकवन् त्यक्त्वा द्वैतवने भ्रातृभिः सह निवासं प्रारभत तदा वने एकस्मिन् स्थाने तृष्णां शान्तयितुं जलं आनेतुं समीपस्थं सरोवरं प्रति भ्रातृन् प्रेषितवान्। एकैकं चत्वारः भ्रातरः गतवन्तः, यदा कोऽपि न प्रत्यागच्छत्, तदा एकः चिन्तितः युधिष्ठिरः स्वयं भ्रातृन् अन्वेष्टुं समानं सरसः प्रति अगच्छत्। प्रथमे अनुच्छेदे सूचितं तीरे चत्वारः अपि भ्रातरः मृताः शयिताः इति दृष्ट्वा सः आश्चर्यचकितः अभवत्। विस्मयमानानां यक्षस्य वाणीं श्रुत्वा वृक्षे उपविष्टस्य। यक्षः अवदत् यत् यदि युधिष्ठिरः अपि तस्य तडागस्य जलं स्वप्रश्नानां उत्तरं न दत्त्वा पिबितुं आरभते तर्हि तस्य अपि चतुर्णां भ्रातृणां समानं भाग्यं भविष्यति। तडागस्य तटे आगत्य युधिष्ठिरः आश्चर्यचकितः अभवत् यत् कथं तस्य चत्वारः भ्रातरः हताः। परन्तु वयं चिन्तयामः यत् एतादृशी घटना वस्तुतः घटिता स्यात् वा महाभारतस्य लेखकेन एव कल्पिता वा इति। सहसा नकुलः, सहदेवः, अर्जुनः, भीमः च क्रमशः तडागं गतवन्तः इति विश्वासः कठिनः, अदृश्यः यक्षः प्रथमं वदेत् यत् यदि मम प्रश्नानाम् उत्तरं न दत्त्वा मम स्वामित्वस्य तडागस्य जलं पिबसि तर्हि भवतः हानिः भविष्यति जीवनं प्रत्येकं भ्राता च एतत् उक्तवान् आसीत् यत् सः चेतावनीम् अनिवारयन् जलं पिबन् प्राणान् त्यक्तवान्। प्रथमं त्रुटिं कृत्वा प्राणहानिः इति अवगम्यते। अथ नकुल-सहदेवं मृतं दृष्ट्वा अर्जुनं ततः त्रीन् भ्रातृन् मृतान् दृष्ट्वा भीमः अपि यक्षस्य चेतावनीम् अनुसृत्य, किम् एतत् अवगम्यते?

वयं न अवगच्छामः। तदपि वयं यक्ष-युधिष्ठिरयोः एतत् संवादं, भारत-गाथस्य प्राचीनतमं प्रश्नोत्तरं, रुचिपूर्वकं पठितुं न शक्नुमः। यद्यपि एषा संवादप्रसङ्गः वस्तुतः न घटिता, महाभारतस्य रचयिता च कल्पितवती इति कल्प्यते । तदपि अयं संवादः एतावत् महत्त्वपूर्णः यत् एकतः महाभारतस्य लेखकस्य प्रयत्नम् दर्शयति यत् तेन युधिष्ठिरस्य धर्मराजचरित्रं प्रकाशयितुं प्रसंगस्य कल्पना कृता, अपरतः संवादमाध्यमेन प्रबन्धकविः कृतवान् भारतस्य चिन्तनं प्रभावितं कृतवान् भविष्यत्पुस्तकानां कृते अपि तस्य अभिलेखनं कर्तुं प्रयतन्ते।

यक्षेण सह अस्मिन् संवादे युधिष्ठिरः अस्माकं पुरतः महान् पुरुषः इति सत्यमेव उद्भवति। महत्तमसंकटसमये अपि धैर्यं न त्यक्त्वा सर्वविधप्रतिकूलपरिस्थितिषु अपि धर्मसिद्धान्तानां विषये स्पष्टतया वक्तुं – एतानि न लघुसिद्धयः सन्ति तथा च युधिष्ठिरस्य चरित्रस्य एषः लक्षणः यक्षेण सह संवादद्वारा अस्माकं पुरतः उद्भवति . युधिष्ठिरः न केवलं तस्य चेतावनीम् आश्रित्य यस्य विषये तस्य चत्वारः भ्रातरः किमपि ध्यानं न दत्तवन्तः, जलपानेन तृष्णां शान्तयितुं आवेगेन प्राणान् त्यक्तवन्तः, अपितु तदनुसारं कार्यं अपि कृतवान् परन्तु अस्मिन् संवादे बृहत्तमं वस्तु अस्ति यत् युधिष्ठिरः यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं दत्तवान् यदा तस्य चतुर्णां भ्रातॄणां निष्प्राणशरीराणि तस्यैव तडागस्य तटे भूमौ शयितानि आसन् तथा च यः यक्षः तस्य भ्रातॄणां एतत् गतिं जनयति स्म। , युधिष्ठिरः तस्यैव यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं ददाति स्म। किं धैर्यस्य संतुलनस्य च ऊर्ध्वता अस्मात् अधिका भवितुम् अर्हति ? एतत् सम्भवं न भवितुमर्हति तथा च यदि महाभारतस्य रचयिता यक्ष-युधास्थिर-संवादस्य कल्पनां कृतवान् यत् एतत् सम्यक् दर्शयति तर्हि सः किमपि दुष्कृतं न कृतवान्।

ततः च युधिष्ठिरः यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं यथा दार्शनिकरूपेण दत्तवान् तत् दर्शयति यत् युधिष्ठिरस्य जीवनस्य दार्शनिकव्यावहारिकपक्षेषु ठोसज्ञानम् आसीत् तथा च धर्मस्य विषये तस्य चिन्तनं एतावत् गहनं समीचीनं च आसीत् यत् तस्य एकस्य प्रश्नस्य उत्तरमपि न दातव्यम् आसीत् .न तु उत्तरे कष्टम् आसीत् न च यक्षः तस्य कस्मिंश्चित् उत्तरे असन्तुष्टः आसीत् । यक्षः कुलम् एकशतचतुर्विंशति प्रश्नान्

पृष्ठवान्? युधिष्ठिरेण सह कृतम्। प्रश्नानां श्रेणी अतीव विस्तृता अस्ति, यथा यथा पठति तथा निर्मितं भवति।

अत्र सर्वेषां प्रश्नोत्तराणां पुनरावृत्तिः न सम्भवति, परन्तु केचन प्रश्नोत्तराणि अतीव महत्त्वपूर्णानि सन्ति, अस्माकं चिन्तनस्य अविभाज्यः भागः अभवन्। यथा प्रथमचतुष्टयप्रश्ना उत्तराणि भिन्नप्रकाराः

। 1. सूर्यः कः आकाशे उत्थापयति ? ब्रह्मा सूर्यं आकाशं प्रति उत्थापयति। 2. सूर्यः कः परितः गच्छति ? देवाः सूर्यं परिभ्रमन्ति। 3. सूर्यास्तं कः करोति ? धर्मः तस्य नाशं करोति। 4. सूर्यः कस्मिन् पूज्यः ? सूर्यः सत्ये प्रतिष्ठितः। यदि वयं एतेषु प्रत्येकस्मिन् प्रश्ने गभीरं गच्छामः तर्हि तेषां पृष्ठतः समग्रं चिन्तनं अवगन्तुं आरभते। एतावता अन्यैः दार्शनिकप्रश्नैः सह एतयोः प्रश्नयोः विचारं कृत्वा भवतः कथं भवति? 1. कृषकाणां कृते कः द्रव्यः श्रेष्ठः ? तेषां कृते वर्षा श्रेष्ठा भवति। 2. प्रकीर्णनार्थं किं श्रेष्ठम् ? युधिष्ठिरस्य च उत्तरं स्पष्टतया बीजं वदति। अर्थात् केचन प्रश्नाः शुद्धदार्शनिकस्तरस्य सन्ति यदा केचन दैनन्दिनजीवनेन सह सम्बद्धाः सन्ति तथा च यदि युधिष्ठिरस्य प्रत्येकस्य प्रश्नस्य उत्तरं भवति तर्हि अवश्यमेव तस्य दर्शनस्य सामान्यजीवनस्य च गहनं ज्ञानं भवति।

बहु न चेदपि वयं द्वयोः प्रकारयोः प्रश्नयोः विषये किमपि वक्तुम् इच्छामः इति निश्चितम्। एकः ब्राह्मणसम्बद्धः। नवमे प्रश्ने यक्षः पृच्छति यत् 'ब्रह्मणि दिव्यता किम्? आध्याय कुर्वतः ब्राह्मणे एव दिव्यता निषेध्यते। शतचतुर्दशे प्रश्ने यक्षः पुनः अस्मिन् समये विशेषप्रकाशनपूर्वकं पृच्छति यत् केन कारणेन मनुष्यः ब्राह्मणः इति मन्तव्यः - वंशात्, आचरणेन, स्वाध्यायेन, शास्त्रश्रवणेन वा? अतः अस्मिन् समये युधिष्ठिरः सद्वृत्तिः ब्राह्मणत्वस्य लक्षणं मन्यते। अर्थात् उभयत्र युधिष्ठिरः जन्मतः ब्राह्मणत्वं न स्वीकृतवान्। श्रीकृष्णेन गीतायां तदेव उक्तं यत् चतुर्वर्ण्यः गुणैः कर्मणा च सम्बन्धी अस्ति (अर्थात् न जन्मना) चतुर्वर्ण्यमायान श्रीतम गुणकर्मविभागशः (गीता, ४,१३) परन्तु व्यवहारे किं भवति स्म? उत्तरं इच्छसि चेत् कर्णस्य जीवनं पश्यतु। अत एव महापुरुषगुणाः सदृशाः कर्माणि च सन् अपि सूतपुत्रत्वेन सूतानां लघुजातीयत्वेन च आजीवनं अपमानं, अवमाननं च कर्तव्यम् आसीत्।

द्वितीया घटना शतविंशतिप्रश्नसम्बद्धा अस्ति । प्रश्नः पृष्टः यत् अस्मिन् पृथिव्यां किं महत्तमं आश्चर्यम् अस्ति ? युधिष्ठिरेण दत्तं उत्तरम् अस्माकं देशस्य जनानां मध्ये एतावत् लोकप्रियं जातम् यत् सम्भवतः तेषां विचाराणां कारणात् जन्मसमये प्रत्येकः भारतीयः अर्धदार्शनिकः इति कथ्यते। उत्तरम् आसीत् - प्रतिदिनं रात्रौ च प्राणिनः म्रियन्ते, परन्तु ये अवशिष्टाः सन्ति ते मन्यन्ते यत् ते सर्वदा जीविष्यन्ति इति, अस्मात् महत्तरं आश्चर्यं किं भवितुम् अर्हति।

महाभारते कथा अस्ति। प्रवासकाले पाण्डवाः परिभ्रमन्तः तृष्णां अनुभवन्ति स्म । जलस्य अन्वेषणं कुर्वन् नकुलः जलाशयस्य समीपं प्राप्तवान् । जलं पिबितुं सज्जः सन् एव एकः यक्षः तं निवार्य अवदत् यत् भवन्तः मम प्रश्नानाम् उत्तरं दत्त्वा एव जलं पिबितुं शक्नुवन्ति इति। नकुल इत्यादयः भ्रातरः अतीव तृष्णां अनुभवन्ति स्म, अतः यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं न दत्त्वा जलं पिबितुं आरब्धाः, मृताः च ।

यदा युधिष्ठिरस्य वारः आगतः तदा सः न केवलं यक्षस्य सर्वान् प्रश्नान् सम्यक् श्रुतवान् अपितु तार्किक उत्तराणि अपि दत्तवान्, यत् श्रुत्वा यक्षः तृप्तः अभवत्। यक्षेण युधिष्ठिरं प्रति पृष्टेषु प्रश्नेषु एकः प्रश्नः स्थिरता, धैर्यं, स्नानं, दानं च सम्बद्धम् आसीत् ।

यक्षः युधिष्ठिरं पृष्टवान् किं स्थिरता कथ्यते? धैर्यं किम् ? स्नानं किं कथ्यते ? दानस्य च वास्तविकः अर्थः कः ?

एतेषु प्रश्नेषु युधिष्ठिरः यत् उत्तरं दत्तवान् तत् आसीत् - 'स्वधर्मे स्थिरः स्थातुं स्थिरता ।' धैर्यं इन्द्रियाणि नियन्त्रयितुं भवति।

महाभारते कथा अस्ति। प्रवासकाले पाण्डवाः परिभ्रमन्तः तृष्णां अनुभवन्ति स्म । जलं अन्वेषमाणः नकुलः जलाशयस्य समीपं प्राप्तवान् । जलं पिबितुं सज्जा एव एकः यक्षः तं निवार्य अवदत् यत् भवन्तः मम प्रश्नानाम् उत्तरं दत्त्वा एव जलं पिबितुं शक्नुवन्ति इति।

महाभारतकाले यक्ष-युधिष्ठिरसंवादप्रश्नानां उत्तराणां प्रासंगिकता तद्युगापेक्षया अद्यत्वे अधिका अस्ति। जनाः स्थिरतायाः सिद्धान्ततायाः वा रूपं दत्तवन्तः, यदा तु दृढता वा संकल्पस्य स्थिरता वा

कर्तव्यं प्रति दृढता इति अर्थः । भौतिकसुखसमृद्धिभिः सह सङ्गतिः दोषः । धैर्यस्य विषये समाजे बहवः दुर्भावनाः प्रचलिताः सन्ति ।

आलस्यं आलस्यं च उपविश्य अवसरस्य प्रतीक्षां कदापि धैर्यस्य पर्यायः न भवितुम् अर्हति । वस्तुतः धैर्यं कृतं, सज्जं, उदात्तं कर्म उत्सुकं च भूत्वा सर्वेषु इन्द्रियाणि नियन्त्र्य सद्जीवनं जीवितुं सामर्थ्यं भवति ।

पवित्रनदीस्नानस्य महिमा मुनिमहात्मानां शास्त्रप्रवचनेषु महिमामण्डितः अस्ति। परन्तु यावत् अस्माकं मनसः अशुद्धिः न निर्मूल्यते तावत् बृहत्तमायां नद्यां स्नानमपि सम्पूर्णतया फलं न प्राप्स्यति।

अतः उच्चनीचयोः, ईर्ष्या-द्वेषयोः, तव मम च, लघु-लघु-आदिविवेकात् सर्वथा मुक्तं कृत्वा गङ्गा-जलवत् शुद्धं कृतवान्, अस्नानमपि शतदिनानि यावत् सः अद्यापि शुद्धतमः इति मन्यते Will be considered a human being. जनानां दानस्य विषये अपि बहवः दुर्भावनाः सन्ति । ये समर्थाः, मुष्टिद्वयं वा दानं कुर्वन्ति, दातृत्वस्य गौरवपूर्णाः।

द्वादशवर्षं वनवासं पाण्डवानां समाप्तिमुद्यतः आसीत् । तदनन्तरं युधिष्ठिरः एकवर्षस्य निर्वासनस्य चिन्ताम् अनुभवति स्म । एकदा एतस्मिन् चिन्तायां मग्नः युधिष्ठिरः भ्रातृभिः कृष्णैः सह चर्चां कुर्वन् आसीत् यदा तस्य पुरतः रोदनं कुर्वन् ब्राह्मणः स्थितः। रोदनस्य कारणं पृष्ट्वा सा अवदत् – “मम कुटीरस्य बहिः अरणीकाष्ठं लम्बितम् आसीत् । एकः मृगः आगत्य अनेन काष्ठेन स्वशरीरं खरदितुं आरब्धवान्, सः च गतः । अरणी काष्ठं तस्य शृङ्गे अटत्। अस्य कारणात् मृगः भीतः भूत्वा अतीव शीघ्रं पलायितवान् । इदानीं कथं अग्निहोत्राय अग्निं जनयिष्यामि?” (अरणी तादृशं काष्ठं यत् अन्येन अरणेन मर्दयित्वा अग्निः उत्पाद्यते)।

तं ब्राह्मणं दयां कृत्वा पञ्च भ्रातरः मृगान् अन्वेष्टुं प्रस्थिताः । तेभ्यः दूरं पुरतः धावित्वा मृगः दृष्ट्या अन्तर्धानं जातः । क्लान्तपिपासा पञ्च पाण्डवाः वटवृक्षच्छायायां उपविष्टाः। ते सर्वे लज्जिताः अभवन् यत् ते शक्तिशालिनः, वीराः च सन्तः अपि ब्राह्मणस्य अल्पं कार्यं अपि कर्तुं न शक्नुवन्ति स्म । तेषां सर्वेषां तृष्णायाः कारणेन कण्ठाः शुष्काः आसन् । नकुलः सर्वेषां कृते जलं अन्वेष्टुं प्रस्थितवान्। किञ्चित्

दूरं गत्वा ते एकं सरोवरं प्राप्नुवन् यत् स्वच्छजलेन पूर्णम् आसीत् । नकुलः जलं पिबितुं सरोवरम् अवतरत्
एव एकः स्वरः आगतः – “माद्रीपुत्र, मा साहसं कुरु । अयं जलाशयः मम अधः अस्ति । प्रथमं मम प्रश्नानाम्
उत्तरं ददातु, ततः जलं पिबन्तु” इति ।

नकुलः स्तब्धः अभवत्, परन्तु सः एतावत् तृष्णां अनुभवति स्म यत् सः चेतावनीम् उपेक्ष्य जलं पिबति स्म
। जलं पिबन् एव सः निर्प्राणः भूत्वा पतितः ।

यदा नकुलः बहुकालं न प्रत्यागतवान् तदा युधिष्ठिरः चिन्तितः भूत्वा सहदेवं प्रेषितवान् । सहदेवस्य अपि
एषा एव घटना अभवत् या नकुलस्य अपि अभवत् ।

यदा सहदेवः न प्रत्यागतवान् तदा अर्जुनः तत् सरोवरं गतः । उभौ भ्रातरौ मृतौ शयितौ दृष्ट्वा मृत्योः कारणं
चिन्तयन् अर्जुनः अपि नकुलसहदेवयोः यत् वाणीं श्रुतवान् तत् एव स्वरं श्रुतवान् । अर्जुनः क्रुद्धः सन्
व्यङ्ग्यबाणान् प्रहारयितुं आरब्धवान् परन्तु तस्य परिणामः नासीत् । अर्जुनः अपि क्रोधेन जलं पिबति
स्म, यावत् सः तीरं प्राप्तवान् तावत् सः अपि मूर्च्छितः अभवत् ।

अर्जुनं प्रतीक्षमाणः चञ्चलः अभवत् युधिष्ठिरः । सः भीमं भ्रातृन् अन्वेष्टुं प्रेषितवान् । भीमसेनं जलाशयं
प्रति शीघ्रं गतः । तत्र सः स्वभ्रातृत्रयं मृतान् अवाप्तवान् । सः चिन्तितवान् यत् एतत् कस्यचित् राक्षसस्य
कार्यं भवितुमर्हति परन्तु किमपि कर्तुं पूर्वं सः जलं पिबितुं इच्छति स्म । इति मत्वा भीमः सरसः
प्रविष्टमात्रेण सः अपि तदेव शब्दं श्रुतवान् । – “कोऽसि मां निवारयितुं!” इत्युक्त्वा भीमः जलं पिबत् ।
जलं पिबन् एव ते तत्रैव पतिताः ।

यदा चत्वारः भ्रातरः न प्रत्यागताः तदा युधिष्ठिरः चिन्तितः भूत्वा तान् अन्वेष्य जलाशयं प्रति गन्तुं
प्रवृत्तः । निर्जनवनं गत्वा युधिष्ठिरः तदेव विषसरोवरं प्राप्तवान् यस्य जलं पिबन् चत्वारः भ्रातरः प्राणान्
त्यक्तवन्तः । मृत्योः कारणं अन्विष्यमाणः युधिष्ठिरः अपि जलं पिबितुं सरसः समीपम् अवतरत् तथा च
सः अपि तदेव वाणीं श्रुतवान् – “सावधान! न शृण्वन् ते भ्रातरः तडागस्य जलं पिबन् । मम अधः अयं
तडागः अस्ति । मम प्रश्नानां सम्यक् उत्तरं दत्त्वा एव भवन्तः अस्य तडागस्य जलं पिबितुं शक्नुवन्ति!”

युधिष्ठिरः जानाति स्म यत् कश्चन यक्षः वदति स्म। सः अवदत् – “भवन्तः प्रश्नं पृच्छन्तु, अहं उत्तरं दातुं प्रयत्नः करिष्यामि!”

यक्षः अपृच्छत् – मनुष्यस्य समर्थनं कः करोति ?

युधिष्ठिरः अवदत् – केवलं धैर्यं व्यक्तित्वं समर्थयति।

यक्ष – सफलतायाः एकमात्रं मार्गं कः ?

युधिष्ठिर – दानम्।

यक्ष – कः वातात् द्रुततरः गच्छति ?

युधिष्ठिर – मनः।

यक्ष – यः विदेशं गच्छति तस्य सहचरः कः ?

युधिष्ठिर – विद्या।

यक्ष – कस्य त्यागेन मनुष्यः प्रियः भवति ?

युधिष्ठिर – अहङ्कारात् उत्पन्नं अभिमानं विमोचयितुम्।

यक्ष – किं नष्टे दुःखं न जनयति ?

युधिष्ठिर – क्रोधः।

यक्ष – किं वस्तु हानिः पुरुषः धनिकः भवति ?

युधिष्ठिर – लोभः।

यक्षब्राह्मणत्वं कस्मिन् आश्रित्य भवति ? जन्मे, शिक्षायां, शीतलप्रकृतौ वा ?

युधिष्ठिर – शीतल प्रकृति परम्।

यक्ष – कः एकमात्रः उपायः येन जीवनं सुखी भवति ?

युधिष्ठिर – सद्भावः एव सुखस्य एकमात्रं मार्गम् अस्ति।

यक्ष – कः उत्तमः लाभः ?

युधिष्ठिर – स्वास्थ्य।

यक्ष – धर्मात् महत्तरं किमन्यत् जगति?

युधिष्ठिर – दया।

यक्ष – पुरुषेण सह कृता मैत्री कथं न वृद्धा भवति ?

युधिष्ठिर – सज्जनैः सह कृता मैत्री कदापि वृद्धा न भवति।

यक्ष – अस्मिन् जगति किं महत्तमं आश्चर्यम् ?

युधिष्ठिर – प्रतिदिनं सहस्राणि लक्षशः जनाः म्रियन्ते तथापि सर्वे सदा जीवितुं इच्छन्ति। अस्मात् महत्तरं आश्चर्यं किं भवितुम् अर्हति ?

एवमेव यक्षः बहु प्रश्नान् पृष्ठवान् युधिष्ठिरः सर्वेषां सम्यक् उत्तरं दत्तवान्। अन्ते यक्षः अवदत् – “राज, अहं भवतः मृतभ्रातृणां एकं एव पुनः जीवितुं शक्नोमि । यः इच्छसि सः जीवति” इति ।

इति श्रुत्वा युधिष्ठिरः क्षणं चिन्तितवान्, ततः अवदत् – “नकुलः जीवतु।”

युधिष्ठिरः एवम् उक्तमात्रेण तस्य पुरतः यक्षः प्रादुर्भूत्वा अवदत् – “युधिष्ठिर! दशहस्रगजबलस्य भीमस्य स्थाने नकुलस्य पुनरुत्थानं किमर्थं युक्तं मन्यसे ? यदि न भीमः तर्हि त्वया अर्जुनं तारयिष्यसि यस्य युद्धकौशलस्य रक्षणं त्वां सर्वदा!”

युधिष्ठिरः अवदत् – “हे देव, मनुष्यः न भीमात् न अर्जुनात् रक्षितः। केवलं धर्म एव मनुष्यस्य रक्षणं करोति यदि सः धर्मात् व्यभिचरति तर्हि मनुष्यः विनश्यति। मम पितुः भार्याभ्यां कुन्तीमातेः एकमात्रः पुत्रः अवशिष्टः । अहं इच्छामि यत् माद्री मातायाः अपि पुत्रः जीवितः अस्ति” इति ।

“अनपक्षपातः पुत्र चतुर्णामपि भ्रातरः जीविताः भवन्तु!” – यक्षः युधिष्ठिराय एतत् वरं दत्तवान्। एषः यक्षः अन्यः कोऽपि नासीत् केवलं धर्मदेवः एव। स एव मृगान् हन्ति चक्षुरूपं गृहीतवान् आसीत् । तस्य इच्छा आसीत् यत् तस्य पुण्यपुत्रस्य युधिष्ठिरस्य दर्शनेन नेत्रतृप्तिः भवतु।

१८.४.२. सारांशः

महाभारतस्य अस्य महत्त्वपूर्णस्य प्रकरणस्य "यक्षप्रकाशनस्य" उद्देश्यं केवलं परीक्षा न अपितु जीवनस्य दर्शनं भवति, येन व्यक्तिः धर्मस्य, सत्यस्य, न्यायस्य, धैर्यस्य च महत्त्वं अवगन्तुं शक्नोति। अद्यत्वे अपि युधिष्ठिरस्य उत्तराणि अस्मान् प्रेरयन्ति यत् अस्माभिः जीवने नैतिकता, सत्यं, धैर्यं च अनुसरणं कर्तव्यम्। यक्षप्रकाशस्य अयं प्रकरणः जीवनस्य प्रत्येकपक्षस्य स्पष्टदृष्टिकोणं प्रस्तुतं करोति, मानवजीवनस्य आदर्शान् च प्रकाशयति। अस्मान् शिक्षयति यत् मनुष्यस्य जीवनस्य महत्तमं लक्ष्यं धर्मस्य अनुसरणं सत्यमार्गे चलनम् अस्ति। एवं "यक्षप्रकाशः" न केवलं कथा, अपितु जीवनस्य गहनं दर्शनं, यत् न केवलं महाभारतकालस्य, अपितु अद्यतनस्य आधुनिकयुगस्य अपि अस्माकं मार्गं प्रकाशयति। यक्षप्रकाशस्य एषः सारांशः अस्मान् तत् जीवनं प्रेरयति

१८.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- यक्षप्रश्न सारांशं लिखतु?
- युधिष्ठिरः यक्षं कथं प्रोत्तुम् लिखतु?
- यक्ष उपाख्यानं लिखतु?

१८.६. अध्ययन मार्गदर्शिका

- यक्षप्रश्न, प्रमोदकुमार् पन्थि।
- यक्षप्रश्न, गोपिनथ महपत्र।

Unit No.19 - Yaksaprasna Mahabharata

१९.१ शिक्षणस्य उद्देश्यम्

- मानवजीवनस्य सिद्धान्ताः
- नैतिकशिक्षा
- धैर्यस्य सत्यत्वस्य च महत्त्वम्

१९.२. पठनस्य उद्देश्यं

- धर्मस्य नीतिशास्त्रस्य च अवगमनम् : यक्षप्रकाशस्य माध्यमेन जीवने धर्मस्य नीतिशास्त्रस्य च महत्त्वं व्याख्यातं अस्ति। युधिष्ठिरेण दत्तानि उत्तराणि धर्मः, न्यायः, सत्यं च इत्यादीनि मूल्यानि प्रकाशयन्ति ।
- ज्ञान-प्रज्ञा-परीक्षा : यक्षप्रकाशे युधिष्ठिरस्य ज्ञान-प्रज्ञा, धैर्यस्य च भृशं परीक्षा भवति। विविधगुप्तप्रश्नानां सम्मुखीभूय युधिष्ठिरः धैर्यपूर्वकं विचारपूर्वकं च उत्तरं ददाति, येन तस्य ज्ञानं मानसिकस्थिरतां च प्रतिबिम्बितम् अस्ति ।
- मानवजीवनस्य सिद्धान्ताः : यक्षप्रकाशे उद्धृताः प्रश्नाः जीवनस्य मूलभूतसिद्धान्तान् यथा जीवनमृत्युः, धर्म-अधर्मः, सुख-दुःखः इत्यादिषु प्रकाशं क्षिपन्ति, येन मानवजीवनस्य सत्यतायाः अवगमने सहायकं भवति।
- धैर्यस्य सत्यत्वस्य च महत्त्वम् : यक्षप्रकाशे युधिष्ठिरस्य धैर्यं सत्यं च पाठकानां कृते प्रेरणादायकम् अस्ति। दुष्परिस्थितौ अपि सत्यधर्मस्य अनुसरणं आवश्यकम् इति सन्देशः ग्रन्थे अन्तर्निहितः अस्ति ।
- नैतिकशिक्षा : अस्मिन् पाठे छात्रान् नीतिशास्त्रस्य नैतिकतायाश्च विषये शिक्षयते। अस्मात् वयं ज्ञास्यामः यत् जीवने नैतिकतायाः अनुसरणं सर्वोपरि अस्ति।
- संक्षेपेण यक्षप्रकाशपाठस्य उद्देश्यं छात्रेषु नैतिकमूल्यानि, विवेकं, धर्मस्य महत्त्वं च स्थापयितुं भवति।

१९.३. यक्षप्रश्न परिचयः

यक्षप्रश्न पाठस्य उद्देश्यः महाभारत महाकाव्ये युधिष्ठिरस्य धैर्यं, ज्ञानं च परीक्षणं कर्तुं अस्ति। अस्मिन् पाठे, यक्षः धर्मस्य प्रतीकः इति दर्शयते, यः युधिष्ठिरं विविधं दार्शनिकं प्रश्नं पृच्छति। युधिष्ठिरः धर्म, न्याय, जीवनस्य सत्यं च सम्बन्धित प्रश्नानां उत्तरं बुद्धिमत्तया यथार्थं च ददाति। तस्य धैर्यं, सत्यप्रियता

च दर्शयन्ति एते उत्तराः। अतः, यक्षप्रश्नस्य उद्देश्यः मानवीय मूल्यानि, नीतिशास्त्रं च विद्यार्थिभ्यः बोधयितुं तथा धर्मे स्थितेः महत्त्वं प्रतिपादयितुं अस्ति।

१९.४. विषयः

यक्षप्रश्ने, युधिष्ठिरः तस्य धैर्यं, ज्ञानं, धैर्यं च परीक्षणं करोति। यक्षः युधिष्ठिरं प्रश्नानां शृङ्खलां पृच्छति, यासु प्रश्नासु जीवनस्य मूलभूत मूल्यं, धर्मस्य साक्षात्कारं, न्यायस्य स्वरूपं च प्रतिपादयते।

युधिष्ठिरः विवेकपूर्वकं उत्तराणि दत्त्वा न केवलं तस्य ज्ञानं प्रदर्शयति, अपि तु धर्मे स्थितेः महत्त्वं, सत्यप्रियता च प्रकटयति। अस्य पाठस्य मुख्य उद्देश्यः विद्यार्थिभ्यः धर्म, सत्य, अहिंसा, क्षमा च इति जीवनस्य मूल्यम् अपि बोधयितुम् अस्ति। अतः, यक्षप्रश्न पाठः धर्म, नीति, जीवनस्य विविध पक्षानां विवेचनाय तथा मनुष्याणां सदाचरणस्य प्रेरणाय उपयोगी पाठः भवति।

१९.४.१. यक्षप्रश्न महाभारत

युधिष्ठिरोऽपि आश्चर्यचकितः सम्यक् च, कथं तस्य चत्वारः भ्रातरः युद्धं विना हताः। यत्र चत्वारः अपि मृताः शयिताः आसन् तस्य तडागस्य तीरे केनापि सह द्वन्द्वयुद्धे पराजिताः भ्रातरः एकैकं हता इति प्रमाणयितुं कोऽपि चिह्नः नासीत् तेषां कस्यचित् शरीरे शस्त्रजन्यस्य व्रणस्य प्रहारस्य वा किञ्चित् अपि चिह्नं नासीत्। अतः युधिष्ठिरः चिन्तितवान् यत् तस्य भ्रातरः केन हन्ति ये बलेन दुर्जयप्रायः आसन्? वयं सर्वे कथां जानीमः। यदा युधिष्ठिरः काम्यकवन् त्यक्त्वा द्वैतवने भ्रातृभिः सह निवासं प्रारभत तदा वने एकस्मिन् स्थाने तृष्णां शान्तयितुं जलं आनेतुं समीपस्थं सरोवरं प्रति भ्रातृन् प्रेषितवान्। एकैकं चत्वारः भ्रातरः गतवन्तः, यदा कोऽपि न प्रत्यागच्छत्, तदा एकः चिन्तितः युधिष्ठिरः स्वयं भ्रातृन् अन्वेष्टुं समानं सरसः प्रति अगच्छत्। प्रथमे अनुच्छेदे सूचितं तीरे चत्वारः अपि भ्रातरः मृताः शयिताः इति दृष्ट्वा सः आश्चर्यचकितः अभवत्। विस्मयमानानां यक्षस्य वाणीं श्रुत्वा वृक्षे उपविष्टस्य। यक्षः अवदत् यत् यदि युधिष्ठिरः अपि तस्य तडागस्य जलं स्वप्रश्नानां उत्तरं न दत्त्वा पिबितुं आरभते तर्हि तस्य अपि चतुर्णां भ्रातृणां समानं भाग्यं भविष्यति। तडागस्य तटे आगत्य युधिष्ठिरः आश्चर्यचकितः अभवत् यत् कथं तस्य चत्वारः भ्रातरः हताः। परन्तु वयं चिन्तयामः यत् एतादृशी घटना वस्तुतः घटिता स्यात् वा

महाभारतस्य लेखकेन एव कल्पिता वा इति। सहसा नकुलः, सहदेवः, अर्जुनः, भीमः च क्रमशः तडागं गतवन्तः इति विश्वासः कठिनः, अदृश्यः यक्षः प्रथमं वदेत् यत् यदि मम प्रश्नानाम् उत्तरं न दत्त्वा मम स्वामित्वस्य तडागस्य जलं पिबसि तर्हि भवतः हानिः भविष्यति जीवनं प्रत्येकं भ्राता च एतत् उक्तवान् आसीत् यत् सः चेतावनीम् अनिवारयन् जलं पिबन् प्राणान् त्यक्तवान्। प्रथमं त्रुटिं कृत्वा प्राणहानिः इति अवगम्यते । अथ नकुल-सहदेवं मृतं दृष्ट्वा अर्जुनं ततः त्रीन् भ्रातृन् मृतान् दृष्ट्वा भीमः अपि यक्षस्य चेतावनीम् अनुसृत्य, किम् एतत् अवगम्यते?

वयं न अवगच्छामः। तदपि वयं यक्ष-युधिष्ठिरयोः एतत् संवादं, भारत-गाथस्य प्राचीनतमं प्रश्नोत्तरं, रुचिपूर्वकं पठितुं न शक्नुमः। यद्यपि एषा संवादप्रसङ्गः वस्तुतः न घटिता, महाभारतस्य रचयिता च कल्पितवती इति कल्प्यते । तदपि अयं संवादः एतावत् महत्त्वपूर्णः यत् एकतः महाभारतस्य लेखकस्य प्रयत्नम् दर्शयति यत् तेन युधिष्ठिरस्य धर्मराजचरित्रं प्रकाशयितुं प्रसंगस्य कल्पना कृता, अपरतः संवादमाध्यमेन प्रबन्धकविः कृतवान् भारतस्य चिन्तनं प्रभावितं कृतवान् भविष्यत्पुस्तकानां कृते अपि तस्य अभिलेखनं कर्तुं प्रयतन्ते।

यक्षेण सह अस्मिन् संवादे युधिष्ठिरः अस्माकं पुरतः महान् पुरुषः इति सत्यमेव उद्भवति। महत्तमसंकटसमये अपि धैर्यं न त्यक्त्वा सर्वविधप्रतिकूलपरिस्थितिषु अपि धर्मसिद्धान्तानां विषये स्पष्टतया वक्तुं – एतानि न लघुसिद्धयः सन्ति तथा च युधिष्ठिरस्य चरित्रस्य एषः लक्षणः यक्षेण सह संवादद्वारा अस्माकं पुरतः उद्भवति . युधिष्ठिरः न केवलं तस्य चेतावनीम् आश्रित्य यस्य विषये तस्य चत्वारः भ्रातरः किमपि ध्यानं न दत्तवन्तः, जलपानेन तृष्णां शान्तयितुं आवेगेन प्राणान् त्यक्तवन्तः, अपितु तदनुसारं कार्यं अपि कृतवान् परन्तु अस्मिन् संवादे बृहत्तमं वस्तु अस्ति यत् युधिष्ठिरः यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं दत्तवान् यदा तस्य चतुर्णां भ्रातॄणां निष्प्राणशरीराणि तस्यैव तडागस्य तटे भूमौ शयितानि आसन् तथा च यः यक्षः तस्य भ्रातॄणां एतत् गतिं जनयति स्म। , युधिष्ठिरः तस्यैव यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं ददाति स्म। किं धैर्यस्य संतुलनस्य च ऊर्ध्वता अस्मात् अधिका भवितुम् अर्हति ? एतत्

सम्भवं न भवितुमर्हति तथा च यदि महाभारतस्य रचयिता यक्ष-युधास्थिर-संवादस्य कल्पनां कृतवान् यत् एतत् सम्यक् दर्शयति तर्हि सः किमपि दुष्कृतं न कृतवान्।

ततः च युधिष्ठिरः यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं यथा दार्शनिकरूपेण दत्तवान् तत् दर्शयति यत् युधिष्ठिरस्य जीवनस्य दार्शनिकव्यावहारिकपक्षेषु ठोसज्ञानम् आसीत् तथा च धर्मस्य विषये तस्य चिन्तनं एतावत् गहनं समीचीनं च आसीत् यत् तस्य एकस्य प्रश्नस्य उत्तरमपि न दातव्यम् आसीत् .न तु उत्तरे कष्टम् आसीत् न च यक्षः तस्य कस्मिंश्चित् उत्तरे असन्तुष्टः आसीत् । यक्षः कुलम् एकशतचतुर्विंशति प्रश्नान् पृष्ठवान्? युधिष्ठिरेण सह कृतम्। प्रश्नानां श्रेणी अतीव विस्तृता अस्ति, यथा यथा पठति तथा निर्मितं भवति।

अत्र सर्वेषां प्रश्नोत्तराणां पुनरावृत्तिः न सम्भवति, परन्तु केचन प्रश्नोत्तराणि अतीव महत्त्वपूर्णानि सन्ति, अस्माकं चिन्तनस्य अविभाज्यः भागः अभवन् । यथा प्रथमचतुष्टयप्रश्ना उत्तराणि भिन्नप्रकाराः । 1. सूर्यः कः आकाशे उत्थापयति ? ब्रह्मा सूर्यं आकाशं प्रति उत्थापयति। 2. सूर्यः कः परितः गच्छति ? देवाः सूर्यं परिभ्रमन्ति। 3. सूर्यास्तं कः करोति ? धर्मः तस्य नाशं करोति। 4. सूर्यः कस्मिन् पूज्यः ? सूर्यः सत्ये प्रतिष्ठितः। यदि वयं एतेषु प्रत्येकस्मिन् प्रश्ने गभीरं गच्छामः तर्हि तेषां पृष्ठतः समग्रं चिन्तनं अवगन्तुं आरभते । एतावता अन्यैः दार्शनिकप्रश्नैः सह एतयोः प्रश्नयोः विचारं कृत्वा भवतः कथं भवति? 1. कृषकाणां कृते कः द्रव्यः श्रेष्ठः ? तेषां कृते वर्षा श्रेष्ठा भवति। 2. प्रकीर्णनार्थं किं श्रेष्ठम् ? युधिष्ठिरस्य च उत्तरं स्पष्टतया बीजं वदति। अर्थात् केचन प्रश्नाः शुद्धदार्शनिकस्तरस्य सन्ति यदा केचन दैनन्दिनजीवनेन सह सम्बद्धाः सन्ति तथा च यदि युधिष्ठिरस्य प्रत्येकस्य प्रश्नस्य उत्तरं भवति तर्हि अवश्यमेव तस्य दर्शनस्य सामान्यजीवनस्य च गहनं ज्ञानं भवति।

बहु न चेदपि वयं द्वयोः प्रकारयोः प्रश्नयोः विषये किमपि वक्तुम् इच्छामः इति निश्चितम्। एकः ब्राह्मणसम्बद्धः । नवमे प्रश्ने यक्षः पृच्छति यत् 'ब्रह्मणि दिव्यता किम्? आध्याय कुर्वतः ब्राह्मणे एव दिव्यता निषेध्यते। शतचतुर्दशे प्रश्ने यक्षः पुनः अस्मिन् समये विशेषप्रकाशनपूर्वकं पृच्छति यत् केन

कारणेन मनुष्यः ब्राह्मणः इति मन्तव्यः - वंशात्, आचरणेन, स्वाध्यायेन, शास्त्रश्रवणेन वा? अतः अस्मिन् समये युधिष्ठिरः सद्वृत्तिः ब्राह्मणत्वस्य लक्षणं मन्यते। अर्थात् उभयत्र युधिष्ठिरः जन्मतः ब्राह्मणत्वं न स्वीकृतवान्। श्रीकृष्णेन गीतायां तदेव उक्तं यत् चतुर्वर्ण्यः गुणैः कर्मणा च सम्बन्धी अस्ति (अर्थात् न जन्मना) चतुर्वर्ण्यमायान श्रीतम गुणकर्मविभागशः (गीता, ४,१३) परन्तु व्यवहारे किं भवति स्म? उत्तरं इच्छसि चेत् कर्णस्य जीवनं पश्यतु। अत एव महापुरुषगुणाः सदृशाः कर्माणि च सन् अपि सूतपुत्रत्वेन सूतानां लघुजातीयत्वेन च आजीवनं अपमानं, अवमाननं च कर्तव्यम् आसीत्।

द्वितीया घटना शतविंशतिप्रश्नसम्बद्धा अस्ति। प्रश्नः पृष्ठः यत् अस्मिन् पृथिव्यां किं महत्तमं आश्चर्यम् अस्ति? युधिष्ठिरेन दत्तं उत्तरम् अस्माकं देशस्य जनानां मध्ये एतावत् लोकप्रियं जातम् यत् सम्भवतः तेषां विचाराणां कारणात् जन्मसमये प्रत्येकः भारतीयः अर्धदार्शनिकः इति कथ्यते। उत्तरम् आसीत् - प्रतिदिनं रात्रौ च प्राणिनः म्रियन्ते, परन्तु ये अवशिष्टाः सन्ति ते मन्यन्ते यत् ते सर्वदा जीविष्यन्ति इति, अस्मात् महत्तरं आश्चर्यं किं भवितुम् अर्हति।

महाभारते कथा अस्ति। प्रवासकाले पाण्डवाः परिभ्रमन्तः तृष्णां अनुभवन्ति स्म। जलस्य अन्वेषणं कुर्वन् नकुलः जलाशयस्य समीपं प्राप्तवान्। जलं पिबितुं सज्जः सन् एव एकः यक्षः तं निवार्य अवदत् यत् भवन्तः मम प्रश्नानाम् उत्तरं दत्त्वा एव जलं पिबितुं शक्नुवन्ति इति। नकुल इत्यादयः भ्रातरः अतीव तृष्णां अनुभवन्ति स्म, अतः यक्षस्य प्रश्नानाम् उत्तरं न दत्त्वा जलं पिबितुं आरब्धाः, मृताः च।

यदा युधिष्ठिरस्य वारः आगतः तदा सः न केवलं यक्षस्य सर्वान् प्रश्नान् सम्यक् श्रुतवान् अपितु तार्किक उत्तराणि अपि दत्तवान्, यत् श्रुत्वा यक्षः तृप्तः अभवत्। यक्षेन युधिष्ठिरं प्रति पृष्ठेषु प्रश्नेषु एकः प्रश्नः स्थिरता, धैर्यं, स्नानं, दानं च सम्बद्धम् आसीत्।

यक्षः युधिष्ठिरं पृष्ठवान् किं स्थिरता कथ्यते? धैर्यं किम्? स्नानं किं कथ्यते? दानस्य च वास्तविकः अर्थः कः?

एतेषु प्रश्नेषु युधिष्ठिरः यत् उत्तरं दत्तवान् तत् आसीत् - 'स्वधर्मे स्थिरः स्थातुं स्थिरता ।' धैर्यं इन्द्रियाणि नियन्त्रयितुं भवति।

महाभारते कथा अस्ति। प्रवासकाले पाण्डवाः परिभ्रमन्तः तृष्णां अनुभवन्ति स्म । जलं अन्वेषमाणः नकुलः जलाशयस्य समीपं प्राप्तवान् । जलं पिबितुं सज्जा एव एकः यक्षः तं निवार्य अवदत् यत् भवन्तः मम प्रश्नानाम् उत्तरं दत्त्वा एव जलं पिबितुं शक्नुवन्ति इति।

महाभारतकाले यक्ष-युधिष्ठिरसंवादप्रश्नानां उत्तराणां प्रासंगिकता तद्युगापेक्षया अद्यत्वे अधिका अस्ति। जनाः स्थिरतायाः सिद्धान्ततायाः वा रूपं दत्तवन्तः, यदा तु दृढता वा संकल्पस्य स्थिरता वा कर्तव्यं प्रति दृढता इति अर्थः । भौतिकसुखसमृद्धिभिः सह सङ्गतिः दोषः । धैर्यस्य विषये समाजे बहवः दुर्भावनाः प्रचलिताः सन्ति ।

आलस्यं आलस्यं च उपविश्य अवसरस्य प्रतीक्षां कदापि धैर्यस्य पर्यायः न भवितुम् अर्हति । वस्तुतः धैर्यं कृतं, सज्जं, उदात्तं कर्म उत्सुकं च भूत्वा सर्वेषु इन्द्रियाणि नियन्त्रय सद्जीवनं जीवितुं सामर्थ्यं भवति । पवित्रनदीस्नानस्य महिमा मुनिमहात्मानां शास्त्रप्रवचनेषु महिमामण्डितः अस्ति। परन्तु यावत् अस्माकं मनसः अशुद्धिः न निर्मूल्यते तावत् बृहत्तमायां नद्यां स्नानमपि सम्पूर्णतया फलं न प्राप्स्यति।

अतः उच्चनीचयोः, ईर्ष्या-द्वेषयोः, तव मम च, लघु-लघु-आदिविवेकात् सर्वथा मुक्तं कृत्वा गङ्गा-जलवत् शुद्धं कृतवान्, अस्नानमपि शतदिनानि यावत् सः अद्यापि शुद्धतमः इति मन्यते Will be considered a human being. जनानां दानस्य विषये अपि बहवः दुर्भावनाः सन्ति । ये समर्थाः, मुष्टिद्वयं वा दानं कुर्वन्ति, दातृत्वस्य गौरवपूर्णाः।

द्वादशवर्षं वनवासं पाण्डवानां समाप्तिमुद्यतः आसीत् । तदनन्तरं युधिष्ठिरः एकवर्षस्य निर्वासनस्य चिन्ताम् अनुभवति स्म । एकदा एतस्मिन् चिन्तायां मग्नः युधिष्ठिरः भ्रातृभिः कृष्णैः सह चर्चां कुर्वन् आसीत् यदा तस्य पुरतः रोदनं कुर्वन् ब्राह्मणः स्थितः। रोदनस्य कारणं पृष्ट्वा सा अवदत् – “मम कुटीरस्य बहिः अरणीकाष्ठं लम्बितम् आसीत् । एकः मृगः आगत्य अनेन काष्ठेन स्वशरीरं खरदितुं आरब्धवान्, सः

च गतः । अरणी काष्ठं तस्य शृङ्गे अटत् । अस्य कारणात् मृगः भीतः भूत्वा अतीव शीघ्रं पलायितवान् ।
इदानीं कथं अग्निहोत्राय अग्निं जनयिष्यामि?” (अरणी तादृशं काष्ठं यत् अन्येन अरणेन मर्दयित्वा अग्निः
उत्पाद्यते)।

तं ब्राह्मणं दयां कृत्वा पञ्च भ्रातरः मृगान् अन्वेष्टुं प्रस्थिताः । तेभ्यः दूरं पुरतः धावित्वा मृगः दृष्ट्या
अन्तर्धानं जातः । क्लान्तपिपासा पञ्च पाण्डवाः वटवृक्षच्छायायां उपविष्टाः । ते सर्वे लज्जिताः अभवन्
यत् ते शक्तिशालिनः, वीराः च सन्तः अपि ब्राह्मणस्य अल्पं कार्यं अपि कर्तुं न शक्नुवन्ति स्म । तेषां
सर्वेषां तृष्णायाः कारणेन कण्ठाः शुष्काः आसन् । नकुलः सर्वेषां कृते जलं अन्वेष्टुं प्रस्थितवान् । किञ्चित्
दूरं गत्वा ते एकं सरोवरं प्राप्नुवन् यत् स्वच्छजलेन पूर्णम् आसीत् । नकुलः जलं पिबितुं सरोवरम् अवतरत्
एव एकः स्वरः आगतः – “माद्रीपुत्र, मा साहसं कुरु । अयं जलाशयः मम अधः अस्ति । प्रथमं मम प्रश्नानाम्
उत्तरं ददातु, ततः जलं पिबन्तु” इति ।

नकुलः स्तब्धः अभवत्, परन्तु सः एतावत् तृष्णां अनुभवति स्म यत् सः चेतावनीम् उपेक्ष्य जलं पिबति स्म
। जलं पिबन् एव सः निर्माणः भूत्वा पतितः ।

यदा नकुलः बहुकालं न प्रत्यागतवान् तदा युधिष्ठिरः चिन्तितः भूत्वा सहदेवं प्रेषितवान् । सहदेवस्य अपि
एषा एव घटना अभवत् या नकुलस्य अपि अभवत् ।

यदा सहदेवः न प्रत्यागतवान् तदा अर्जुनः तत् सरोवरं गतः । उभौ भ्रातरौ मृतौ शयितौ दृष्ट्वा मृत्योः कारणं
चिन्तयन् अर्जुनः अपि नकुलसहदेवयोः यत् वाणीं श्रुतवान् तत् एव स्वरं श्रुतवान् । अर्जुनः क्रुद्धः सन्
व्यङ्ग्यबाणान् प्रहारयितुं आरब्धवान् परन्तु तस्य परिणामः नासीत् । अर्जुनः अपि क्रोधेन जलं पिबति
स्म, यावत् सः तीरं प्राप्तवान् तावत् सः अपि मूर्च्छितः अभवत् ।

अर्जुनं प्रतीक्षमाणः चञ्चलः अभवत् युधिष्ठिरः । सः भीमं भ्रातृन् अन्वेष्टुं प्रेषितवान् । भीमसेनं जलाशयं
प्रति शीघ्रं गतः । तत्र सः स्वभ्रातृत्रयं मृतान् अवाप्तवान् । सः चिन्तितवान् यत् एतत् कस्यचित् राक्षसस्य
कार्यं भवितुमर्हति परन्तु किमपि कर्तुं पूर्वं सः जलं पिबितुं इच्छति स्म । इति मत्वा भीमः सरसः

प्रविष्टमात्रेण सः अपि तदेव शब्दं श्रुतवान् । – “कोऽसि मां निवारयितुं!?” इत्युक्त्वा भीमः जलं पिबत् ।
जलं पिबन् एव ते तत्रैव पतिताः ।

यदा चत्वारः भ्रातरः न प्रत्यागताः तदा युधिष्ठिरः चिन्तितः भूत्वा तान् अन्वेष्ट्य जलाशयं प्रति गन्तुं
प्रवृत्तः । निर्जनवनं गत्वा युधिष्ठिरः तदेव विषसरोवरं प्राप्तवान् यस्य जलं पिबन् चत्वारः भ्रातरः प्राणान्
त्यक्तवन्तः । मृत्योः कारणं अन्विष्यमाणः युधिष्ठिरः अपि जलं पिबितुं सरसः समीपम् अवतरत् तथा च
सः अपि तदेव वाणीं श्रुतवान् – “सावधान! न शृण्वन् ते भ्रातरः तडागस्य जलं पिबन् । मम अधः अयं
तडागः अस्ति । मम प्रश्नानां सम्यक् उत्तरं दत्त्वा एव भवन्तः अस्य तडागस्य जलं पिबितुं शक्नुवन्ति!”
युधिष्ठिरः जानाति स्म यत् कश्चन यक्षः वदति स्म । सः अवदत् – “भवन्तः प्रश्नं पृच्छन्तु, अहं उत्तरं दातुं
प्रयत्नः करिष्यामि!”

यक्षः अपृच्छत् – मनुष्यस्य समर्थनं कः करोति ?

युधिष्ठिरः अवदत् – केवलं धैर्यं व्यक्तित्वं समर्थयति ।

यक्ष – सफलतायाः एकमात्रं मार्गं कः ?

युधिष्ठिर – दानम् ।

यक्ष – कः वातात् द्रुततरः गच्छति ?

युधिष्ठिर – मनः ।

यक्ष – यः विदेशं गच्छति तस्य सहचरः कः ?

युधिष्ठिर – विद्या ।

यक्ष – कस्य त्यागेन मनुष्यः प्रियः भवति ?

युधिष्ठिर – अहङ्कारात् उत्पन्नं अभिमानं विमोचयितुम् ।

यक्ष – किं नष्टे दुःखं न जनयति ?

युधिष्ठिर – क्रोधः ।

यक्ष – किं वस्तु हानिः पुरुषः धनिकः भवति ?

युधिष्ठिर – लोभः।

यक्षब्राह्मणत्वं कस्मिन् आश्रित्य भवति ? जन्मे, शिक्षायां, शीतलप्रकृतौ वा ?

युधिष्ठिर – शीतल प्रकृति पर।

यक्ष – कः एकमात्रः उपायः येन जीवनं सुखी भवति ?

युधिष्ठिर – सद्भावः एव सुखस्य एकमात्रं मार्गम् अस्ति।

यक्ष – कः उत्तमः लाभः ?

युधिष्ठिर – स्वास्थ्यः।

यक्ष – धर्मात् महत्तरं किमन्यत् जगति?

युधिष्ठिर – दया।

यक्ष – पुरुषेण सह कृता मैत्री कथं न वृद्धा भवति ?

युधिष्ठिर – सज्जनैः सह कृता मैत्री कदापि वृद्धा न भवति।

यक्ष – अस्मिन् जगति किं महत्तमं आश्चर्यम् ?

युधिष्ठिर – प्रतिदिनं सहस्राणि लक्षशः जनाः म्रियन्ते तथापि सर्वे सदा जीवितुं इच्छन्ति। अस्मात् महत्तरं आश्चर्यं किं भवितुम् अर्हति ?

एवमेव यक्षः बहु प्रश्नान् पृष्ठवान् युधिष्ठिरः सर्वेषां सम्यक् उत्तरं दत्तवान्। अन्ते यक्षः अवदत् – “राज, अहं भवतः मृतभ्रातृणां एकं एव पुनः जीवितुं शक्नोमि । यः इच्छसि सः जीवति” इति ।

इति श्रुत्वा युधिष्ठिरः क्षणं चिन्तितवान्, ततः अवदत् – “नकुलः जीवतु।”

युधिष्ठिरः एवम् उक्तमात्रेण तस्य पुरतः यक्षः प्रादुर्भूत्वा अवदत् – “युधिष्ठिर! दशहस्रगजबलस्य भीमस्य स्थाने नकुलस्य पुनरुत्थानं किमर्थं युक्तं मन्यसे ? यदि न भीमः तर्हि त्वया अर्जुनं तारयिष्यसि यस्य युद्धकौशलस्य रक्षणं त्वां सर्वदा!”

युधिष्ठिरः अवदत् – “हे देव, मनुष्यः न भीमात् न अर्जुनात् रक्षितः। केवलं धर्म एव मनुष्यस्य रक्षणं करोति यदि सः धर्मात् व्यभिचरति तर्हि मनुष्यः विनश्यति। मम पितुः भार्याभ्यां कुन्तीमातेः एकमात्रः पुत्रः अवशिष्टः। अहं इच्छामि यत् माद्री मातायाः अपि पुत्रः जीवितः अस्ति” इति।

“अनपक्षपातः पुत्रं चतुर्णामपि भ्रातरः जीविताः भवन्तु!” – यक्षः युधिष्ठिराय एतत् वरं दत्तवान्। एषः यक्षः अन्यः कोऽपि नासीत् केवलं धर्मदेवः एव। स एव मृगान् हन्ति चक्षुरूपं गृहीतवान् आसीत्। तस्य इच्छा आसीत् यत् तस्य पुण्यपुत्रस्य युधिष्ठिरस्य दर्शनेन नेत्रतृप्तिः भवतु।

१९.४.२. सारांशः

महाभारतस्य अस्य महत्त्वपूर्णस्य प्रकरणस्य “यक्षप्रकाशनस्य” उद्देश्यं केवलं परीक्षा न अपितु जीवनस्य दर्शनं भवति, येन व्यक्तिः धर्मस्य, सत्यस्य, न्यायस्य, धैर्यस्य च महत्त्वं अवगन्तुं शक्नोति। अद्यत्वे अपि युधिष्ठिरस्य उत्तराणि अस्मान् प्रेरयन्ति यत् अस्माभिः जीवने नैतिकता, सत्यं, धैर्यं च अनुसरणं कर्तव्यम्। यक्षप्रकाशस्य अयं प्रकरणः जीवनस्य प्रत्येकपक्षस्य स्पष्टदृष्टिकोणं प्रस्तुतं करोति, मानवजीवनस्य आदर्शान् च प्रकाशयति। अस्मान् शिक्षयति यत् मनुष्यस्य जीवनस्य महत्तमं लक्ष्यं धर्मस्य अनुसरणं सत्यमार्गे चलनम् अस्ति। एवं “यक्षप्रकाशः” न केवलं कथा, अपितु जीवनस्य गहनं दर्शनं, यत् न केवलं महाभारतकालस्य, अपितु अद्यतनस्य आधुनिकयुगस्य अपि अस्माकं मार्गं प्रकाशयति। यक्षप्रकाशस्य एषः सारांशः अस्मान् तत् जीवनं प्रेरयति

१९.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- यक्षप्रश्न सारांशं लिखतु?
- युधिष्ठिरः यक्षं कथं प्रोत्तवान् लिखतु?
- यक्ष उपाख्यानं लिखतु?

१९.६. अध्ययन मार्गदर्शिका

- यक्षप्रश्न, प्रमोदकुमार् पन्थि।
- यक्षप्रश्न, गोपिनथ महपत्र।

Unit No.20 Dhaturupa

२०.१ शिक्षणस्य उद्देश्यम्

- व्याकरणज्ञानः
- धात्वर्थबोधः
- शब्दसिद्धिः
- साहित्यबोधः

२०.२. पठनस्य उद्देश्यं

धातुपाठस्य पठनस्य उद्देश्यं संस्कृत भाषायाः अध्ययनं, अवबोधनं, च सही रूपेण प्रयोगं साधयितुं

अतीव महत्वपूर्णः अस्ति। अत्र प्रमुखाः उद्देश्याः निम्नलिखिताः सन्ति:

- व्याकरणज्ञानः: धातुपाठस्य पठनं व्याकरणस्य गहनं ज्ञानं ददाति। धातूनां रूपाणि, लकारेषु तेषां प्रयोगः, च विभक्तिषु रूपपरिवर्तनं इत्यादीनां ज्ञानं सुलभं भवति।
- धात्वर्थबोधः:
प्रत्येकधातोः मूलार्थः, तस्य विभिन्नार्थः, च तस्य प्रयोगविधानं ज्ञातुं शक्यते। धातोः मूलार्थस्य अवबोधनं सही रूपेण वाक्यरचनायां सहायकं भवति।
- शब्दसिद्धिः:
धातुपाठस्य अध्ययनं सही रूपेण शब्दसिद्धिं साधयति। धातुभ्यः कृत, तद्धित, च प्रत्ययानां प्रयोगेण नवनवीनः शब्दानां निर्माणं कर्तुं शक्यते।
- साहित्यबोधः:
संस्कृतसाहित्ये बहवः धातवः प्रयुक्ताः सन्ति। धातुपाठस्य पठनं साहित्यस्य गहनं अवबोधनं, शब्दानां सही अर्थबोधं च साधयति।
- संस्कृतसंवादः:

धातुपाठस्य ज्ञानं सही रूपेण संस्कृतसंवादाय सहायकं भवति। दैनिकजीवने, व्यवहारकाले, च संवादे धातूनां सही प्रयोगः सम्भवः भवति।

- मूलरूपज्ञानम्:

संस्कृतधातवः शब्दानां मूलरूपेण परिगण्यन्ते। धातुपाठस्य पठनं शब्दानां मूलरूपं, तेषां व्युत्पत्तिं, च तेषां अर्थं ज्ञातुं सहायकं भवति।

- व्याकरणप्रयोगः:

- धातुपाठस्य पठनं सही रूपेण व्याकरणप्रयोगं साधयति। लकारेषु, विभक्तिषु, प्रत्ययेषु च धातूनां सही प्रयोगः ज्ञायते।

- परीक्षाप्रस्तुतिः:

विद्यार्थिनां कृते धातुपाठस्य पठनं अतीव महत्वपूर्णं अस्ति। संस्कृतपरीक्षासु धातूनां रूपाणि, तेषां प्रयोगः च महत्वपूर्णाः विषयाः सन्ति।

- बुद्धिविकासः:

धातुपाठस्य पठनं विद्यार्थिनां बुद्धिविकासाय सहायकं भवति। विविधरूपेषु धातूनां प्रयोगेण तेषां चिन्तनशक्तिः, स्मरणशक्तिः च वर्धते।

- भाषाविकासः:

- धातुपाठस्य पठनं संस्कृतभाषायाः सामान्यविकासाय सहायकं भवति। तेन भाषायाः संरचना, प्रणाली, च गहनं बोधं प्राप्तुं शक्यते।

एते सर्वे उद्देश्याः धातुपाठस्य पठनस्य महत्त्वं प्रतिपादयन्ति। धातुपाठस्य अध्ययनं केवलं संस्कृतभाषायाः ज्ञानं न तु तस्य सही प्रयोगं, तत्त्वबोधं च साधयति।

२०.३. धातुरूप परिचयः

संस्कृतभाषायाः व्याकरणं जटिलसमृद्धपरम्परातः बहिः आगतं, यस्मिन् भाषायाः संरचना, शब्दार्थः, उच्चारणं, वाक्यसंरचना इत्यादीनां परिभाषा, नियमाः, नियमाः च व्याख्याताः सन्ति। संस्कृतव्याकरणस्य प्रमुखखण्डेषु सन्धिः, समासः, शब्दरूपः, धातुरूपः, लिङ्गः, संख्या, स्वरः इत्यादयः सन्ति ।

संस्कृतपरम्परायां गिनालजालः व्याकरणस्य श्रेष्ठेषु अन्यतमः अस्ति; एतानि शास्त्राणि वेदाध्ययने सहायकानि इति भावः। अस्याः परम्परायाः जनाः व्याकरणस्य शून्यभाषासम्बद्धानि नियमविधानानि न स्वीकृतवन्तः, परन्तु ला बालुक अक्रं सत्यं असत्यं च विभज्यमानं शास्त्रं मन्यन्ते स्म [टिप्पणी १] व्याकरणस्य निरुक्तेन, दर्शनशास्त्रेण, काव्यशास्त्रेण च निकटसम्बन्धः अपि आसीत् ।

संस्कृतव्याकरणविदः महर्षिपाणिनी इत्यस्य अष्टाध्यायी अद्यपर्यन्तं उपलब्धं प्राचीनतमं व्याकरणपुस्तकम् अस्ति । परन्तु पाणिनिः स्वयमेव अस्मिन् ग्रन्थे स्वपूर्वं निवसतां बहूनां व्याकरणविदां मतं प्रकटितवान् । पाणिनिः शाकटायनम्, शाकल्य, अभिशाली, गार्ग्य, गालव, भारद्वाज, कश्यप, शौनक, स्फोटायन, चक्रवर्मन इत्यादीन् ऋषिरूपेण उद्धृतवान् [1] पाणिनीयः परं कात्यायनः स्वस्य सर्वेषां सूत्राणां अर्थं अवगच्छति (अहो सूत्राः सभ के वृत्तिः (अर्थं लिखितवान् सूत्रस्य केनचित् विस्तरेण तस्य पुस्तकस्य वार्तिकग्रन्थ इति नाम आसीत् । तदनन्तरं पतञ्जलिः अस्य सूत्रस्य वार्तिकस्य च विषये अधिकविस्तारेण स्वस्य महाभाष्यं लिखितवान् । एते त्रयः अपि ग्रन्थाः पाणिनीव्याकरणम् इति प्रसिद्धाः सन्ति । अनन्तरं बहवः व्याकरणविदः अपि स्वविमर्शेषु विविधविषयेषु स्वप्रबन्धान् प्रकाशयन्ति स्म । भट्टोजादिक्शी सिद्धान्तकौमुदी सर्वेभ्यः जटिलनियमान् सहजतया व्याख्यास्यति स्म तथा च तदनन्तरं वरद्वजः बालिकानां व्याकरणं पाठयति स्म तथा च जनाः लघुसिद्धान्तकौमुदी इत्यादीनि सुलभानि पुस्तकानि लिखन्ति स्म।

२०.४. विषयः

संस्कृतव्याकरणे क्रियापदानां मूलरूपं धातुम् उच्यते । धातुः संस्कृतशब्दानां निर्माणाय मूलभूतः तत्त्वः (कच्चा पदार्थः) अस्ति । तेषां संख्या प्रायः ३३५६ अस्ति । उपसर्ग-प्रत्यय-समास-धातुभिः सह धातुसंयोगेन सर्वे शब्दाः (संज्ञा, सर्वनाम, क्रियापदादि) निर्मीयन्ते । अन्येषु शब्देषु संस्कृतस्य प्रायः प्रत्येकं शब्दं अन्ते धातुरूपेण विभक्तुं शक्यते । कृ, भू, स्था, अण, ग्या, युज, गम, मन्, जन, दृष्टि इत्यादयः केचन प्रमुखाः धातुः सन्ति ।

'धातु' शब्दः एव 'धा' इत्यस्य 'तिन्' इति प्रत्ययस्य योजनेन निर्मितः भवति ।

पञ्चभागपरम्परा व्याकरणे दृश्यते। अत एव 'पञ्चाङ्ग व्याकरणम्' अपि प्रसिद्धम् अस्ति । एते पञ्च भागाः सन्ति – सूत्रपथ, धातुपथ, गणपथ, उनादीपथ तथा लिंग अनुशासन। एतेषु पञ्चसु भागेषु धातुपथस्य महत्त्वम् अतीव अस्ति । प्रायः सर्वे शब्दाः धातुभ्यः निष्पन्नाः भवन्ति । उक्तम् अस्ति - सर्वे च नाम धातुजमः।

अनेके व्याकरणविदः धातुग्रन्थानां चर्चा कृतवन्तः । श्री युधिष्ठिर मीमामसाकेन व्याकरणस्य इतिहासे २६ व्याकरणज्ञानाम् उल्लेखः कृतः अस्ति ।

२०.४.१. धातुरूप

(१) कृ (करना)

संज्ञा : कार्य, उपकरण, कर्मन्, प्रक्रिया,

विशेषण : कर्मठ, सक्रिय, उपकारी,

क्रिया : करोति, नमस्कुरु, प्रतिकरोमि, कुर्मः

(२) भू (होना)

संज्ञा : भवन, प्रभाव, वैभव, भूत, उद्भव, भविष्य,

विशेषण : भावी, भावुक, भावात्मक, भौगोलिक

क्रिया : भविष्यति, अभवं, अभव, संभवेत्, संभवामि

(३) गम् (जाना)

संज्ञा : गति, आगन्तुक, जगत्, संगम, प्रगति, अन्तर्गमिष्य, गन्ता

विशेषण : गमनशील, सर्वगत, निर्गामी, सुगम,

क्रिया : संगच्छ, निर्गच्छति, उपगमिष्यामि,

वर्गीकरण

पाणिनीय धातुपाठ में धातुओं के निम्नलिखित वर्ग हैं-

1. भ्वादि (भू +आदि)
2. अदादि (अद् +आदि)
3. जुहोत्यादि
4. दिवादि
5. स्वादि
6. तुदादि
7. रुधादि
8. तनादि
9. क्र्यादि (क्री + आदि ; "कृ +आदि" नहीं)
10. चुरादि

संस्कृत में धातु रूप

परस्मैपद पद की सभी लकारों की धातु रूप सरंचना

१. लट् लकार (वर्तमान काल, Present Tense)

पुरुष एकवचन द्विवचन बहुवचन

प्रथम पुरुष ति तस् (तः) अन्ति

मध्यम पुरुष सि थस् (थः) थ

उत्तम पुरुष मि वस् (वः) मस् (मः)

क्रिया के आरम्भ से लेकर समाप्ति तक के काल को वर्तमान काल कहते हैं। जब हम कहते हैं कि 'रामचरण पुस्तक पढ़ता है या पढ़ रहा है' तो पढ़ना क्रिया वर्तमान है अर्थात् अभी समाप्त नहीं हुई।

२. लिट् लकार (परोक्ष भूतकाल, Past Perfect Tense)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	वहुवचन
-------	-------	---------	--------

प्रथम पुरुष	अ	अतुस्	उस्
-------------	---	-------	-----

मध्यम पुरुष	थ	अथुस्	अ
-------------	---	-------	---

उत्तम पुरुष	अ	व	म
-------------	---	---	---

लिट् लकार का प्रयोग परोक्ष भूतकाल के लिए होता है। ऐसा भूतकाल जो वक्ता की आँखों के सामने का न हो। प्रायः बहुत पुरानी घटना को बताने के लिए इसका प्रयोग होता है। जैसे – रामः दशरथस्य पुत्रः बभूव। = राम दशरथ के पुत्र हुए। यह घटना कहने वाले ने देखी नहीं अपितु परम्परा से सुनी है अतः लिट् लकार का प्रयोग हुआ।

३. लुट् लकार (अनद्यतन भविष्यत्, First Future Tense of Periphrastic)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	वहुवचन
-------	-------	---------	--------

प्रथम पुरुष	ता	तारौ	तारस्
-------------	----	------	-------

मध्यम पुरुष	तासि	तास्थस्	तास्थ
-------------	------	---------	-------

उत्तम पुरुष तास्मि तास्वस् तास्मस्

यह लकार अनद्यतन भविष्यत् काल के लिए प्रयुक्त होता है। ऐसा भविष्यत् जो आज न हो। कल, परसों या उसके भी आगे। आज वाले कार्यों के लिए इसका प्रयोग प्रायः नहीं होता। जैसे – ” वे कल विद्यालय में होंगे” = ते श्वः विद्यालये भवितारः।

४. लृट् लकार (सामान्य भविष्यत्, Second Future Tense)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	ष्यति	ष्यतम् (ष्यतः)	ष्यन्ति
मध्यम पुरुष	ष्यसि	ष्यथस् (ष्यथः)	ष्यथ
उत्तम पुरुष	ष्यामि	ष्यावः	ष्यामः

सामान्य भविष्य काल के लिए लृट् लकार का प्रयोग किया जाता है। जहाँ भविष्य काल की कोई विशेषता न कही जाए वहाँ लृट् लकार ही होता है। कल, परसों आदि विशेषण न लगे हों। भले ही घटना दो पल बाद की हो अथवा वर्ष भर बाद की, बिना किसी विशेषण वाले भविष्यत् में लृट् का प्रयोग करना है। ‘आज होगा’ – इस प्रकार के वाक्यों में भी लृट् होगा।

५. लोट् लकार (अनुज्ञा, Imperative Mood)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	तु	ताम्	अन्तु
मध्यम पुरुष	हि	तम्	त
उत्तम पुरुष	आनि	आव	आम

लोट् लकार उन सभी अर्थों में होता है जिनमें लिङ् लकार (दोनों भेद) का प्रयोग होता है। एक प्रकार से आप कह सकते हैं कि लोट् लकार लिङ् लकार का विकल्प है। आज्ञा देना, अनुमति

लेना, प्रशंसा करना, प्रार्थना करना, निमन्त्रण देना, आशीर्वाद देना- इस सभी अर्थों में लोट् लकार का प्रयोग होता है।

६. लङ् लकार (अनद्यतन भूतकाल, Past Tense)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	त्	ताम्	अन्
मध्यम पुरुष	स्	तम्	त
उत्तम पुरुष	अम्	व	म

लङ् लकार अनद्यतन भूतकाल के लिए प्रयुक्त किया जाता है। 'अनद्यतन भूतकाल' अर्थात् ऐसा भूतकाल जो आज से पहले का हो।

जैसे –

वह कल हुआ था = सः हयः अभवत्।

वे दोनों परसों हुए थे = तौ परहयः अभवताम्।

वे सब गतवर्ष हुए थे = ते गतवर्षे अभवन्।

जहाँ आज के भूतकाल की बात कही जाए वहाँ लङ् लकार का प्रयोग नहीं करना।

७. विधिलिङ् लकार (चाहिए के अर्थ में, Potential Mood)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	यात्	याताम्	युस्
मध्यम पुरुष	यास्	यातम्	यात्
उत्तम पुरुष	याम्	याव	याम

जिसके द्वारा किसी बात का विधान किया जाता है उसे विधि कहते हैं। जैसे – ‘स्वर्गकामः यजेत्’ स्वर्ग की कामना वाला यज्ञ करे। यहाँ यज्ञ करने का विधान किया गया है अतः यज् (यजन करना) धातु में विधिलिङ् लकार का प्रयोग किया गया। जहाँ किसी बात की सम्भावना की जाए वहाँ भी विधिलिङ् लकार का प्रयोग होता है, जैसे – ” अद्य वर्षः भवेत् ” सम्भव है आज वर्षा हो। योग्यता बतलाने के अर्थ में भी विधिलिङ् लकार का प्रयोग होता है। जैसे – “भवान् पारितोषिकं लभेत् ” – आप पुरस्कार पाने योग्य हैं। आमन्त्रित, निमन्त्रित करने के अर्थ में भी इसका प्रयोग किया जाता है, जैसे -” भवान् अद्य मम गृहम् आगच्छेत्” आज आप मेरे घर आयें। इच्छा, कामना करने के अर्थ में भी इसका प्रयोग किया जाता है, जैसे – “भवान् शीघ्रं स्वस्थः भवेत्” आप शीघ्र स्वस्थ हों। आज्ञा के अर्थ में भी विधिलिङ् लकार का प्रयोग किया जाता है।

८. आशीर्लिङ् लकार (आशीर्वाद देना, Benedictive Mood)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	यात्	यास्ताम्	यासुस
मध्यम पुरुष	यास्	यास्तम्	यास्त
उत्तम पुरुष	यासम्	यास्व	यास्म

इस लकार का प्रयोग केवल आशीर्वाद अर्थ में ही होता है। महामुनि पाणिनि जी ने सूत्र लिखा है – “आशिषि लिङ्लोटौ।३।३।१७२॥” अर्थात् आशीर्वाद अर्थ में आशीर्लिङ् लकार और लोट् लकार का प्रयोग करते हैं। जैसे – सः चिरञ्जीवी भूयात् = वह चिरञ्जीवी हो।

९. लुङ् लकार (सामान्य भूतकाल, Perfect Tense)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	द्	ताम्	अन्

मध्यम पुरुष स् तम् त

उत्तम पुरुष अम् व म

‘सामान्य भूतकाल’ का अर्थ है कि जब भूतकाल के साथ ‘कल’ ‘परसों’ आदि विशेषण न लगे हों। बोलने वाला व्यक्ति चाहे अपना अनुभव बता रहा हो अथवा किसी अन्य व्यक्ति का, अभी बीते हुए का वर्णन हो या पहले बीते हुए का, सभी जगह लुङ् लकार का ही प्रयोग करना है। ‘आज गया’ , ‘आज पढ़ा’ , ‘आज हुआ’ आदि अद्यतन (आज वाले) भूतकाल के लिए भी लुङ् लकार का ही प्रयोग करना है, लङ् या लिट् का नहीं।

१०. लृङ् लकार (हेतुहेतुमद्भूत, Conditional Mood)

पुरुष एकवचन द्विवचन बहुवचन

प्रथम पुरुष स्यत् स्यताम् स्यन्

मध्यम पुरुष स्यस् स्यतम् स्यत्

उत्तम पुरुष स्यम स्याव स्याम

कारण और फल के विवेचन के सम्बन्ध में जब किसी क्रिया की असिद्धि हो गई हो अर्थात् क्रिया न हो सकी हो तो ऐसे भूतकाल में लृङ् लकार का प्रयोग होता है। “यदि ऐसा होता तो वैसा होता” -इस प्रकार के भविष्यत् के अर्थ में भी इस लकार का प्रयोग होता है।

१६.४.२. सारांशः

व्याकरणशास्त्रे पञ्चानामङ्गानां परम्परा दृश्यते। अत एव पञ्चाङ्गं व्याकरणम् इत्यपि प्रथितम्। पञ्च अङ्गानि इमानि सन्ति - सूत्रपाठः धातुपाठः गणपाठः उणादिपाठः लिङ्गानुशासनञ्चेति। एतेषु पञ्चसु अङ्गेषु धातुपाठः अतिमहत्वपूर्णं स्थानं भजते। प्रायेण संस्कृतशब्दाः व्युत्पन्नाः इति प्रसिद्धा परम्परा । प्रायेण सर्वेषां शब्दानां व्युत्पत्तिः धातुभिः एव प्रदर्श्यते। उच्यते च - सर्वं च

नाम धातुजमाह । अत एव संस्कृतव्याकरणे धातूनां महत्त्वं सर्वथा अतिशेते।
 बहवः वैयाकरणाः धातूनां प्रवचनम् अकार्षुः। श्रीमता युधिष्ठिरमीमांसकेन
 व्याकरणशास्त्रेतिहासग्रन्थे षड्विंशतेः वैयाकरणानाम् उल्लेखः कृतः। तेषां व्याकरणानि सम्प्रति
 नोपलभ्यन्ते अतः तेषु केन केन धातुप्रवचनं कृतमिति निश्चयप्रचं वक्तुमशक्यम्। किञ्च
 प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनां विना व्याकरणप्रवृत्तिः न सम्भवति इति धिया प्रायेण तैः सर्वैरपि
 धातुप्रवचनं कृतं स्यादिति ऊहितुं शक्यते। युधिष्ठिरमीमांसकवर्यैः पाणिनिपूर्ववर्तिनां
 धातुपाठप्रवक्तृणां येषां धातुपाठविषये काचित् सूचना कुतश्चित् लब्धा तेषां संक्षेपेण विवरणं
 प्रादायि। एतेषु इन्द्रः वायुः भागुरिः काशकृत्स्नः शाकटायनः आपिशलिः इत्येते प्रमुखाः विद्यन्ते।
 संस्कृतवाङ्मये पाणिनेः शब्दानुशासनं पञ्चभिः अवयवैः परिपूर्णं समुपलभ्यते।
 पाणिनीयव्याकरणसम्प्रदाये यः धातुपाठः पठनपाठनयोः समुपयुज्यते सः पाणिनिप्रोक्तः इति
 बहुभिः वैयाकरणैः मन्यते। यद्यपि न्यासकारः जिनेन्द्रबुद्धिः पाणिनीयसम्प्रदाये प्रचलितधातुपाठस्य
 पाणिनिप्रोक्तत्वं नैव स्वीकरोति। किञ्च व्याकरणशास्त्रेतिहासकाराः अन्ये च विद्वांसः जिनेन्द्रबुद्धेः
 मतमेतन्नाद्रियन्ते । सम्प्रति पाणिनीयधातुपाठनाम्ना प्रसिद्धः धातुपाठः पाणिनिना प्रोक्तः इत्येव
 सिद्धान्तः मन्यते।

२०.५. आदर्श प्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- पठ धातु रूप लिखतु?
- दा धातु रूप लिखतु?
- भु धातु रूप लिखतु?

२०.६. अध्ययन मार्गदर्शिका

- व्याकरण दर्पण ,गोपल दश।
- संस्कृत व्याकरण दर्पण